

Česlav Miloš
ZAROBLJENI UM

PAIDEIA

CESLAV MILOŠ

ZAROBLJENI UM

Prevela s poljskog
LJUBICA ROSIĆ

PAIDEIA
BEOGRAD, 2006.

Ako se dvojica svađaju, a jedan je poštenih 55 posto u pravu, to je veoma dobro i nema razloga da se grize. A onaj ko je 60 posto u pravu? To je divno, to je velika sreća i neka Gospodu Bogu zahvaljuje! A šta da se kaže za nekoga ko je 75 posto u pravu? Pametni ljudi vele da je to veoma sumnjivo. A šta sa 100 posto? Onaj ko kaže da je 100 posto u pravu, gadan je siledžija, strašan razbojnik, najveći lupež-

STARI JEVIJIN IZ POTKARPATSKOG KRAJA

PREDGOVOR

Teško mi je da u nekoliko reči odredim karakter ove knjige. Pokušavam da u njoj predstavim kako radi misao čoveka u narodnim demokratijama. Pošto je predmet mojih po.smatranja bila sredina pisaca i umetnika, ovo je neka vrsta studije pre svega o toj grupi koja u Varšavi ili Pragu, Budimpešti ili Bukureštu igra važnu ulogu.

Teškoća se sastoji u tome što su ljudi koji pišu o današnjoj Srednjoj i Istočnoj Evropi obično opozicioni političari, kojima je uspelo da se dokopaju inostranstva - ili bivši komunisti, koji javno proklamuju svoju razočaranost. Ne bih želeo da me uvrste ni u jednu, ni u druge, jer to ne bi odgovaralo istini. Pripadao sam možda najbrojnijoj kategoriji onih koji su od trenutka kad su njihove zemlje postale zavisne od Moskve nastojali da ispoljavaju poslušnost i nove vlasti su ih koristile.

Postavlja se pitanje zašto sam, ako mi je ortodoksija bila daleka, pristajao da budem deo administrativne i propagandne mašine jer, boraveći na Zapadu, mogao sam lako da prekinem svoje vez.e sa sistemom čije su se odlike sve iz.raz.itije ispoljavale u mojoj otadžbini. Nadam se da će promene koje se javljaju u mojim prijateljima i kolegama, koje analiziram, makar donekle odgovoriti na ovo pitanje.

Tih godina osećao sam se kao čovek koji može da se kreće dosta slobodno, ali svuda vuče za sobom dugi lanac koji ga vezuje z.a jedno mesto. Ovaj lanac bio je često spoljašnje prirode — ipak, možda je važnije što je bio i u meni samome. Spoljašnje: zamislimo naučnika koji ima svoju laboratoriju u jednom od gradova Istočne Evrope i kome je do te laboratorije jako stalo. Zar bi mu bilo lako da je se odrekne i ne bi li pre pristao da plati visoku cenu samo da ne izgubi to što u njegovom životu ima tako veliki značaj? Ta laboratorija bio je za mene moj matemji jezik. Kao pesnik samo sam u svojoj zemlji imao svoju publiku i samo sam tamo mogao da objavljujem svoja dela.

Lanac je bio i unutrašnji: bojim se da su to stvari koje se teško mogu uopšteno predstaviti. Ima ljudi koji veoma dobro podnose izgnanstvo.

Drugi ga osećaju kao veliku nesreću i spremni su da pristanu na svaki kompromis, samo da ne izgube otadžbinu. Osim toga, treba uzeti u obzir koliko silno čoveka uvlači Igra: ustupaka i spoljašnjih izjava lojalnosti, lukavosti i nejasnih poteza u odbrani izvesnih vrednosti. Ova Igra - pošto nije lišena opasnosti - stvara solidarnost među onima koji se njome bave. Tako je bilo i sa mnom. Osećao sam se solidaran sa svojim kolegama u Varšavi i čin raskida izgledao nije nelojalan. Najzad - postojali su i ideološki razlozi.

Pre 1939. godine bio sam mladi pesnik, čije su pesme nalazile priznanje u nekim varšavskim književnim kafanama; moja poezija, kao i francuska poezija, koju sam posebno cenio, bila je malo razumljiva i bliska nadrealizmu. Mada su moja interesovanja bila uglavnom književna, nisu mi bili strani politički problemi. Nije me oduševljavao ondašnji politički sistem. Došao je rat i nacistička okupacija. Proveo sam pod njom niz godina - i to iskustvo me je mnogo promenilo. Pre rata moja interesovanja za društvene probleme izražavala su se u povremenim istupima protiv ekstremno desničarskih grupacija i protiv antisemitizma. Pod okupacijom sam dobio veću svest o društvenom značaju književnosti, a nacističke svireposti jako su uticale na sadržinu mojih dela; istovremeno, moja poezija postala je razumljivija - kao što se obično događa kad pesnik želi da saopšti nešto važno svojim čitaocima.

Godine 1945. zemlje Istočne Evrope osvojila je Nova vera koja je dolazila sa Istoka. U intelektualnim krugovima Varšave postalo je tada moderno porediti komunizam s prvobitnim hrišćanstvom, Gibonovo¹ delo „The Decline and Fali of the Roman Empire“ zaista zaslužuje da bude čitano u današnje vreme i daje mnoge analogije. Predeo Evrope, na kome se - zahvaljujući pobedama Crvene armije - mogla usaditi Nova vera, bio je iz o.snova paganski. Da bi se pokrenuli državni aparati, trebalo je, naravno, iskoristiti pagane. Dogodilo se da sam - zbog same činjenice svog neprijateljstva prema desničarskim totalitarnim doktrinama - bio smatran „dobrim paganinom“, to jest takvim koji će se, kako se moglo očekivati, uveriti u ispravnost ortodoksije.

Moj odnos prema novoj svetovnoj religiji a, pre svega, prema Metodu na kome se ona zasniva {prema Metodu dijamata, odnosno dijalektičkog materijalizma, ipak ne u tumačenju Marksa i Engeba, već Lenjina i Staljina) bio je sumnjičav. To ne znači da, slično kao drugi, nisam osećao

¹ Reč je o engleskom istoriografu Edvardu Gibonii (Edward Gibbon), 1737-1794. Prim. prev.

na sebi njegov snažni uticaj. Trudio sam se da sebe uverim da sam u stanju da sačuvam svoju nezavisnost i odredim izvesna načela koja neću morati da izneverim. Uporedo s razvojem situacije u narodnim demokratijama, granice, u kojima sam mogao da se krećem kao pisac, bile su sve tešnje - ali, i pored svega, nisam hteo da priznam da sam pobeden.

Za mnoge ljude činjenica da građanin jedne od zemalja narodne demokratije traži zaštitu na Zapadu nešto je sasvim jasno. Za mnoge druge, čije su simpatije okrenute ka Istoku, neko, ko ima obezbeđenu egzistenciju u Varšavi ili Pragu i odlučuje se na bekstvo, mora da je lud. Posle mog raskida - dogodilo se to u Parizu - jedan od francuskih partijskih psihijatarata istakao je tezu da sam verovatno umno poremećen. Smatram da ovakvo bekstvo nije ni dokaz ludila, ni postupak čiji je smisao očigledan. Treba ga ceniti prema svojstvima svakog pojedinačnog slučaja.

U mojoj zemlji veoma kasno - u godinama 1949-1950. - zatraženo je od pisaca i umetnika da bezrezervno podrže „socijalistički realizam“. To je značilo isto što i zahtevanje od njih da se stopostotno drže filozofske ortodoksije. S čuđenjem sam shvatio da za to nisam sposoban. Godinama sam vodio unutrašnji dijalog s tom filozofijom — kao i dijalog s nekoliko prijatelja koji su je prihvatili. Emocionalno protivljenje odlučilo je o tome da sam je kategorički odbacio. Ali, zahvaljujući upravo tome što sam dugo vremena vagao argumente za i protiv, mogu da napišem ovu knjigu. Ona je, kako pokušaj opisa, tako i dijalog sa onima koji se izjašnjavaju za staljinizam, kao i dijalog sa samim sobom. U njoj je isto toliko opservacije koliko i introspekcije.

Položaj pisca u narodnim demokratijama veoma je dobar. Pisac može tamo da se posveti isključivo književnom radu, koji mu donosi prihode u najmanju ruku jednake platama najviših funkcionera. Ipak, cena koju mora da plati za život oslobođen materijalnih briga, po mom mišljenju, suviše je visoka. Govoreći to, bojim se da mogu da predstavim sebe u suviše laskavom svetlu, kao čoveka koji donosi odluke isključivo iz mržnje prema tiraniji. U stvari, mislim da su motivi ljudskog delanja komplikovani i ne mogu se svesti na jedan motiv. Bio sam sklon da zatvaram oči na mnoge odvratne činjenice, samo da bi mi dozvolili da se na miru bavim metrikom stiha i prevodim Sekspira. Sve što mogu da učinim jeste da konstatujem da sam otišao.

Sada se trudim da iskoristim svoja iskustva. Hteo bih da pokažem da život, u zemljama koje su se našle u okviru istočne imperije, krije u sebi

mnoge tajne. Svaki put kad razmišljam o novom društvenom sistemu, koji mi je bilo dato da upoznam, osećam čuđenje; možda je nešto od tog čuđenja stiglo na stranice ove knjige. „Kako je moguće biti Persijanac?“ — pitao je Monteskje, želeći da izrazi duhovno stanje Parižana koji su sumnjali da je moguća bilo kakva druga civilizacija od one koju su oni poznavali. „Kako se može živeti i misliti u zemljama staljinizma?“ - pitaju mnogi danas. To je, jednom reči, prilika da se ispita kako se ljudsko biće prilagođava neobičnim uslovima.

Možda je bolje što nisam bio jedan od vernika. Moj odlazak nije mi ostavio onu mržnju kakva često potiče iz otpadništva i sektaštva. Ako mi je suđeno da do kraja života ostanem paganin, to ne znači da ne treba da se trudim da što bolje razumem Novu veru, koju danas ispoveda toliko razočaranih, ogorčenih ljudi, koji nigde više ne nalaze nadu. Ipak „razumeti“ ne znači ovde i „sve oprostiti“. Moje reči su istovremeno protest. Doktrini odričem pravo da opravdava zločine činjene u njeno ime. Savremenom čoveku koji zaboravlja koliko je bedan u poređenju s onim što čovek može da bude - odričem pravo da prošlost i budućnost meri sopstvenom merom.

I

MURTI-BING

Tek polovinom dvadesetog veka stanovnici mnogih evropskih zemalja postali su, uglavnom na neprijatan način, svesni da komplikovane i za prosečnog smrtnika suviše teške filozofske knjige imaju sasvim neposredan uticaj na njihove sudbine. Porcija hleba koji su jeli, vrsta njihovih poslova, njihov lični život i život njihovih porodica počeli su da zavise, kako su mogli to da konstatuju, od ovakvog ili onakvog rešenja sporova oko načela kojima dotle uopšte nisu poklanjali pažnju. Filozof je dotle u njihovim očima bio vrsta sanjara, čije divagacije nisu imale nikakve realne posledice. Normalni jedači hleba, čak ako su i s velikom dosadom polagali ispite iz filozofije, trudili su se da je što pre zaborave, kao nešto, što ničemu ne služi. Veliki rad misli, koji su obavljali marksisti, mogao je lako izgledati u njihovim očima kao još jedna vrsta jalove zabave. Samo su malobrojni pojedinci razumeli značenje te ravnodušnosti, njene uzroke i moguće posledice.

Godine 1932. u Varšavi se pojavila čudna knjiga. Bio je to dvotomni roman, pod naslovom *Nenasitost*. Njen autor bio je St. I. Vitkjevič¹ filozof, slikar i pisac. Ova knjiga, slično kao i njegov prethodni roman *Zbogom jeseni*, nije mogla da računa na veliki broj čitalaca. Jezik koji je autor upotrebljavao bio je težak, pun novih reči, koje je Vitkjevič sam stvarao, brutalnih erotskih scena koje su se nalazile odmah pored čitavih stranica diskusija o Huserlu, Karnapu i drugim savremenim teoretičarima saznanja. Osim toga, nije se uvek mogla razlikovati ozbiljnost od lakrdijaštva, a tema je izgledala kao čista fantazija.

¹ Stanislav Ignaci Vitkjevič, *pseud.* Vitkaci (Stanislav Ignacy Wytkiewicz, 1885-1939), pisac, autor brojnih fantastično-grotesknh drama, slikar ekspresionist, filozof, teoretičar umetnosti; tvorac Čiste forme, najznačajniji predstavnik katastrofizma u književnosti. Prim. prev.

Radnja romana odigravala se u Evropi, tačnije u Poljskoj, u nekom bliže neodređenom budućem vremenu, koje se uostalom isto tako moglo dobro definisati kao sadašnjost, to jest mogle bi to biti tridesete ili četrdesete, ili pedesete godine. Sredinu predstavljenu u romanu činili su muzičari, slikari, filozofi, aristokratija i viša vojna lica. Čitava knjiga nije bila ništa drugo do studija o raspadu: luda muzika zasnovana na disonancama; erotske perverzije; rasprostranjena upotreba narkotika; beskućnost misli koja uzaludno traži oslonac; lažno obraćanje na katolicizam; komplikovane psihičke bolesti. Sve se to događalo u trenutku kad se govorilo da je zapadna civilizacija ugrožena i u zemlji koja je bila izložena prvom udaru s Istoka: ta armija je bila mongolsko-kineska, koja je vladala od Tihog okeana do Baltika.

Vitkjevičevi junaci su nesrećni, jer im nedostaje bilo kakva vera i osećanje smisla za ono što rade. Ova atmosfera apatije i besmisla širi se po celoj zemlji. Tada se u gradovima pojavljuje veliki broj preprodavača koji tajno prodaju Murti-Bingove pilule. MurU-Bing je bio mongolski filozof koji je uspeo da proizvede sredstvo koje prenosi „pogled na svet“ organskim putem. Ovaj Murti-Bingov „pogled na svet“ koji je, uostalom, predstavljao moć mongolsko-kineske armije, nalazio se u pilulalama u nekako kondenzovanom obliku. Čovek koji proguta Murti-Bingove pilule potpuno se menja, stiče vedrinu i sreću. Problemi s kojima se dotle borio odjednom postaju prividni i nedostojni brige. Sa blagonaklonim osmehom gledao je na ljude, koji su se još njima bavili. To se u prvom redu odnosilo na nerešive ontološke teškoće (kojima se pasionirano bavio sam autor). Čovek koji je gutao Murti-Bingove pilule prestajao je da bude osetljiv na bilo kakve metafizičke elemente, takve simptome kao što su divlji ekscesi umetnosti koja preživljava „nenasitost formom“ tretirao je već kao gluposti prošlosti. Dolazak mongolsko-kineske armije nije smatrao više tragedijom svoje civilizacije i među svojim sugrađanima živeo je kao zdrava individua, okružena luđacima. Sve više ljudi podvrgavalo se tom lečenju pilulama Murti-Binga, a njihov mir, stečen na taj način, ostajao je u oštroj kontrastu s napetošću njihovog okruženja.

U nekoliko reči epiloga: izbio je rat i došlo je do susreta zapadne i istočne armije. U odlučujućem trenutku, uoči velike bitke, vođa zapadne armije, u koga su imali beskrajno poverenje, otišao je u vrhovnu komandu protivnika i predao se, za šta mu je uz velike počasti odsečena glava. Istočna armija je zauzela zemlju i započeo je novi život realizovanog murti-bingizma. Junaci romana, prethodno mučeni filozofskom „nena-

sitošću", otišli su u službu novog sistema, pišući umesto nekadašnje disonantne muzike marševe i ode, slikajući umesto nekadašnjih apstrakcija društveno korisne slike. Pošto ipak nisu mogli da se potpuno oslobode svoje nekadašnje ličnosti, postajali su izvršni primerci šizofreničara.

Toliko o romanu. Njegov autor je ponekad izražavao uverenje da religija, filozofija i umetnost doživljavaju svoje poslednje dane, mada bez njih život ipak ništa ne vredi (bio je tvorac ontološkog sistema koji se nadovezivao na Lajbnicovu monadologiju). Dana 17. septembra 1939. godine, na vest daje Crvena armija prešla istočnu granicu Poljske, izvršio je samoubistvo popivši veliku dozu veronala i presekaвши sebi vene.

Vitkjevičeva vizija se ostvarila danas u najsitnijim pojedinostima na velikim prostorima evropskog kontinenta. Možda svetio sunca, miris zemlje, male radosti svakodnevnog života, zaborav, kakav daje rad, mogu donekle da umanje napetost drame retko sretane u istoriji. Ali, ispod površine svakodnevnih trčkanja i zalaganja traje svest o neminovnom izboru. Čovek mora ili da umre - fizički ili duhovno - ili da se preporedi na jedan unapred definisani način, pijenjem Murti-Bingovih pilula. Ljudi na Zapadu često su skloni da razmatraju sudbinu preobraćanih zemalja samo u kategorijama prinude i nasilja. To je pogrešno. Osim običnog straha, osim želje za zaštitom od bede i fizičkog uništenja, deluje želja za unutrašnjom harmonijom i srećom. Sudbina potpuno doslednih, nedijalektičkih ljudi, takvih kao Vitkjevič, opomena je mnogim intelektualcima. Uostalom, oni mogu da vide svuda oko sebe zastrašujuće primere: po ulicama gradova tumaraju još senke neuverenih, onih koji ni u čemu ne žele da psihički učestvuju, unutrašnjih emigranata izjedanih mržnjom, sve dok u njima ne ostane ništa, osim mržnje. Neuvereni su kao prazne orahove ljuske. Da bi se razumela situacija pisca u zemljama narodnih demokratija, treba govoriti o razlozima njegovog činjenja i ravnoteži koju s velikim trudom održava. Ma šta se reklo. Nova vera daje ogromne mogućnosti za aktivan, dinamičan život. A murti-bingizam za intelektualca predstavlja neuporedivo veću draž nego za seljake ili čak radnike. To je sveca oko koje on kruži kao noćni leptir, da bi se najzad bacio u plamen i s praskom slamanih krila izvršio prinošenje žrtve u slavu čovečanstva. Ovu želju ne treba omalovažavati. Krv je obilno tekla u Evropi za vreme verskih ratova i ko danas stupa na put Nove vere, vraća dug toj evropskoj tradiciji. Pitanje je mnogo ozbiljnije od pitanja nasilja.

Pokušaću da posegnem za tim velikim željama i govorim o njima, kao da se zaista može analizirati topla krv i samo ljudsko telo. Kad bih hteo

da opisujem razloge zbog kojih neko postaje revolucionar, naravno, ne bih uspeo da budem niti dovoljno rečit, niti dovoljno umeren. Priznajem da imam veoma mnogo poštovanja prema onima koji se bore sa zlom - bez obzira na to da li je njihov izbor ciljeva i metoda ispravan ili pogrešan. Ovde ipak želim da se zadržim na posebnoj vrsti: na intelektualcima koji se adaptiraju, što uostalom uopšte ne umanjuje njihovu sveže stečenu vatrenost i oduševljenje.

Čini mi se da postoji nekoliko glavnih čvorišta u njihovom sazrevanju za primanje Murti-Binga.

Praznina. Sredina koju je predstavio Vitkjevič odlikuje se time što u njoj religija više ne postoji. U zemljama narodne demokratije, uostalom kao svuda, religija je već davno prestala da bude filozofija čitavih društava, to jest svih klasa. Dok su najbolji umovi bili zaokupljeni teološkim diskusijama, o religiji se moglo govoriti kao o sistemu mišljenja celokupnog društvenog organizma, a svi problemi koji su građane najživlje zanimali bili su stavljani u odnos prema njoj i o njima se raspravljalo na njenom jeziku. Ali to pripada davnoj prošlosti. Postepenim fazama došli smo do nepostojanja jedinstvenog sistema pojmova, koji bi povezivao seljaka koji ore plugom s konjskom zapregom, studenta koji se bavi logistikom i radnika u fabrici automobila. Otuda bolno osećanje odvojenosti, apstrakcije, koje muči inteligenciju, a posebno one koji su „tvorci kulture“. Na mesto religije došla je filozofija, koja je ipak odlutala u oblasti sve manje dostupne laicima. Razgovori Vitkjevičevih junaka o Huserlu malo mogu da se tiču čak srednje obrazovanih čitalaca, međutim, široke mase bile su uvek vezane sa Crkvom samo na emocionalan i tradicionalan način jer su ponestale intelektualna oštrina i obnova. Muzika, slikarstvo i poezija poslali su nešto sasvim strano pretežnoj većini građana. Teorije umetnosti koje su se širile jasno su ukazivale na njenu ulogu kao supstituta religije: „metafizička osećanja“ trebalo je da se izražavaju u „napetostima čiste forme“, dakle, forma je dobijala apsolutnu premoć nad suštinom. Došlo je do toga da je izuzetno sadržajna umetnost prvobitnih naroda počela da se Inleprelira kao deformacija sama po sebi, odvojena od istorijske osnove, od načina mišljenja i osećanja prvobitnih civilizacija.

Biti u masi: velika želja „otuđenih“ intelektualaca. Tako jaka želja da su, pokušavajući da je zadovolje, mnogi od njih prešli put od ekstremno totalitarnih ideja, nastalih po modelu hitlerovske Nemačke, do Nove vere.

Istina, lako je konstatovati da su totalitarni programi desnice bili neobično jadno sredstvo. Zadovoljenja, koja su mogli da pruže, svodila su se na kolektivnu toplinu: masa, usta otvorena za krik, crvena lica, marševi, ruke s podignutim štapovima. Gore je bilo kad se posezalo za racionalnim obrazloženjem. Ni kult Rase, ni mržnja prema licima drugog porekla, niti preterano ulepšavanje tradicije sopstvenog naroda nisu bili u stanju da otklone osećanje daje čitav takav program improvizacija za trenutnu upotrebu i lebdi u vazduhu. Nešto drugo je murtibingizam. On daje naučne osnove i jednim zamahom izbacuje na đubrište ostatke proteklih epoha: postkantovsku filozofiju, koja je imala sve manje veze sa životom ljudi i zato ostala okružena opštim prezirom; umetnost stvaranu za one koji nisu imali religiju, a nisu hteli da priznaju samima sebi da je bilo kakvo lovljenje „apsoluta“, spajanjem boja ili zvukova, nedostatak hrabrosti u domišljanju stvari do kraja; magijsko-religijski mentalitet seljaka. Umesto svega toga dolazi j e d a n sistem, jedan jezik pojmova. Vratar i lift-boj u izdavačkoj kući čitaju iste klasike marksizma kao direktor firme i pisci koji donose svoje rukopise; radnik i proučavalac istorije mogu otad da se sporazumeju. Naravno, razlika intelektualnog nivoa koja postoji među njima nije manja od one koja je u srednjem veku delila doktora teologije od seoskog kovača. Ali, osnove su zajedničke. Velika šizma je srušena. Sistem dijalektičkog materijalizma povezao je sve i filozofija (to jest dijalektika) ponovo je dobila uticaj na život, a počeli su daje treUraju tako ozbiljno kao što se tretiraju samo znanje i umeće, od čijeg poznavanja zavise hleb i mleko za decu, lični uspeh i sigurnost. Intelektualac je opet postao k o r i s t a n . On, koji je dotle posvećivao razmišljanju i pisanju trenutke slobodne od rada za zaradu u banci ili pošti, dobio je mesto na zemlji, bio je vraćen društvu. Oni koji su ga dotle smatrali bezopasnim čudakom: vlasnici fabrika koji su se vozili lepim automobilima, aristokrate koji su od nauke i umetnosti cenili samo ono što je priznavao snobizam, trgovci zauzeti isključivo novcem - otplovili su u nepostojanje ili su zadovoljni ako mogu da dobiju mesto garderobera i dodaju kaput svom nekadašnjem radniku, za koga se uoči rata govorilo da „navodno nešto piše“. Ova zadovoljenja ambicija ne treba uprošćavati: ona su samo unutrašnji simptom društvene nužnosti, simboli priznanja, koje na svakom koraku učvršćuje osećanje v r a ć a n j a n a s t a r o .

Apsurd. Mada se nigde ne pominju, metafizički motivi, koji mogu da dovedu do potpune promene političkih shvatanja, izgleda da oni deluju i

da se mogu zapaziti kod najosetljivijih, najinteligentnijih i najneurotičnijih. Zamislimo prolećni dan u gradu, u nekoj zemlji sličnoj onoj koju je opisao Vitkjevič. Jedan od njegovih junaka ide u šetnju. Muči ga nešto što bi se moglo nazvati *t i š t a n j e m a p s u r d a*. Kakav je razlog postojanja svih tih predstavnika vrste *homo*, tog besmislenog vrzanja, tih osmeha, te jurnjave za novcem, tih životinjskih i glupih razonoda? Uz malo pronicljivosti lako je podeliti prolaznike na niz tipova, pogoditi njihovu klasnu pripadnost, njihove običaje i to što ih ovoga trenutka zaokuplja. Perspektiva vremena podleže skraćanju: detinjstvo, zrelo doba i starost prolaznika skupljaju se u jedno, protiču za sekundu, na mestu prolaznika je još samo vazduh. Razmatranje na fiziološkom planu, postojanje upravo toga prolaznika, umesto drugoga - nema nikakav smisao. Međutim, pronicući u njihove umove, tamo se otkrivaju neverovatne gluposti. Oni nisu uopšte svesni toga da ništa nije njihovo lično, da sve pripada istorijskoj formaciji koja ih je stvorila: njihova vrsta zaposlenja, njihova odeća, njihovi pokreti, njihova vrsta osmeha, njihova verovanja i pogledi. Oni su otelovljena sila inercije, upravo zato što podležu iluziji da su svoji, a u stvari nisu ni u čemu svoji. Kada bi to bile duše, kao što je učila Crkva, ili Lajbnicove monade! Ali, ona vera im je već poništena. Ono što ostaje je velika odvratnost prema trajanju pojedinosti, prema tom mentalitetu, za koji svaka pojava postoji *p o s e b n o*: jesti, piti, zarađivati, ljubakati se, rađati decu. I šta dalje? Da li to treba da traje? Takvo pitanje je već skoro istoznačno sa onim koje se naziva mržnjom prema buržoaziji.

Neka postane novi čovek, koji se ne pokorava, već preobražava svet i misli širom zemaljske kugle i sam stvara istorijsku formaciju, umesto da bude njen rob. Samo tako apsurdnost njegovog fiziološkog trajanja može da bude iskupljena. Treba ga primorati silom, patnjom, da shvati. Zašto da ne pati? Treba da pati. Zašto ne može da služi kao đubrivo sve dok je zao i glup? Ako intelektualac poznaje muku misli, te muke ne treba štedeti druge, one koji su se dosad kikotali, pili, ždrali, pričali glupe viceve i u tome videli lepotu života.

Intelektualac zadovoljno žmirka očima, posmatrajući kako je buržoazija - a takođe buržujstvo u ljudima - zlostavljana. To je bogata nagrada za poniženje koje je osećao kad je morao da bude jedan od njih i kad mu se činilo da nema izlaza iz tog kruga rađanja i smrti. Stidljiva rumenila inteligenata, uopšte nenaviknutih na oštro, strogo mišljenje, naglo uhvaćenih u klopku, na primer, naglo sateranih na akademiju povodom

godišnjice revolucije, akademiju koja im je mrska - daju im zanosne trenutke. Seljaci koji zakopavaju skuckane zlatnike i slušaju strani radio, s nadom da će ih rat spasti od ulaska u kolhoz, sigurno nemaju u njemu saveznika. On je nežan i dobar - prijatelj čoveka, ali ne čoveka takvog kakav jeste. Takvog kakav t r e b a da bude. Ne može se ipak porediti sa srednjovekovnim inkvizitorom. Onaj je, mučeći telo, verovao da radi na spašavanju individualne duše. Ovaj radi na spašavanju ljudske vrste.

Nužnost. Strah od razmišljanja za svoj račun je njegova odlika. Ne zato što se on boji da dode do opasnih zaključaka. To je strah od jalovosti, od onoga što je Marks nazvao bedom filozofije. Pišući ove reči, nisam uopšte oslobođen sličnog straha. Čovek (priхватimo ovu tezu) može da bude samo jedan od instrumenata u orkestru, kojim diriguje boginja Istorije. Tek tada glas, koji izvlači iz svog instrumenta, znači nešto. U suprotnom slučaju, njegove, čak najpronijivije, refleksije ostaće zabava estete. To nije samo pitanje kako smoći hrabrosti i kako istupiti protiv drugih. To je mnogo zajedljivije pitanje koje se postavlja samome sebi: može li se ispravno rezonovati i dobro pisati ako se ne plovi jednom strujom, koja je realna, to jest - koja ima u sebi vitalnost, pošto je u skladu s pokretom stvarnosti ili pak sa zakonima Istorije? Rilkeove pesme mogu biti veoma dobre, a ako su dobre, to znači da je postojalo nekakvo obrazloženje za njih u epohi u kojoj su nastale. Na sličan način, pesme prepuštene kontemplaciji ne mogu da nastanu u narodnim demokratijama - ne zato što bi ih bilo teško odštampati, već zato što će kod njihovog autora impuls za njihovo pisanje biti na samom izvoru pomućen: ponestali su objektivni uslovi za nastanak sličnih pesama. Zato u dubini duše intelektualac, o kome je reč, ne veruje u pisanje za fioku. Podvrgavajući se cenzuri i posebnim zahtevima izdavačkih komisija, psuje i očajan je. Istovremeno u njemu se javlja duboko neverovanje u vrednost književnosti koja nije snabdevena „imprimaturom“. Jer, dobijanje „imprimatura“ ne znači da izdavač ocenjuje umetničku vrednost knjige ili očekuje njen uspeh kod publike. „Imprimatur“ je znak da knjiga ostaje u skladu s doktrinom, to jest da njen autor ume da se održi u jedino plodnoj struji, a plodnoj zato što ta struja odslikava promene stvarnosti s naučnom preciznošću. Dijalektički materijalizam (u staljinističkom tumačenju) odslikava ove promene i u isto vreme ih oblikuje: oblikuje društvene i političke uslove, u kojima čovek prestaje da ume da piše i misli drugačije nego što treba, a

istovremeno to „treba“ mora da prihvati, jer izvan toga „treba“ ne može nastati ništa vredno. To su klešta dijalektike. Pisac se pokorava ne samo zato što se boji za svoju kožu. On se boji za nešto dragocenije - za vrednost svoga dela koje, skrećući na bespuće „filozofiranja“, postaje u manjoj ili većoj meri obična grafomanija. Ko se nade u dijalektičkim kleštima mora priznati da je mišljenje privatnih filozofa, nepotkrepljeno citatima autoriteta, glupost. Ako je iako, ako sav trud mora da bude okrenut ka održavanju na liniji - tu neće biti više nikakve granice na kojoj bi se moglo zaustaviti. Ko kaže A, mora reći B. Međutim, A se guta veoma lako. To je prva, nevidljiva pilula Murti-Binga, davana u najrazličitijim jelima koja predstavljaju *menu* savremenog intelektualca. Da bi je zapazio, potreban mu je izuzetno istreniran um, štaviše: potreban je unutrašnji red, a ne praznina. Nisam filozof i moja ambicija nije da proučavam to A.

Pritisak organizovane državne mašine nije ništa u poređenju s pritiskom ubedljive argumentacije. Bio sam u Poljskoj na kongresima predstavnika raznih oblasti umetnosti gde se prvi put raspravljalo o teoriji socijalističkog realizma. Odnos sale prema govornicima koji su držali propisane referate bio je izričito neprijateljski. Svi su smatrali socijalistički reahzam zvanično nametanom teorijom koja vodi žalosnim rezultatima, kao što je to dokazivao primer ruske umetnosti. Pokušaji izazivanja diskusija nisu uspevali. Sala je ćutala. Obično bi se našao neki naduvenko koji je išao u napad, pun uzdržavanog sarkazma, uz nemu, ali izrazitu podršku čitave sale. Odgovor referenata je mrvio napadača znatno bolje izvedenom argumentacijom koja je, da bi ispala još jača, sadržavala sasvim precizne pretnje na adresu karijere i budućnosti nepokornog čoveka. Evo sheme: argumentovati i stvarati nužne uslove silom. Kremen i kresivo. Čekić i nakovanj. Željena iskra će se pojaviti. To je matematički tačno.

Lica slušalaca na tim kongresima nisu bila suviše čitljiva jer je rutina u maskiranju osećanja dostigla već veliki stepen savršenosti. Pa ipak, na njima se mogla zapaziti brza promena raspoloženja. Gnev, strah, divljenje, neverovanje, zamišljenost - prolazili su u talasima. Imao sam utisak da učestvujem u spektaklu kolektivne hipnoze. U kuloarima, ovi ljudi su mogli da se smeju i šale. Ali ħαφηη je već bačen i pogodio je. Gde god se upute nosiće u sebi oštricu. Smatram li, dakle, da je dijalektika, koju su primenili referenti, bila nepobitna? Da, bila je nepobitna, ako se nije vodila potpuno načelna diskusija o metodi. Za takvu diskusiju niko od prisut-

nih nije bio pripremljen. Verovatno bi to bila diskusija o Hegelu, koga nije čitala publika sastavljena od slikara i pisaca. Uostalom, čak i kad bi neko hteo s tim da istupi, ne bi mu bila data reč. Diskusija o sličnim temama - i to sa strahom - pokretana je samo u najvišim krugovima mudraca.

Na primeru umetničkih kongresa vidi se disproporcija između naoružanja teoretičara i onih koje on treba da na odgovarajući način obradi. To je dvoboj tenka i pešaka. Nije stvar u tome da je svaki teoretičar vrlo inteligentan i obrazovan. Ipak, tvrdnje koje on izgovara sastoje se od bogatog misaonog dostignuća odličnih poznavalaca i komentatora. Svaka rečenica je jezgrovita i uverljiva - što nije zasluga datog teoretičara, već dela iz kojih je naučio. Istina, mogli bismo iznositi argumente, uzete iz posmatranja života, ali to je isto tako malo uputno kao i upuštanje u osnovne teoretske probleme rezervisane za Najviše. Sukobljavanje teoretičara s publikom odigrava se na bezbrojnim sastancima sindikata, omladinskih organizacija, u klubovima, u fabrikama, u kancelarijama i seoskim sobama, na prostoru cele preobraćivane Evrope. I nema sumnje 'da teoretičar izlazi kao pobednik u tim borbama.

Dakle, ne treba se čuditi ako pisac ili slikar sumnja u celishodnost otpora. Kad bi imao sigurnost da delo koje stvara, uprkos zvanično preporučivanoj liniji, ima trajnu vrednost - sigurno bi se odlučio i ne bi brinuo za štampanje ili učešće na izložbama, radeći na takvom delu u pauzama između poslova koje obavlja kao od bede, ali koji mu donose novac. On smatra ipak - u većini slučajeva - da bi takvo delo bilo umetnički slabo - u čemu se mnogo ne vara. Kao što sam rekao, ponestalo je objektivnih uslova. Objektivni uslovi potrebni za realizovanje umetničkog dela, kao stoje poznato, veoma su složena pojava: tu je značajan izvestan krug korisnika umetnosti, mogućnost kontakta s njima, odgovarajuća atmosfera, a što je najvažnije - oslobođenje od unutrašnje, nesvesne kontrole. „Ne mogu da pišem kao što bih hteo - priznao mi je mladi pesnik - u moj sopstveni potok uliva se toliko pritoka, da tek što zaustavim jednu, već osećam drugu i treću, i četvrtu. U sredini sam fraze, a već podvrgavam tu frazu marksističkoj kritici i zamišljam šta će reći teoretičar X i Y - i završavam frazu drugačije nego što je trebalo daje završim.”

Upravo ta unutrašnja nemogućnost - ma kako to izgledalo paradoksalno - uverava intelektualca daje ispravnost na najsavršenijoj - jer jedinjoj - strani Metoda, pošto ga potvrđuje iskustvo. Dijalektika: predvideti da će kuća izgoreti, potom prosuti benzin pored peći. Kuća gori, moja predviđanja su ostvarena. Dijalektika: predvideti da će umetničko stvara-

laštvo koje ne odgovara socijalističkom materijalizmu biti bez vrednosti, posle toga smestiti umetnika u uslove u kojima takvo stvaralaštvo j e s t e bez vrednosti. Predviđanja su ostvarena.

Primer iz poezije: osim poezije s političkim značenjem, dozvoljena je lirski poezija, pod uslovom daje: 1) vedra, 2) ne sadrži nikakve misaone elemente koji bi kršili opšteprihvaćena načela (u praksi to znači - opise prirode i osećanja prema najbližim osobama), 3) razumljiva. Pesnik kome nije dozvoljeno da m i s l i u stihu ima automatski sklonost ka cizeliranj u forme i optužuje se za formalizam.

Ne daju samo književnost i umetnost zemalja narodne demokratije intelektualcu potvrdu da d r u g a č i j e ne može da bude. Vesti koje prodiru sa Zapada učvršćuju ga u njegovom uverenju. Zapadni svet je svet iz Vitkjevičevog romana. Količina estetskih i filozofskih odstupanja tamo je vrtoglava. Epigoni oponašaju epigone, prošlost oponaša prošlost. Taj svet traje kao da nije bilo Drugog svetskog rata. Sve je to izvrsno poznato intelektualnim klanovima u Istočnoj Evropi - ali poznato kao predena etapa, za kojom se nije vredno osvrutati. Ako su novi zadaci i problemi teški i sposobni da mnoge dovedu do potpunog sloma - onda su u svakom slučaju to savremeniji zadaci i problemi, a disciplina mish i obaveza jednostavnosti predstavljaju nešto nesumnjivo dragoceno. Rad zaista istaknutih naučnika i umetnika na Zapadu izmiče pažnji, međutim, od novih imena zna se samo za „demokrate“ (to je delikatna rasprava koja označava da se nema posla s paganinom). Rekompencija za sve muke je, dakle, sigurnost da se pripada novom svetu, koji pobeđuje, mada to nije ni ugoda n, ni veseo svet, kako bi proizlazilo iz sopstvene propagande.

Uspeh. Tajanstvenost političkih poteza o kojima se odlučuje na vrhu, u dalekom Centru; atmosfera pobožnosU, ufišanih glasova kad se govori o zaista istaknutim ličnostima; beskrajno prostranstvo Evro-Azije, gde čitavi narodi mogu da iščeznu bez traga; mnogomilionske armije; efikasnost terora; preciznost diskusija (oni koji zaista vladaju su filozofi - naravno ne u značenju tradicionalne filozofije, već dijalektike); sigurnost ovladavanja čitavom zemaljskom kuglom; velike mase pristalica na svim kontinentima; oštroumlje laži uvek uzgajanih iz zrna istine; prezir prema filozofski neobrazovanim profivnicima i njihovoj buržujskoj, dakle, poreklom determinisanoj nesposobnosti za razmišljanje (klase osuđene na uništenje po zakonu istorije propadaju jer su pogođene slabljenjem razu-

ma); stalno i sistematsko pomeranje na zapad granica Imperije; izdaci za naučna istraživanja kakva nigde više nisu viđena; pripremni rad za vladanjem svim ljudima sveta. Da lije to malo? To je dovoljno da fascinira intelektualca. Tako se učvršćuje u njemu istorijski fatalizam. „Ja stavljam ulog na ovog konja - cinično priznaje u trenutku iskrenosti. - To je dobar konj. Na njemu se može daleko stići.”

Kada nailazi trenutak primanja porcije Murti-Binga u c e l i n i, delinkvent doživljava to bolno, tada je nervno uništen i često boluje. Zna da je to rastanak s nekadašnjim sobom i brisanje iz sećanja starih ljubavi i navika. Ako je pisac, ne može da drži pero u ruci. Čitav svet čini mu se crn i bez tračka nade. Dotle je, pišući, plaćao minimalan danak: u svojim člancima ili romanima predstavljao je zlo kapitalističkih odnosa. Kritika života u kapitalističkom sistemu nije ipak teška i može se izvršiti pošteno, a ličnosti berzanskih šarlatana, feudalaca, lažnih umetnika, vođa nacionalističkih batinaških oružanih grupa, koje zna iz predratnog i ratnog vremena, zahvalan su materijal za ismevanje. Sada ipak mora da počne da o d o b r a v a (u službenoj terminologiji to se naziva prelaskom iz etape kritičkog realizma u etapu socijalističkog realizma; to je nastalo oko 1950. godine). Operaciju koju treba na sebi da izvrši neke njegove kolege imaju već za sobom. Oni ga gledaju i klimaju glavama sa sažaljčenjem. Sami su to prošli, jedni oštrije, drugi slabije, znaju dobro tok — i znaju rezultat. „Mi smo već doživeli prelom - kažu složno. - Ali Z se muči. Sedi u kući u predsoblju na koferu po ceo dan, s licem u šakama”.

Najteže je prevladati osećanje k r i v i c e. Bez obzira na ovakva ili onakva uverenja, svaki čovek u zemljama o kojima je reč živi u poretku civilizacije koja se razvijala vekovima. Njegovi roditelji bili su privrženi religiji ili su se bar s poštovanjem odnosih prema njoj. U školi se obraćala velika pažnja na versko vaspitanje, u svakom slučaju, u njemu su ostale emocionalne naslage i ocena takvih postupaka, kao što su nanošenje nepravde bližnjem, laž, ubistvo, podsticanje na mržnju - kao ružnih postupaka, čak ako bi oni trebalo da služe uzvišenim ciljevima. Osim toga, učio je istoriju svoga naroda, sa zadovoljstvom je čitao stare pesnike i mislioce, bio je ponosan na to nasleđe, a mnogovekovne borbe za odbranu granica njegove otadžbine ili - u mračnim vremenima strane okupacije - u ime njene nezavisnosti, nisu ga ostavljale ravnodušnim. Lojalnost prema prošlosti, pune žrtava i napora njegovih zemljaka koji su težili ka održavanju nezavisnosti države, svesno ili nesvesno, izgledala mu je kao pozitivna stvar. Osim toga, od deteta su ga učili - i

to je prodrlo u njega duboko - da njegova zemlja pripada civilizaciji koja potiče iz Rima i da predstavlja deo Evrope pa, dakle, tu vezu treba kultivisati i ceniti.

Sada, znajući da prolazi kroz kapiju iza koje nema povratka, oseća da čini nešto loše. Objašnjava sebi da iracionalne kočnice treba uništiti i da je to nasledno opterećenje - i njegove lične prošlosti i prošlosti njegove zemlje. Jedino čupajući s korenjem to što je prošlo bespovratno, postaće slobodan. A ipak, borba traje, tasovi se vagaju. Svirepa borba, kakvu nisu poznavale liberalne epohe. Borba anđela s demonom - da, zna to. Ali, koji je od njih anđeo, a koji demon? Evo svetlog lica, poznatog mu iz detinjstva - dakle, to je anđeo? Ne, to lice prekriva se borama odvratne ružnoće: to je stari poredak, to su budale s koפורantskim kapama, plemićkim kočijama, starački kretenezam političara, slabost zapadne Evrope, to je sumrak, dekadencija, mistika institucija koje su se završile. Evo drugog lica - moćno i koncentrisano, lice sutrašnjice, koje ga priziva. Anđeosko? Sumnjivo.

Glasno se govori o patriotizmu, o nadovezivanju na najbolje, progresivne tradicije naroda, o pijetetu prema prošlosti. Niko ipak nije tako naivan da ovu fasadu tretira ozbiljno. Restauracija izvesnog broja istorijskih spomenika ili izdavanje dela starih pisaca neće dovoljno promeniti recite i važnije činjenice: zemlja je postala provincija Imperije i njome vladaju edikti iz Centra, uz očuvanje autonomije, koja će se sve više smanjivati. Možda je period nezavisnosti naroda već završen i shćne ideje treba ostaviti u muzej. A ipak, neprijatno je oprostiti se od snova o federaciji jednakih naroda, o ujedinjenim državama Evrope, u kojima bi različiti jezici i različite kulture imali ista prava. Nije prijatno predavati se hegemoniji jednoga naroda koji je još uvek, reklo bi se, primitivan, priznavati apsolutnu superiornost njegovih običaja i institucija, nauke i tehnike, književnosti i umetnosti. Treba li se čak toliko žrtvovati u ime ujedinjenog čovečanstva? Narodi zapadne Evrope - razmišlja pisac - proći će tu fazu kasnije i znatno lagodnije. Možda će uspeti bolje da sačuvaju svoje kulture i svoje jezike. Za to vreme čitava Istočna Evropa rado će već upotrebljavati univerzalni jezik, to jest ruski, a načelo „nacionalna kultura po formi, socijalistička po sadržini" u najboljem slučaju označavaće monolitnu jedinstvenost kulture, regulisane iz Centra, uz očuvanje u pojedinim zemljama lokalnih ornamenata u vidu folkloru. Sve dok najzad sin kirgiskih stepa ne bude napasao konje kraj Loare, a Sicilijanac gajio pamuk u turkmenskim dolinama i tako će biti realizovan

Cite Universelle. Pisac pregleda novine, u kojima propagandisti pozivaju u borbu za oslobođenje kolonijalnih naroda od ugnjetavanja kolonijalnih sila, i smeška se. O, veštino dijalektike! O, veštino razmeštanja etapa!

Govor je sve to. I ti proroci Proleća naroda. I Karl Marks. I te vizije bratskog čovečanstva. Dakle, ipak se ne može naći rešenje bez hegemonije i bez gvozdene ruke Vladara. Ali Vlarar? Poljski nacionalni pesnik, opisujući svoj odlazak na Istok, gde je putovao 1824. godine kao carev politički zatvorenik, poredio je dušu ruskog naroda s kukuljicom i sa strepnjom se pitao kakav li će insekt izleteti iz ovog omotača, kad će se pojaviti sunce slobode: „Da li će svetli leptir uzleteti nad zemljom, ili ispasti noćni leptir, prljavo noćno pleme?“ I dosad ništa ne nagoveštava veselog leptira.

Pisac s besom razmišlja o komunistima na Zapadu. Kakve budale. Mogu im se oprostiti njihove deklamacije ako su potrebne za propagandu. Ali, oni veruju u znatan deo toga što proklamuju o blagoslovenom Centru - i to je već neoprostivo. Zaista, ništa se ne može uporediti s prezirom kakav oseća prema tim sentimentalnim lakrdijašima.

Mimo otpora, povremenih očajanja, trenutak najzad dolazi. To može da se dogodi noću, za vreme doručka, na ulici. Nešto kao metalni zvuk prenosnog zupčanika. Ali nema drugog puta. To je jasno. Na čitavoj zemaljskoj kugli nema drugog spasa. Ovaj bljesak traje sekundu, ali otad počinje poboljšanje. Prvi put posle dužeg vremena pacijent jede s uživanjem, njegovi pokreti dobijaju elastičnost, vraća se rumenilo. Seda i piše „pozitivan“ članak i čudi se sam sebi što mu ide tako lako. Konačno, nije bilo razloga da se pravi buka ni oko čega. Sasvim je jednostavno. On je već „prošao prelom“.

Ovakva operacija ipak ne prolazi bez traga. Iza nje ostaje posebna vrsta utučenosti koja se često ispoljava u pogledu i u grimasi usta. To je tiha tuga nekoga ko je jeo voće s drveta dobrog i lošeg znanja, ko zna da laže i sažaljeva ljude, hšene pune svesti. On ima iza sebe to što toliko drugih još čeka.

Godine 1945. doputovao je u Poljsku poznati sovjetski novinar. Bio je to stariji gospodin s izgledom buržujskog advokata. Gospodin velike spretnosti i bez ikakvih skrupula, što je uostalom dokazivala upornost s kojom se održavao na svom visokom položaju i pored različitih čistki.

Iz pesme Adama Mickjeviča *Put u Rusiju*, jedne od nekoliko pesama objavljenih kao dodatak uz dramu *Preci III deo*, u Drezdenu 1832. Prim. prev.

doživevši podmakle godine. Ovaj novinar, posle obilaska dva-tri poljska provincijska grada, pričao je sa smehom, u krugu lokalnih pisaca, o doživljaju njihove delegacije u Sljonsku. Neko je tamo proneo glas da je doputovala delegacija zapadnih saveznika. Na novinara (njegov trbuh i dobrodušni izgled domoroca podsticali su na takve izlive poverenja) neko se na ulici bacio na njega, počeo da ga grli i radosno viče: „Gospodine! Englezi su doputovali!“ „Baš kao u Ukrajini 1919. godine“ - završio je svoju priču novinar. Zabavljalo gaje to ponavljanje jalovih nada. Laskalo mu je takođe što je predstavnik zemlje kojom se vladalo prema pouzdanim predviđanjima: narod za narodom polako je bogatio kolekciju, onako kao što je trebalo i moralo da bude. Nisam siguran nije li u njegovom smehu bilo takođe one samilosti n a d m o ć i kakvu domaćica oseća prema mišu uhvaćenom u mišolovci.

Pisac se „posle preloma“ nada da će jednoga dana, upravo kao ovaj dopisnik, doputovati u jednu od novoosvojenih zapadnih zemalja. Posmatranje ljudi, koji ne znaju ništa i moraju sve tek da nauče, daje sigurno trenutak slasti. Domaćica zna da klopka, u koji je uhvaćen miš, nije posebno prijatno mesto boravka. Zasad ipak građani osvojenih zemalja neće mnogo razumeti tu novu situaciju. Zvuči, orkestar, lepršanje nacionalnih zastava, prve najave davno očekivanih reformi dovešće ih u stanje uzbuđenja. Samo on, svedok, kao božanstvo će sezati u budućnost, koja će biti tvrda, jer mora takva da bude, jer takvi su zakoni Istorije.

U epilogu Vitkjevičevog romana junaci, koji su otišli u službu murti-bingizmu, postaju šizofreničari. U tome takođe stvarnost odgovara njegovoj fantaziji. Može se smoci snaga za „prelom“ i izvršno funkcionisati, i pisati i slikati kako treba, ali u dubini postoje stalno još stare moralne i estetske raere, a tako nastaje cepanje. To cepanje je razlog mnogih teškoća svakodnevnog života. Iskorenjivanje pogrešnih misli i odstupanja od normi je zahvaljujući njemu olakšano jer se murti-bingista s velikom pronicljivošću uživljava u svog protivnika. U njemu je istovremeno n o va faza i s t a r a faza, što zajedno čini od njega iskusnog psihologa i čuvara misli njegove braće, s prepredenošću većom od dovitljivosti starih čestitih kriminalističkih detektiva.

Može se očekivati da će se mlada generacija, vaspitana već od početka u novom sistemu, osloboditi cepanja. To se ipak ne može brzo izvršiti. Trebalo bi se potpuno izboriti s Crkvom, a to, kao što je poznato, ne spada u jednostavne zadatke i zahteva mnogo stpljenja i takta. A čak uz potpunu eliminaciju ovog ozbiljnog oslonca iracionalnih podstreka ostaju

nacionalne književnosti koje, razmatrajući problem hladno, izazivaju štetan uticaj. Na primer, dela najistaknutijih poljskih pesnika odlikuju se mržnjom prema Rusiji, a doza katoličkog filozofiranja koja se u njima može naći, je zabrinjavajuća. Neke od tih pesnika država mora da štampa i populariše u školama jer to su klasici, smatrani su tvorcima književnog jezika i vesnicima Revolucije. Staviti ih na indeks značilo bi misliti nedijalekfički i upasti u greh zagriženog levičarstva. Dilema je teška, znatno teža nego u Centru, gde je identifikacija nacionalne kulture s interesom čovečanstva napravila tako velike napretke (i gde takođe postoje problemi, jer mladi, uprkos razumnim ubeđivanjima, traže knjige Dostojevskog). Dakle, tip šizofreničara neće nestati u najbližoj budućnosti.

Neko bi mogao da kaže da je lek koji primenjuje Murti-Bing suprotan ljudskoj prirodi. To ne bi bio previše jak argument. Prinošenje masovnih ljudskih žrtava božanstvu od strane Asteka ih sakaćenje sopstvenog tela, što su činili eremiti u prvim vekovima hrišćanstva, ne čine nam se dostojnim pohvale, a ipak to je praktikovano dugo vremena i s uspehom. Motorna snaga savremenih društava postao je kult, koji u pogledu ludila ne ustupa ni po čemu najbrutalnijim zapovestima prvobitne magije: kult zlata. Gledajući iz te perspektive, Murti-Bing ne prelazi granicu zahteva ljudske prirode.

Da li čovek, podvrgnut operaciji Murti-Binga, stiće unutrašnju harmoniju i vedrinu, to je već drugo pitanje. Stiće relativnu harmoniju, dovoljnu za delanje. To je bolje nego trovati sebe jalovim buntom i neodređenom nadom. Seljaci, nepopravljivi u svojim malograđanskim privrženostima, tvrde da „mora doći promena, j e r t a k o n e m o ž e d a b u d e". To je zanimljiva vera u prirodni poredak stvari. Turista je - kaže anegdota - hteo da ide na planinu, a kiša je padala već nedelju dana. Prelazeći preko potoka, sreo je gorštaka i upitao ga da li će i dalje padati. Gorštak pogleda nabujali potok i prosudi da neće. Upitan na čemu zasniva ovo predskazanje, odgovori: „Jerbo bi se prelilo." MurU-Bing omogućava da se pogledaju slične magične predrasude kao ostaci prošlog perioda. „Novo" se bori sa „starim", a „staro" ne može biti odmah uklonjeno.

Ono što izgleda poriče savršenstvo Murti-Binga jeste apatija koja se nastanila u ljudima i traje istovremeno s njihovom grozničavom delatnošću. Teško ju je definisati i povremeno se može pretpostaviti daje njeno opažanje iluzija. Konačno, ljudi se kreću, rade, idu u pozorišta, aplaudi-

raju govornicima, odlaze na izlete, vole se, imaju decu. A ipak, ima nečeg neuhvatljivog u atmosferi takvih prestonica narodne demokratije, kao što su Varšava i Prag. Kolektivni fluid koji nastaje iz razmene i sumiranja pojedinačnih fluida je loš. To je atmosfera sile i nesreće, unutrašnje paralize i spoljašnje pokretljivosti. Ma kakve reči upotreбили za njeno imenovanje, sigurno je da kad bi Pakao osiguravao svojim stanarima otmene stanove, lepu odeću, najbolje jelo i svakojake zabave, ali terao ih da svakodnevno uživaju u sHčnoj atmosferi, to bi, već bila dovoljna kazna. Nikakva propaganda - ni za, ni protiv - nije u stanju da uhvati suštinu podjednako neprijemčivog i iz prošlosti malo poznatog fenomena. On izmiče svim računima. Ne može postojati na papiru. Priznajući u poluglasnom razgovoru da nešto tako ipak postoji, treba tražiti racionalno objašnjenje: to se sigurno „staro“, utišano i plašljivo, sveti tako što ispušta cmu tečnost kao ranjena sipa. Ali socijalistička gradnja, ali zalet ka srećnoj budućnosti, koja je osigurana, zar ne bi trebalo da se pokažu dovoljno jaki da uravnoteže otrov? Za to je sigurno još prerano. Kad izraste mlado pokolenje, oslobođeno opterećenja i otrova „staroga“, sve će se promeniti. Samo ko je gledao mlado pokolenje tamo, u Centru, nije suviše sklon da postavlja takve horoskope. Dakle, treba odložiti nadu u daleku budućnost, kada će tamo, u Centru i svuda, država svakoga snabdeti sve frižiderima i motociklima, belim hlebom i velikim porcijama maslaca. Tada će najzad biti zadovoljni.

Zašto, kad je sve logično, jednačina ispada drugačije nego što treba? Zar je za takav klasični materijal, kakav je čovek, potrebna čak neuklidska geometrija, a obična nije dovoljna? Kakva nevolja. Šta je, u stvari, čoveku potrebno?

II

ZAPAD

„Jesu li Amerikanci zaista tako strašno glupi?" - pitao me je neko od prijatelja u Varšavi, a u njegovom glasu bilo je očajanje i očekivanje da ću negirati. Ovo pitanje predstavlja veoma veran odnos ljudi u narodnim demokratijama prema Zapadu. To je skoro potpuna sumnja s iskricom nade.

Političkih razloga za sumnju Zapad je dao u sasvim dovoljnoj količini tokom poslednjih godina. Ipak, u slučaju intelektualaca u obzir dolaze i drugi, komplikovaniji razlozi. Pre nego što su zemlje Srednje i Istočne Evrope ušle u sastav Imperije, preživle su Drugi svetski rat, a njegov tok bio je tamo neuporedivo brutalniji nego u Zapadnoj Evropi. Rat nije uništio samo privredu tih zemalja. On je srušio mnoge vrednosti koje su dotle smatrane nenarušivim.

Čovek ima pretežno sklonost da smatra poredak u kome živi prirodnim. Kuće koje posmatra, idući na posao, izgledaju mu više kao stene, nastale iz same zemlje, nego kao delo ljudskih umova i ruku. Radnje koje obavlja u svojoj firmi ili kancelariji ocenjuje kao važne i odlučujuće za harmonično funkcionisanje sveta. Odeća koju nose on i ljudi oko njega, po njegovom mišljenju, takva je kakva treba da bude i pomisao da bi i on i njegovi poznanici mogli isto tako dobro da nose rimske tunike ili srednjovekovne oklope izaziva kod njega smeh. Društveni položaj ministra ili direktora banke čini mu se nečim ozbiljnim i dostojnim zavisti, a poseđovanje znatne količine novca garancijom mira i sigurnosti. Ne veruje da se na dobro mu poznatoj ulici, na kojoj spavaju mačke i igraju se deca, može pojaviti jahač s lasom, koji će hvatati prolaznike i vući ih na klanicu, gde će smesta biti ubijeni i povešani na kuke. Naviknut je takođe da podmiruje one svoje fiziološke potrebe, koje su smatrane intimnim, na najdiskretniji mogući način, daleko od ljudskih pogleda, ne razmišljajući mnogo o tom običaju koji uopšte nije svojstven svim ljudskim skupina-

ma. Jednom rečju, ponaša se pomalo kao Čaplin u *Zlatnoj groznici* koji, vzmajući se po svojoj kući, ne sluti da ona visi na ivici provalije.

Ipak, već prva šetnja ulicom, čije trotoare pokriva debeo sloj stakla od prozorskih okana razbijenih bombama, a po kolovozu vetar nosi papire iz kancelarija, evakuisanih u panici, podriva njegovo poverenje u navodnu prirodnost njegovih dotadašnjih navika. Kako lete ovi papiri s tako velikom kohčinom pečata, s natpisom „poverljivo“, „strogo poverljivo“! Koliko samo sefova, ključeva, koliko mesnatih direktorskih podvoljaka, konferencija, poslužitelja, cigara, devojaka koje u napetosti kucaju na mašinama! A tu vetar tera te papire ulicom, svako ih može podići i pročitati, ali niko nema za to volju, ima hitnijih stvari, na primer, kako doći do kilograma hleba. I ništa, svet i dalje traje. Kako je čudno. Čovek ide dalje ulicom i zaustavlja se ispred kuće prepolovljene bombom. Privatnost ljudskih stanova, njihovih porodičnih mirisa, njihova tophna pčehnjih saća, njihov nameštaj koji čuva uspomene na ljubav i mržnju! A sada je sve na površini, kuća pokazuje svoju strukturu, nije to stena koja traje vekovima: malter, kreč, cigla, oplata, a na trećem spratu usamljena i podesna verovatno samo za anđele bela kada, iz koje će kiša isprati uspomene na one koji su se u njoj nekada kupali. Još nedavno imućni i obožavani, ljudi su izgubili sve što su imali, idu poljima i mole seljaka za pregršt krompira. Novac menja vrednost iz dana u dan - postaje hrpa besmisleno odštampanih pravougaonika. Na gomili krša koji se dimi sedi mali dečak i dubeći šipkom po zgarištu, prati ovu igru pesmom o velikom vodi, koji je tako hrabar da neće dozvoliti neprijatelju čak ni da se približi granici. Pisma je još ostala, ah voda je posle nekoliko dana postao prošlost.

Kasnije treba steći nove navike. Nailazeći uveče na lež na trotoaru, građanin bi ranije otrčao do telefona, okupilo bi se mnoštvo zazjavala, razmenjivale bi se primedbe i komentari. Sada zna da treba brzo proći pored te lutke koja leži u tamnoj lokvi i ne postavljati nepotrebna pitanja. Onaj ko ga je ubio mora da je imao neke svoje razloge. Podzemna presuda se donosi pretežno bez saslušavanja optuženog.

U normalnom evropskom gradu ne naređuje se stanovništvu da prouči plan grada, proveravajući da li svako stanuje u odgovarajućem za njega kvartu. Zašto da ne? Kvart A je za jednu rasu, kvart B je za drugu rasu, kvart C - za treću rasu. Određen je rok preseljenja i uhce se ispunjavaju dugim redovima transportnih kola, ručnih kolica, ljudi koji nose zavežljaje, krevete, ormare, lonce, kaveze s kanarincima. Sve dok se najzad svako ne nastani u svom kvartu, nije važno što u nekim kvartovi-

ma kuća, koja je imala dvesta stanovnika, mora sada da smesti dve hiljade. Sada se oko kvarta C grade visoki zidovi, zatvaraju se kapije i tokom više meseci svakodnevno se trpa nova porcija muškaraca, žena i dece u stočne vagone, koji ih odvoze u specijalno izgrađenu fabriku, tamo su ljudski transporti trovani naučnim metodom, a tela spaljivana u ogromnim krematorijumima.

A evo pojavljuje se i jahač s lasom. To je marica ili kamion, pokriven ceradom, koji čeka iza ugla ulice. Prolaznik koji, nesvestan opasnosti, mimoilazi ovaj ugao ulice, odjednom nailazi na pušćanu cev, uperenu u njega, podiže ruke uvis i biva uguran u kamion; otad je izgubljen za svoje najbliže. Biće zatvorenik koncentracionih logora ili će ga postaviti kraj zida, s ustima zalepljenim flasterom, da ne bi izbacivao antidržavne parole, i streljati, što bi trebalo da ima spasonosni uticaj na stanovništvo grada i navodi ga na poslušnost. Da bi se izbegla slična sudbina, najbolje bi bilo ne izlaziti iz kuće. Otac porodice ipak mora da izađe iz kuće jer mora nekako da zaradi za hleb i čorbu za ženu i decu. Svake večeri porodica brine: vratiće se ih neće. A pošto to traje godinama, svi postepeno navikavaju da smatraju grad džunglom, a sudbinu čoveka dvadesetog veka istom kao sudbinu pećinskog čoveka koji boravi među čudovištima jačim od njega.

Dosad se smatralo sigurnim da čovek čitavog života nosi isto ime i prezime. Sada se ipak ispostavlja da je iz raznih razloga preporučljivo promeniti ime i prezime i naučiti napamet svoju novu biografiju. Navika stavlja u drugi plan staro ime i prezime, tako da se čak stiče nova ličnost. Kad su žene bez muževa, za koje se ne zna šta se dogodilo, a muževi bez žena, i kad ljudi nose imena drugačija nego pre rata, teško je baviti se matičnim knjigama. Stupanje u bračnu vezu znači, jednostavno, stanovanje zajedno i ova forma venčanja, ranije potcenjivana, stiče društveno priznanje.

Banditski napadi smatrani su nekada zločinom. Sada oni koji su izvršili napad na banku dobijaju titule junaka jer opljačkani novac puni kasu podzemne organizacije. To su obično mladići s izgledom maminih maza. Ubijanje čoveka nije za njih uopšte komplikovan moralni problem.

Blizina smrti ruši kočnice stida. Muškarci i žene kad znaju daje datum njihove smrti zapisao u beležnicu debeh tip s korbačem i pištoljem, koji odlučuje o njihovoj sudbini, polno opšte na javnom mestu, na malom prostoru, okruženom žicama, koji je njihov poslednji zemaljski prostor. Osamnaestogodišnji dečaci i devojčice pre nego što izađu na položaje na

barikadi, gde će se protiv tenkova boriti s pištoljima i kantama s benzinom, žele da iskoriste svoju mladost koja se verovatno neće nastaviti u zrelo doba, i ne brinu za pristojnost koja postoji u drugoj dimenziji, dalekoj od njihovog vremena.

Koji je svet „prirodan“? Da li onaj pre rata ih ratni? Oba su prirodna - smatra čovek, ako mu je bilo dato da upozna oba. Nema institucije, nema običaja i navike koji ne bi mogli da podlegnu promeni. Sve čime žive ljudi dar je istorijske formacije u kojoj su se našh. Proticanje i stalna promena su odlika pojava, a čovek je prilagodljivo biće i može se zamisliti dan u kome će odlika građanina koji sebe poštuje biti hodanje četvoronoške s nekom vrstom šarene perjanice koju će nositi na zadnjici.

Ljudi u zapadnim zemljama, a naročito Amerikanci, izgledaju mu neozbiljni upravo zato što nisu imali ona iskustva koja uče o relativnosti njihovih sudova i rđavih misaonih navika. Njihov nedostatak mašte je zaista užasavajući. Pošto su se rodili i vaspitali u izvesnom društvenom poretku i izvesnom sistemu vrednosti, smatraju da drugi poredak mora biti „neprirodan“ i da, kao suprotan ljudskoj prirodi, neće uspeti da se održi. A ipak, i njih može stići vatra, glad i mač. Štaviše, to će se verovatno dogoditi jer u životu čovečanstva deluje načelo spojenih sudova: teško je poverovati da će kad jedan deo zemaljske kugle doživljava velike poraze, drugi nastaviti stil života devetnaestog veka i o patnjama svojih dalekih bliskih saznavati samo iz bioskopa i novina. Primeri uče da se tako ne događa. Stanovnik Varšave ili Budimpešte takođe je gledao nekada u bioskopu bombardovanje Španije ili Šangaj u plamenu. Sve dok se ubrzo nije uverio kako izgledaju takve i mnoge druge intervencije u praksi. O NKVD-u" je čitao mračne priče, dok se nije ispostavilo da i sam mora imati s njim posla. Ako bilo šta postoji negde, postojaće svuda - takav zaključak donosi na osnovu svojih posmatranja i trenutni uspeh Amerike ne budi u njemu posebno poverenje. Smatra da su događaji u periodu 1933-1945. godine u Evropi najava stvari koje će se dogoditi negde drugde, a svest istočnih Evrpljana je s te tačke gledišta neuporedivo više odmakla u razumevanju savremenih događaja nego svest stanovnika država koje ništa naročito nisu doživlele.

Sociološke i istorijske misli, a taj način mišljenja u njemu je duboko ukorenjen, jer ga je naučio u veoma teškoj školi, u kojoj za neznanje nije

" НКВД - НарбдБШ комиссариат внутренних дел (rus.) - Narodni komesrijat unutrašnjih poslova (1917-24, 1934-46). Prim. prev.

pretela samo loša ocena, već gubitak života. Zato je posebno podložan teorijama koje predviđaju nagle promene u zemljama Zapada; jer, nema razloga da tamo traje to što je negde drugde prestalo da traje.

Jedini sistem mišljenja koji mu je dostupan je dijalektički materijalizam, a on ima za njega veliku atraktivnu moć, jer mu govori jezikom razumljivim za njegova iskustva. Iluzorni poredak „prirode" u zapadnim zemljama osuđen je, prema dijalektičkom materijalizmu (po staljinističkom shvatanju), na naglu katastrofu zbog krize. Tamo gde se javlja kriza, vladajuće klase pribegavaju fašizmu kao sredstvu revolucije proletarijata. Fašizam znači rat, gasne komore i krematorijume. Istina, do krize predviđane u Americi, u trenutku demobilizacije, nije došlo. Engleska je uvela u svojoj zemlji socijalno osiguranje i socijalizaciju medicine, u dotle neviđenoj meri, a prilikom nastanka antikomunističke histerije u Sjedinjenim Državama ozbiljnu ulogu odigrao je strah od druge velesile - to su ipak samo modifikacije modela koji se ostvaruje spolja. Ako je svet podeljen između fašizma i komunizma, naravno, fašizam mora izgubiti, jer je to poslednja očajnička daska spasa buržoazije, metoda vladanja koja se zasniva na demagogiji, što u praksi dovodi do izbijanja na glavne položaje neodgovornih ljudi. U odlučnim trenucima ti ljudi prave gluposti (na primer, politika svireposti prema stanovništvu koju je Hitler primenio na Istoku ili guranje Italije u rat od strane Musolinija).

Rezonujući tako, čovek o kome je reč ne mora uopšte da bude staljinista. Naprotiv, poznavajući sumnjiva dobročinstva sistema izrađenog u Centru, rado bi video ogromni meteorit koji bi očistio s površine zemlje razlog njegovog mučenja. Ipak, on je samo čovek, odmerava šanse i zna da je loše stavljati se na stranu određenu bićem koje je u njegovom veku zauzelo božansko mesto, to jest Istorijom. Propaganda kojoj je podvrgnut svim načinima nastoji da ga uveri da su nacizam i amerikanizam identične pojave jer nastaju na osnovi istih ekonomskih odnosa. Veruje toj propagandi ne mnogo više nego prosečni Amerikanac svojim novinarima, koji mu tvrde da se hitlerizam i staljinizam ni po čemu ne razlikuju.

Ako se naš čovek čak i nalazi na veoma visokoj lestvici hijerarhije i ima pristup informacijama, malo je ipak upućen u moć i slabosti Zapada. Optički instrument koji upotrebljava konstruisan je tako da obuhvata samo izvesna, unapred predviđena vidna polja. Gledajući u njega nalazi potvrdu za to što je očekivao da vidi (navodno, diplomatski izveštaji koje dobijaju vladari, identifikuju obim instrumenta Metoda sa stvarnošću). Na primer, pošto su navikli da žive u sistemima u kojima zakon ne postoji, to

znači daje samo instrument u rukama Partije, a jedini kriterijum je efikasnost rada, s mukom zamišlja sistem, u kome se svaki građanin, najveći i najmanji, oseća vezan zakonskim propisima. Ovi propisi su mogli da budu uvedeni da bi štitili interese privilegovanih grupa, ali traju, makar se interesi čak menjali i njihovo zamenjivanje drugim propisima nije uopšte lako. Svaki građanin se nalazi u mreži zakona čiji datumi nastanka sežu daleko unazad. To je veoma teško, mehanizam kolektivnog života je veoma trom i oni koji bi hteli zaista da dejstvuju, bespomoćno se koprcaju. Otuda su za stanovnika Srednje i Istočne Evrope neshvatljiva odlaganja, apsurdne odluke, političke kampanje, sračunate na raspoloženja birača, demagogija, međusobne licitacije. Istovremeno, to ipak daje zaštitu građaninu: hvatanje na ulici čoveka koji se ne dopada onima koji vladaju, ubacivanje u maricu i odvoženje u koncentracioni logor je svakako izvrsno rešenje, ali teško primenljivo tamo gde se prestupnikom smatra samo čovek koji je izvršio čin jasno naveden kao kažnjiv po tom i tom paragrafu. Nacistički i sovjetski kazneni kodeksi su međutim potpuno saglasni u brisanju granice između kažnjivog i nekažnjivog čina - prvi definisanjem prestupa kao svakog čina uperenog protiv interesa nemačkog naroda, drugi kao svakog čina uperenog protiv interesa diktature proletarijata. Tako ono što se naziva „bezdušni buržoaski formalizam" pruža nekakve garancije da otac porodice, umesto da se vrati kući na večeru, neće biti odvezen u rejone u kojima je belim medvedima dobro, ali ljudima loše. Nije moguće primenjivati ni naučno razrađene torture, pod čijim uticajem svako s podjednakom revnošću priznaje izvršene i neizvršene zločine. Propaganda se stara da uveri građane narodnih demokratija da je zakon na Zapadu uvek fikcija i služi interesima vladajućih klasa. Možda je to fikcija, ali za vladajuće malo povoljna. Ako želimo da nekoga osudimo treba dobro da se oznojimo da bismo mu krivicu zaista dokazali, advokati pribegavaju svim mogućim pravnim začkoljicama, predmet se vuče u apelacijama, kasacijama itd. Naravno, događaju se i zločini pod maskom zakona. Do sada je, ipak, zakon tamo vezivao ruke podjednako vladajućima, kao i podanicima što se, zavisno od procene, može smatrati snagom ili slabošću.

Amerikanci porede demokratiju sa glomaznim splavom na kome svako vesla na drugu stranu. Puno je dreke i međusobnih psovki i teško je smoći snage za veslanje u jednom pravcu. U poređenju s takvim splavom borbena galija totalitarne države izgleda sjajno. Ipak, događa se da tamo gde se razbije totalitarni brzi brod prođe nezgrapni splav.

Ono što je novo na Zapadu nije lako vidljivo za klijenta Centra. U nekim zapadnim zemljama, u prvom redu u Sjedinjenim Državama, dogodilo se nešto što nema analogiju u prethodnim vekovima: tamo je nastala narodna civilizacija, vulgarna, koja može da izaziva gađenje prefinjenijih osoba, ali koja osigurava učešće u proizvodima mašinske industrije mnogomilionskim masama. Istina je da ono što te mase raduje pretežno su lažni sjaj i blesak i da one to plaćaju teškim radom. Pa ipak, radnica koja za male pare dobija mašinsku reprodukciju modela haljina koje nose filmske zvezde vozi se starim, ali svojim automobilom, gleda kaubojske filmove, koji je zabavljaju, i ima u svom stanu električni frižider - nalazi se na izvesnom civilizacijskom nivou z a j e d n i č k o m s drugima i uopšte ne liči na kolhoznicu kraj Kurska, čija bi se praunuka, u najboljem slučaju, mogla pribhžiti sličnoj prosečnosti. „Glupost“ američkih masa, koje crpu zadovoljstvo iz čisto materijalnih koristi savremene civilizacije, neobično iritira intelektualca. Odrastao u zemlji, u kojoj je postojala podela na „inteligenciju“ i „narod“, on traži pre svega ideje koje obično proizvodi inteligencija koja je zametak revolucionarnih promena. Nailazeći na društvo, u kome „inteligencija“, kako je nazivana u Srednjoj i Istočnoj Evropi, ne postoji, on s teškoćom izlazi na kraj s podjednako antikonceptualnim materijalom opservacija. „Ideje“, koje tamo pronalazi izrazito su zastarele i daleko zaostaju za razvojem privrede i tehnike. Čisto empirijsko i pragmatično rešenje teškoća, nesposobnost čak i za skromnu dozu apstrakcije (buržoazija, npr. nemačka, imala je tu sposobnost u velikoj meri) uvode neodređene podatke u račun. Ako se ove odlike smatraju „kašnjenjem“ u odnosu na Evropu, onda treba istovremeno reći da „glupost“, pomagana tehnikom, znatno naprednija od evropske tehnike, nije samo izvor slabosti.

Bar dosad, zamah u otkrivanju i primeni novih pronalazaka nije zaustavljen. Primat u tom pogledu pripada Zapadu. Pokušaj da se dostigne Zapad, koji je napravio Japan, završio se neuspehom i Japan je potučen Ruzveltovim Sjedinjenim Državama, mirnim i razdiranim unutrašnjim konfliktima. Pošto je kopirala sa Zapada modele automobila i aviona, mlažnjak, radar, penicilin, televiziju, atomsku bombu i nemačke podmornice, Rusija sada izlazi na takmičenje. Najmlađe pokolenje u Istočnoj Evropi, vaspitavano u kultu prema ruskoj nauci, počinje da veruje da ruska nauka i tehnika zauzimaju u svetu vodeće mesto. Stariji smatraju takve pretpostavke apsurdnom, ipak nisu sigurni da se Rusija, s obzirom na neizmerna prirodna bogatstva, plansku privredu i mogućnost bacanja

neograničenih suma novca na naučna proučavanja i eksperimente, ne nalazi na prekretnici. Protiv ovoga izgleda da govori praktičizam savremene ruske nauke, podvrgnut jednom Metodu. Kao što je poznato, najveći pronalasci vršeni su usled dugotrajnog, nesebičnog rada mnogih naučnika, koji ne donosi brzo nikakve konkretne rezultate. Protiv ovoga govori takode drskost, s kakvom propaganda pripisuje većinu pronalazaka Rusima (mada se istovremeno kopira američka tehnika, počev od konstrukcije mostova, a završavajući na motorima, u najsitnijim pojedinostima). Takav propagandni napor, koji dovodi često do komičnosti, ne svedoči o dobroj samosvesti - ali ne svedoči o dobroj samosvesti npr. prodaja narodnim demokratijama švedskih mašina, s prefarbanim znacima, kao ruskih. Pa ipak, propagandni napor za borbu protiv ruskog kompleksa niže vrednosti i podizanje „tehničkog morala“ predstavlja dokaz koliki značaj Centar pridaje naučnoj utakmici. Ko zna do kakvih rezultata može dovesti ova koncentracija volje. Potrebno je samo vreme.

Prihvatimo ipak - miri se čovek iz Srednje i Istočne Evrope - da je o v o g a t r e n u t k a superiornost Zapada u oblasti potencijala proizvodnje, tehnike, zamenjivanja ljudskih ruku mašinom (što se izjednačuje s postepenim gubljenjem razlike između fizičkog i umnog rada) nesumnjiva. Ali šta se događa u umovima zapadnih masa? Nije li to samo duševni san, a kad dolazi buđenje, zar staljinizam nije jedina njegova forma? Zar se hrišćanstvo tamo ne povlači i zar te mase nisu lišene bilo kakve vere? Nesumnjivo je tako. Da h je u njihovim umovima pustoš? Da. Da li se ova pustoš ispunjava šovinizmom, kriminalističkim ljubavnim romanima i filmovima bez umetničkih vrednosti? Da. Onda, šta nam Zapad može ponuditi? Slobodu od n e č e g a to je mnogo, a I to je premalo, to je mnogo manje od slobode k a n e č e m u .

Ovakva pitanja mogu izgledati veoma principijelna, ali su postavljena. Istina, na ova pitanje može se odgovoriti drugim pitanjima. Malobrojni američki komunisti (pretežno intelektualno raspoloženi sinovi građanskih i malograđanskih porodica) saosećaju s duhovnom bedom masa, ah ne razmišljaju o tome da u Imperiji, za kojom čeznu, postoji materijalna beda i nedostatak tehnike plus staljinizam i da bi bilo veoma zanimljivo zamisliti blagostanje i tehniku plus staljinizam, što se nije ostvarilo još nigde na zemaljskoj kugli. Stvaranje novoga čoveka u Imperiji vrši se pod parolom borbe s bedom (istovremeno izazivanom i suzbijanom) i podizanjem tehnike (istovremeno uništavane i građene). Kad bi ponestali ovi snažni motivi, šta bi se dogodilo? Može se posurrnjati da bi se točkovi velike

mašine okretali u praznom. Ta etapa - realizovanog komunizma - najsvetije je od svetih mesta za vernike i tamo i nije dozvoljeno sezati pogledom. To je Nebo. Ne treba pokušavati da se pronikne u to što je izvan shvatanja. Ako bismo se ipak osmelili, ispostavilo bi se da se Nebo ne razlikuje mnogo od Sjedinjenih Država u periodu pune zaposlenosti i da (čak i ako se prihvati ublažavanje straha, što je malo verovatno) mase žive fiziološkim životom, koriste materijalna dostignuća civilizacije, a njihov razvoj nailazi na nesavladivu teškoću u vidu doktrine koja vidi cilj u oslobođenju čoveka materijalnih briga za nešto što je, po njoj samoj, besmisleno.

Naravno, ovakva razmatranja su utopijska. Ali, ako ipak ne zaokuplja-ju suviše komuniste na Zapadu, nisu ih oslobođena njihova braća u Imperiji. Zapamtio sam nečiju rečenicu: „Ne bih želeo da doživim ost-vareni komunizam jer će to sigurno biti veoma dosadno“. Kada već bude završen veliki vaspitni rad i omrznutao „metafizičko biće“ u čoveku podlegne uništenju, šta dalje? Sumnjivo je da li će podražavanje hrišćanske liturgije od strane partije i vrsta bogoslužjenja pred portretima vođa pružiti ljudima savršene satisfakcije.

Osvrtanje na Zapad u nadi da će se tamo nešto roditi rasprostra-njenije je među intelektualcima na Istoku nego što izgleda Zapadu. Nije to uopšte osvrtanje na propagandu. Nešto je novi genijalni autor, nova društvena filozofija, umetnički pokret, naučno otkriće, nova načela slikarstva ili muzike. A retko se događa da se pronađe to nešto. Ljudi na Istoku su naviknuti da ozbiljno tretiraju samo one pojave društvenog života koje se javljaju u organizacionim i masovnim razmerama. U kulturnoj oblasti ništa na Zapadu ne dobija takve razmere, s izuzetkom fil-mova, bestselera i ilustrovanih magazina. Niko od mislećih ljudi na Zapadu ne tretira većinu ovih sredstava masovne zabave ozbiljno, međutim, na Istoku *per analogiam* (tamo sve ima masovni karakter) ona rastu do dostojanstva jedinih reprezentanata „trule kulture Zapada“. Ismevati idiotizam brojnih filmova, romana ili članaka je lako (zarađujući uz malo napora honorare i, uz to, oslobađajući se fime znatno neprijatni-je obaveze entuzijastičkog pisanja o Centru), dakle, to je omiljeni posao novinara, a uticaj kakav vrši kritika te vrste na publiku je značajan.

Pravi kulturni život Zapada je drugačiji. I tamo istočni intelektualac nailazi na varljive privide jer tamo postoji ravnopravnost epigonstva i novatorstva, dekadencije i zdravlja, reklamirana netaalentovanost i polu-glasno pominjanje veličine. Struje, koje poznaje sa svojih predratnih

putovanja na Zapad, i dalje traju i izazivaju njegov gnev kao etapa koju je sam savladao. Ali, one pre svega privlače njegovu pažnju, ne nove pojave, koje s teškoćom klijaju u šumi trulog drveća.

Najozbiljnija zamerka isticana protiv kulturnih vrednosti Zapada je njihova elitnost i nepristupačnost masama. Ova zamerka je ispravna. Zatvarajući se u kule od slonovače, poezija, slikarstvo ih čak muzika upadaju u razne bolesti stila. Ipak, istovremeno njihova veza sa svakodnevnim životom ljudi je znatno tešnja nego što se to čini površnim posmatračima. Na primer, novatorsko slikarstvo, „teško“, „nerazumljivo“, stiže smesta do velikog broja recipijenata jer utiče na stil reklame, na ženske mode, na pozorišne dekoracije, na ukrašavanje enterijera, a što je možda najvažnije - na oblik opšte upotrebljivanih mašina. U poređenju s tim, stil „sovjetski *empire*“, zasnovan na slikanju velikih platana, na kojima se vide dostojanstvenici u raznim grupama i pozama, potpuno je odvojen od života. Uništivši eksperiment u umetnosti. Centar je osudio sebe u oblasti primenjenih umetnosti (ako se o njihovom postojanju tamo može uopšte govoriti) na neveštu imitaciju primenjenih umetnosti Zapada, koje su stalno obnavljane, zahvaljujući eksperimentima štafelajnog slikarstva. Herojski naponi Čeha i Poljaka da spasu sopstvene primenjene umetnosti posezanjem za narodnim uzorima verovatno su osuđeni na neuspeh jer postoji uzajamna zavisnost nameštaja, tkanine na zidu ili materijala za ženske haljine sa slikarstvom i vajarstvom. Kada u slikarstvu i vajarstvu važi kult ružnoće, a svaka smelost se smatra formalizmom, primenjene umetnosti, odsečene od svojih izvora, osuđene su na jalovost.

Višebojna scenarija, na kojoj se odigrava život zapadnih zemalja, podvrgnuta je zakonu osmoze. Prosečni građanin tih zemalja nije svestan toga da su nekakav slikar u potkrovlju ili autor nerazumljivih pesama ili omalovažavani muzičar čarobnjaci koji daju formu svemu što sam u životu cenim. Ne razmišljaju o tome ni vladajući, koji ne traće vreme na slične sitnice. Privredni sistem, hšen planiranja, sprečava pružanje pomoći ljudima koji rade u raznim kulturnim oblastima. Jureći nekoristoljubivo za sopstvenom himerom, ovi ljudi ponekad crkavaju od gladi, dok neposredno pored njih bogati kreteni ne znaju šta da rade s novcem i troše ga onako kako im savetuje njihov pomućeni razum. Takav poredak stvari izaziva negodovanje čoveka s Istoka. U njegovoj zemlji svako ko pokaže kakve-takve sposobnosti je upotrebljen. U zemljama Zapada neko sa istim takvim sposobnostima ima neznatne šanse. Rasipništvo talenata u privredi tamo je prosto deprimirajuće, a malobrojni, koji uspevaju da

dobiju priznanje, zaiivaljuju to ne obavezno svojim profesionalnim vrli-
nama, već veoma često, jednostavno, slučajju. Ekvivalent tog rasipništva
u zemljama Nove vere je prihvatanje veštine prilagodavanja političkoj
liniji kao kriterijumu selekcije, zahvaljujući čemu do počasti najlakše
dolaze mediokriteti. I pored toga, umetnik i naučnik u ovim zemljama
lakše se snalaze od svog kolege na Zapadu. Mada je pritisak Metoda
mučan, materijalne rekompencacije nisu uopšte za potcenjivanje. Mnogi
muzičari, slikari i pisci koji su imali priliku da odu na Zapad nisu to
učiniU jer bolje je ovako ili onako komponovati, slikati i pisati, nego radi-
ti u fabrici ili predavati u školi i za bavljenje svojom pravom strukom
nemati više vremena ni snage. Mnogi od onih koji su bih u inostranstvu
vratili su se u svoje zemlje uglavnom zbog toga. Strah od bezobzirnosti s
kakvom se privredni sistem Zapada odnosi prema radnicima nauke i
umetnosti veoma je rasprostranjen među istočnim intelektualcima. Bolje
je imati posla s inteligentnim đavolom nego s dobrodušnim klipanom -
kažu. Inteligentni đavo razume međusobni interes i omogućava da se živi
od pera, od dleta ili kičice, vodeći računa o svojim klijentima i postavlja-
jući zahteve. Dobrodušni klippan ne razne međusobni interes, ništa ne daje
i ništa ne zahteva, što je u praksi jednako učtivoj svireposti. Da osnovna
sredstva za proizvodnju treba da pripadaju državi, koja određuje
privredne planove i koristi prihod u higijenske, prosvetne, naučne i
umetničke svrhe - ljudima Istoka izgleda kao nešto neosporno i naivno
bi bilo tražiti među njima pristalice kapitalizma. To nešto što traže na
Zapadu sigurno nisu podgrevane parole Francuske revolucije ili
Američkog rata za nezavisnost. Na argument da fabrike i rudnici treba da
pripadaju privatnim licima, odgovoriće podsmehom. Traženje n e č e g a
proizlazi iz manje ili više jasnog shvatanja činjenice da Nova vera nije u
stanju da podmiri duhovne ljudske potrebe, a njeni pokušaji u tom pravcu
s neumoljivom pravilnošću pretvaraju se u karikaturu. Kad bi se pritisnuh
uza zid i primorali da formulišu šta hoće, sigurno bi odgovorili da žele sis-
tem u kome bi privreda bila socijalistička, ali čovek ne bi morao da se
bespomoćno kida u zmijskom zagrljaju Metoda. Iščekuju dakle neke
znake koji bi mogli da svedoče da istinske kulturne vrednosti mogu da
nastaju izvan Metoda. Trebalo bi to ipak da budu trajne vrednosti, po meri
sutrašnjice, dakle ne takve koje proizlaze iz zastarele svesti, jer ako bi
samo takve postojale, to bi bio trijumf i potvrda Metoda. Ljudi u zemlja-
ma Nove vere znaju da s a m o na Zapadu mogu da postanu dela koja
predstavljaju klicu buduće nade. Ko zna nisu I i u laboratorijama usamljeni

mislioci već došli do otkrića koja nemaju manji značaj od Darwinovog ili Marksovog rada, takođe usamljenih u svojoj eposi. Samo, kako do toga stići?

Istočni intelektualac je posebno strog sudija za sve što stiže do njega sa Zapada. Mnogo puta se razočarao i ne želi previše jeftine utehe koje ostavljaju kasnije utoliko veću potištenost. Rat ga je učinio pronicljivim u demaskiranju iluzornih privida i sunmjičavim. Mnoge knjige koje je voleo pre rata, mnoge pravce u slikarstvu i muzici je odbacio, jer nisu odolele iskušenju. Jer delo ljudske misli mora da odoh iskušenju brutalne, nage stvarnosti. Ako ne uspe da odoli, nije uopšte vredno. Verovatno je zaista vredno samo ono što je sposobno da postoji za čoveka u trenutku kad je on ugrožen neodložnom smrću.

Neko leži pod vatrom mitraljeza na ulici grada u kome se vode žestoke borbe. Zagleda kaldrmu i primećuje zabavan prizor: kocke kaldrme kostreše se kao bodljike ježa - to ih meci koji udaraju o njihove ivice pomeraju s mesta na mesto i daju im kos položaj. Takav trenutak p r e - s u d u j e u svesti čoveka pesnika i filozofa. Možda je nekog pesnika obožavala publika književnih kafana i kad je ulazio tamo, upirani su u njega pogledi puni radoznalosti i divljenja. Ipak, kad se jave u svesti čoveka u takvom trenutku, njegove pesme otkrivaju svoju slabost i pokazuju sve odlike zabave sentimentalnog estete. Međutim, posmatranje kocki kaldrme je nešto nesumnjivo realno i poezija, koja bi se oslanjala na slično g o l o iskustvo, bila bi sposobna da pobeđnički preživi taj dan žigosanja iluzija, kojima su ljudi skloni da se hrane. U intelektualcima koji su preživljavali *los desastros de la guerra*' u Istočnoj Evropi, došlo je do nečega što bi se moglo nazvati r e d u k c i j o m o s e ć a j n o g v i š k a . Psihoanahfički romani izazivaju u njima prezrivi kikut. Književnost erotskih komplikacija, još uvek popularnu na Zapadu, smatraju smećem. Slikarstvo epigona apstrakcionizma izaziva kod njih zevanje. Gladni su - ah hoće hleba, a ne *hors d'oeuvre**".

Dijalektički materijalizam lako nalazi u njima eho jer je forma z e - m a l j s k o g mišljenja. Rado bi videli književnost i umetnost izvan kruga Metoda, ali pod uslovom da ona bude zemaljska, jaka i zdrava. Samo kad bi mogli da je nađu. Začuđujuće je da što god je na Zapadu dovoljno jako po njihovom ukusu, vrti se oko problema društvenog sistema i masovnih

**Los desastros de la guerra (Span.)* - nesreće rata. Prim. prev.

* *Hors d'oeuvre (fnn)* - predjelo. Prim. prev.

verovanja koji ih pasioniraju: to su kako staljinističke, tako, u još većoj meri, antistaljinističke knjige. Mnogi od njih čitali su Kestlerovo *Pomračenje u podne*. Malobrojni su upoznali Orvelovu *1984*. (zbog teškoće da dobiju tu knjigu i opasnosti kojoj izlaže njeno posedovanje, ona je poznata samo nekim članovima *Inner Party*); Orvel ih je fascinirao zapažanjem detalja, koje dobo poznaju, i formom satire u Swiftovoj tradiciji; ovu formu je nemoguće praktikovati u zemljama Nove vere jer bi alegorija, po prirodi višeznačna, izlazila iz okvira socijalističkog reahzma i zahteva cenzure. Takode, oni koji poznaju Orvela samo po čuvenju čude se što je pisac, koji nikada nije živio u Rusiji, mogao da sakupi toliko tačnih zapažanja. Već to da na Zapadu postoje pisci koji razumeju funkcionisanje neobično složene mašine, čiji su oni sami deo, izgleda im začuđujuće, s obzirom na „glupost“ Zapada.

Sve što ima snagu na Zapadu obično je ipak samo negacija. Kritika Nove vere, koja se tamo praktikuje, često je tačna. I pored toga, ona ne ukazuje na put izlaska i ne uvodi ništa na mesto Metoda. Istina, može se reći da uvodi živog čoveka koji se ne stidi svojih mish i ima hrabrosti da se kreće sam, bez tih štula, kakvi su citati iz dela autoriteta. Istočnim intelektualcima to ipak izgleda nedovoljno. Mesija se ne pobeđuje argumentima razumnih ljudi, iz čijih usta izlaze reči, a ne plameni mač.

Hrišćanska religija, ograničena ili prosto iskorenjivana u zemljama Nove vere, stalno izaziva (nezdravo) interesovanje. Da li ipak hrišćani u zapadnim zemljama koriste na pravi način slobodu? Pre se može doći do zaključka da je ne koriste. Religija je postala tamo nešto poput običajnih ostataka, čiji se primeri mogu naći u folkloru raznih naroda. Štaviše, izgleda da podupire političku reakciju. Možda je, da bi hrišćanstvo uspeo da se preporodi, potreban pritisak - kako pokazuje verska predanost hrišćana u narodnim demokratijama. Pitanje je samo nije li to pobožnost miša u klopki i nije li stigla malo prekasno.

Zvanično je preporučljivo da se ispoljava što veća odvratnost prema Zapadu. Tamo je sve loše: vozovi ne idu tačno, u prodavnicama nema ničega, jer niko nema novca, prolaznici su loše obučeni, izvikana tehnika ne vredi ništa. Kad se pomene ime nekog pisca, slikara ili muzičara sa Zapada, treba napraviti sarkastičnu grimasu i skupiti usta kao za pljuvanje, jer je borba s kosmopolitizmom jedna od osnovnih obaveza građanina. Kosmopolitizam je poštovanje prema kulturi Zapada (buržoaskoj). Termin je nastao u Moskvi i u Rusiji nije ništa posebno novo. Još pre sto godina carski istoričari su s odvratnošću govorili o „tru-

lom Zapadu". Tada su upravo na „trulom Zapadu" delali Marks i Engels, koje je trebalo kasnije, kao i mnoge pronalaskes s tog Zapada, uvoziti. U praksi, borba s kosmopolitizmom izražava se u narodnim demokratijama tako što se preporučuje da se neki stari zapadni pisci, koji su smatrani „naprednim u svom vremenu", prevode i izdaju (npr. Sekspir, Balzak, Swift), međutim, preporučuje se i treba prevoditi i izdavati sve stare ruske pisce, s malobrojnim izuzecima. Što se tiče savremenih, treba prevoditi i izdavati sve ruske pisce, a od zapadnih samo one koji su komunisti (u slučajevima sumnjivih informacija izdavačima se dostavljaju specijalne proskripcione liste autora, izrađene u Centru). Zapadno slikarstvo do devetnaestog veka ne nameće rezerve, međutim, već francuski impresionisti, kako se saznalo, izrash su iz filozofije trule buržoazije i u umetničkom pogledu znatno više od njih stoje ruski realisti („peredvižnici"). Celokupna ruska muzika pogodna je za repertoar orkestara i solista, međutim, kad je reč o zapadnoj muzici, nastaju kolebanja već kad su u pitanju kompozitori prošloga veka. Ispoljavanje kosmopolitizma bilo bi sastavljanje repertoara samo od zapadnih dela (npr. Bah, Mocart, Berlioz, Verdi). Ispoljavanje razumevanja potreba je međutim mešani repertoar (npr. Musorgski, Čajkovski, Bah, Borodin).

Mada u istoj meri detaljni propisi stvaraju velike teškoće urednicima, radnicima izdavačkih firmi i muzičkim izvođačima, „borba s kosmopolitizmom" nije lišena racionalnog obrazloženja. Zašto ima obrazloženje u Centru je dovoljno jasno: suviše široka uporedna skala ne doprinosi moralnom zdravlju građana. Međutim, u zemljama narodnih demokratija, vekovima podložnim uticajima Zapada, radi se o likvidiranju loše navike: pušač se odučava od pušenja tako što mu se oduzimaju cigarete. Postoje izvesne okolnosti koje čine da propisano neprijateljstvo prema kosmopolitizmu nije baš toliko teško za intelektualce kako bi se moglo očekivati. U svakom slučaju, oni umeju sebe da uvere u relativnu ispravnost preporuka Centra u tom pogledu.

Prostor na kome je postala civilizacija zvana evropska poklapao se manje-više s prostorom na kome se prostirala religija koja je dolazila iz Rima. Zemlje koje danas predstavljaju zapadne provincije Imperije vekovima su bile istočne periferije. Razvoj savremene Evrope, s grozničavom delatnošću njenih industrijskih i trgovačkih centara, produbio je razhku između „Evrope" i njene „Istočne marke". Stanovnik države Ajdahoa, upitan danas šta podrazumeva pod Evropom, sigurno će navesti Francusku, Holandiju, Italiju, Nemačku. Dalje na istok već ne ide i naro-

di koji tamo žive izgledaju mu kao mešavina zaostalih plemena koja nisu dostojna velike pažnje. Možda stanovnik Ajdahoa predstavlja „istorijsko kašnjenje“, odnosno njegova svest podleže zastarelim navikama koje već negiraju činjenice. Pa ipak, njegovi pogledi su značajni, uostalom, izvršili su uticaj na diplomatske korake američkih političara kojima gubitak „Istočne marke“ u korist Rusije ne izgleda kao potez koji bi mogao da ima ozbiljne posledice. Tokom dugog istorijskog perioda novac i moć su se gomilali na zapadu Evrope, tamo su se takode proizvodili kulturni modeli, kasnije šireni na istoku (npr. crkve i palate u Poljskoj gradiu su italijanski arhitekti, poljski pesnici s ljubavlju su podražavali forme francuske pesme itd.). Zemlje istočne i srednje Evrope bile su „siromašne rođake“, polukolonijalni teren. Odnos Zapada prema njima nije bio hšen protekcionističkog omalovažavanja i nije se dosad mnogo razlikovao od možda suviše pravolinijskog mišljenja stanovnika Ajdehoa.

Prosečno obrazovan Poljak, Ceh ili Mađar zna veoma mnogo o Francuskoj, Belgiji ili Holandiji. Prosečno obrazovan Francuz, Belgijanac ili Holanđanin ne zna ništa o Poljskoj, Čehoslovačkoj ili Mađarskoj. Istočni intelektualac ne smatra ovakvo stanje stvari razumnim i veću solidarnost oseća s Rusom koji sa Zapadom ima stare i neprijatne račune. Mada ga kompleks niže vrednosti Rusa, koji vodi do stalnih potvrđivanja o apsolutnoj prevazi i neprestanim zahtevima za počastima, nervira u najvećoj meri, omalovažavanje zemalja Srednje i Istočne Evrope, koje ispoljava Zapad, čini mu se da potiče iz slabe orijentacije u promeni proporcija, nastala polovinom dvadesetog veka. Jer ove zemlje imaju brojno stanovništvo koje ispoljava posebnu sposobnost u prilagođavanju zahtevima tehnike savremene industrije; prirodna bogatstva; tešku industriju i rudarstvo koji se brzo razvijaju; njihov radnik više ne podseća na bespomoćnog emigranta koji je išao truhom za kruhom na Zapad, gde je bio upotrebljavan za najcrnje poslove; njihovi tehničari i naučnici mogu s uspehom da konkurišu svojim zapadnim kolegama; njihovi pisci i muzičari ne mogu se žaliti na nedostatak talenata. Štaviše, sa svake tačke gledišta ove zemlje su možda važniji deo ne samo Evrope, već čitave zemaljske kugle. Ako se pretpostavlja da će se Nova vera raširiti svuda, one su prvi i zato najinteresantniji eksperimentalni teren izvan Rusije. Ako se pretpostavi da će Centar biti pobeden i neće uspeti da nametne svetu svoju hegemoniju, forme privrede i kulture, koje će u tim zemljama nastati, biće veoma zanimljiv primer izvođenja novoga jer u Istoriji ne

postoji povratak na *status quo*. Zar onda nije opravdano zaustavljanje tog slepog obožavanja zapadnih uzora, koje je bilo toliko rasprostranjeno među prosvećenim slojevima „istočne marke“? Posmatrane iz zemalja narodne demokratije, male države na obalama Atlantika pune su uspomena na nekadašnju, već prohujalu slavu, ali lišene su bilo kakve dinamičnosti. Zašto bi shkarstvo današnjih francuskih shkara, koje nastaje u zemlji bez dinamičnosti, trebalo da bude imitirano u Pragu ili u Varšavi? Zašto bi trebalo u tim gradovima igrati engleske komade, pisane za sasvim drugu vrstu publike? Treba se odučiti od imitacije, koja je bila opravdana sve dotle dok je francuski, engleski ili belgijski kapital investirao u rudnike, železnice i fabrike „istočne marke“, gurajući tamo istovremeno svoje knjige, filmove i modu. Treba stati na sopstvene noge onako kao što je na sopstvene noge stala nacionahzovana industrija.

Neprijatnost dolazi otuda što su, oslobodivši se zapadnih čari, književnost, nauka i umetnost „marke“ postale potpuno zavisne od nove metropole. Ako je ranije imitacija bila voljna i dobrovoljna, sada je postala obavezna. Bilo kakvo traženje sopstvenih puteva naišlo bi na zamerku zbog titoizma. Čak posezanje za sopstvenom prošlošću svakoga od naroda „marke“, ovoga puta već zapadne marke Imperije, moguće je samo utoliko ukoliko ta prošlost dokazuje paralelne razvojne puteve datog naroda s razvojnim putevima ruskog naroda. Folklor - svakako. Relistički pozorišni komadi devetnaestog veka - svakako. AI, na primer. Poljska ima tradicije romantične drame koju nije moguće realistički postaviti na scenu. Posедуje takode inscenatorske tradicije koje pozorišni ljudi nazivaju „monumentalnim teatrom“. Nastavljanje takvih tradicija mirisalo bi na opasnu jeres.

„Borba s kosmopohtizmom“ u stvari nije ništa drugo do pražnjenje retorte koja se ponovo puni novom tečnošću. U prošlosti se u ovoj retorti proizvodila specijalna supstanca uzajamnim delovanjem uvoženih i domaćih elemenata. Danas se uvoženi element pojavljuje u znatno čistijem obliku jer dovoljan broj stražara vodi računa o očuvanju potrebnog poštovanja prema uzorima. Pa ipak, „borba s kosmopolitizmom“ može da bude, smatra intelektualac, dobra terapija. Nikada se više neće vratiti zabavno vreme kad su poljski, češki ili mađarski intelektualci putovali u Meku slikarstva, u Pariz, i po povratku slikali svoju domaću reku tako da je bila sasvim slična Seni, mada u stvari uopšte nije ličila na nju.

„Truli Zapad“ u prošlom veku žigosali su ruski patriotski istoričari, pošto je bio liberalan i ideje koje su odande prodirale ugrožavale su

autokratske vlade. Uostalom, nije samo u očima tih branilaca prestola nalazio milost. Dovoljno je pročitati raspravu Lava Tolstoja *Šta je umećnost* da bi se dobila slika tog prezira prema zapadnoj preteranoj suptilnosti (*utonćeniju*), tako tipičnoj za Ruse. Tolstoj smatra Sekspirove komade zbirkom krvavih budalaština, a francusko slikarstvo (bio je to period procvata impresionizma) mazotinama degenerika. Posle revolucije nije bilo teško razviti ove predrasude, kojima je dodata velika zaliha argumenata: Rusija je ponovo imala sistem potpuno drugačiji od Zapada. Nije li ipak ova podozrivost prema Zapadu predstavljala uvek veliku snagu Rusije i nisu li čak carski istoričari posredno radih za revoluciju, negujući kod Rusa samosvest i veru u posebno pozvanje naroda? Posmatranje Zapada popreko i s podsmehom nije se pokazalo kao loše sredstvo za zaštitu. Zahvaljujući njemu nastao je tip zemaljskog čoveka, strogog, koji se ne povlači ni pred kakvom konsekvencijom, nasuprot čoveku Zapada, koga je suviše opterećivala prošlost, sputavajući sve smelije korake mrežom zakona, verovanja i etičkih privrženosti. Svesni ove, dotle skrivane snage, „Skiti“, kako je nazivao svoj narod ruski pesnik Blok, započeli su najzad pohod, a njihovi uspesi su ih učvršćivali u uverenju da njihov prezir prema Zapadu nije bio neosnovan. Podražavanje te ruske samouverenosti i oslobođenje papagajskih loših navika bilo bi preporučljivo i za narode koji žive između Baltičkog i Sredozemnog mora.

Intelektualac, naravno, razume da je iskorenjivani tip kosmopolite on sam jer se osvrće na Zapad, očekujući odande n e š t o. To ne znači ipak da posebno žah zbog zabrana koje uklanjaju iz njegove zemlje bezvredne pariške bulevarske komade ili kriminalističke romane. Mnoge kulturne pojave koje uzbuđuju „ehtu“ u zemljama Zapada takođe izazivaju kod njega odvratnost. Zapitan da li bi u njegovoj otadžbini trebalo postaviti na scenu *Coctail-party* T. S. Eliota, odlučno bi odgovorio da ne bi, mada *Pustu zemlju* istog autora može smatrati interesantnim pesničkim delom. Tekovina koje ljudi u Srednjoj i Istočnoj Evropi nikada više neće želeti da se odreknu jeste osećanje odgovornosti za to šta od izdavača ili pozorišta dobija publika: ako se, na primer, neki komad smatra lošim, ne treba ga prikazivati, čak ako bi i mogao da računa na uspeh i puni kasu pozorišta (zamislite samo radnike Praga ih Varšave kako gledaju snobovsku *Coctail-party* T. S. Eliota). Međutim zabrana izvođenja *Posvećenja proleća* Stravinskog i formiranja ukusa slušalaca na Čajkovskom suviše je očigledan apsurd da ne bi izazivao gorke podsmeha. Dakle, kos-

mopolitizam ličnosti koju opisujem je veoma umeren. Ona pravi razliku između onoga što je na Zapadu dostojno poštovanja i toga što ima uspeh zahvaljujući sumnjivoj reklami koja apeluje na ukus „eUta“ sumnjive vrednosti.

Superiornost slikarstva ruskih realističkih „peredvižnika“ nad francuskim impresionizmom u Moskvi je dokazana. Nažalost, slikarstvo ima tu osobinu da prilikom njegovog ocenjivanja oko gledaoca takođe ima nešto da kaže i najučeniji argumenti neće uspeti da pretvore ružno platno u delo velike umetnosti, stoje za žaljenje. Na svakom koraku, bilo u estetskoj ili etičkoj oblasti, nailazimo na taj otpor koji nastranost čoveka pruža mudroj teoriji. Da je odgovarajuće vaspitano dete dužno da potkazuje svoga oca kad primeti da je njegovo ponašanje štetno za gradnju socijalizma (od čijeg uspeha zavisi sreća čitavog čovečanstva) - izgleda razumno. A ipak, takav postupak izaziva u mnogima neobjašnjivu odvratnost, slično kao što oni više vole Manea od realističkih ruskih slikara devetnaestog veka. Smelost kojom Rusi vrše svoje intelektualne operacije dostiže, po mišljenju intelektualca narodnih demokratija, opasne razmere, koje ne slute dobro budućnosti njihovih vođa. Dosledno rezonovanje koje, nailazeći na protivurečnost sa stvarnošću, nalaže da se zane-mari empirija mora najzad dovesti do skupih grešaka. Hitlerova borba s „degenerisanom umetnošću“ bila je sigurno simptom iste vrste kao nova etika njegove partije koja naređuje uništavanje „nižih rasa“, a u sličnim idejama nalazi se zametak njegovog poraza. Posmatrajući brigu Centra da nauka i umetnost budu skladne s Metodom, intelektualac dolazi do zaključka da ne mogu snaga i mudrost Zapada biti razlog pada Imperije već upravo aberacije kojima vodi Metod.

Proglašavajući Mendelovu genetiku pogrešnom. Centar je, površno uzev, upotrebljavao tri grupe argumenata: 1) da je ona suprotna dijalektički shvatanju Darvinovoj teoriji odabiranja vrsta jer se nadovezuje na one elemente Darvinove teorije koje su odraz društvenih odnosa, to jest nemilosrdnu borbu za opstanak u kapitalističkom sistemu (umesto na borbu za opstanak u okviru jedne vrste treba postaviti saradnju u okviru jedne vrste); 2) da ona ne daje zadovoljavajuće praktične rezultate u poljoprivredi; 3) da može da služi kao osnova za rasističku teoriju jer „bolje stanje“ i „gore stanje“ individue čini zavisnim od vrste gena. Dakle, svi upotrebljavani argumenti mogu se smatrati znakom težnje za takvom stvarnošću kakva se želi videti. Šta će se ipak dogoditi ako je genetika Mendelovih kontinuatora skladna s naučnom opservacijom? -

pita intelektualac. Ma koliko glasno aplaudirao govornicima koji satiru zapadne genetičare, nije uopšte siguran nema li tu posla s velikim cirkusom, po načinu argumentacije sličnom cirkusima nemačkih naučnika, naučno dokazujući to što je u datom trenutku Nemcima bilo potrebno.

Odatle je samo jedan korak do sumnje o samom dijalektičkom Metodu. Zar on ne podleže povremeno čitanju iz prirode i istorije znakova koje je vesto tamo najpre stavila ruka samoga čitaoca? Dijalektika je „logika suprotnosti“, primenjivana, kako kažu mudraci, tamo gde nije dovoljna formalna logika, dakle, na pojave u pokretu. Pošto su, kako ljudski pojmovi, tako i pojave u pokretu koje ljudi posmatraju, „suprotnosti sadržane u pojmovima samo su odraz, prevod na jezik misli tih suprotnosti, koje su sadržane u pojavama“. Divno. Šta ipak reći o primeru koji daje Plehanov da bi dokazao nedovoljnost formalne logike: neko pokazuje mladog čoveka, kome jedva niče brada, i traži odgovor na pitanje da li taj čovek ima bradu ili nema bradu. Ne može se odgovoriti da nema jer ima začetke brade. Jednom rečju, brada tek nastaje, u pokretu je, to je tek izvesna k o l i č i n a pojedinačnih dlaka koje će se jednoga dana pretvoriti u nov k v a l i t e t, to jest u bradu. Do đavola - gundā naš intelektualac - pa to su vežbe za rabine iz sedamnaestog veka. Dlake koje rastu na podbratku mladog čoveka uopšte ne brinu kako ćemo ih nazvati. Nema tamo nikakvog „prelaženja kvantiteta u kvalitet“, kako to sa zanosom ponavljaju pristalice. Problem: brada ih nije brada, potiče iz jezika koji mi upotrebljavamo, iz naše klasifikacije. Kakva beskrajna gordost pripisivati pojavama suprotnosti, u koje nas upliću naši nevešti pojmovi! A ipak, pitanje je važno. Sudbina Imperije zavisi od te nesrećne brade. Ako čitava analiza Istorije, izvršena po Metodu, operiše sličnim trikovima, to jest najpre uvodi pojmove, a kasnije uzima njihove suprotnosti za suprotnosti posmatranog materijala, onda će lepo izgledati Imperija podignuta na takvim temeljima.

A ipak oseća da ga Metod teroriše. Kako to objasniti? Ne priznajući nikome, dopušta da misli da se u samom zametku nalazi laž, što uopšte ne smeta da ispravno posmatra i obrađuje materijal drugim metodima, pripisujući sve uspehe upotrebi Metoda. Jer on izaziva magnetski uticaj na savremene ljude time što na dosad nepostojeći način ističe promenljivost i međusobnu zavisnost pojava. Pošto su se ljudi dvadesetog veka našli u društvenim uslovima, u kojima iščezava „prirodnost“, a promenljivost i međusobna zavisnost postaju vidljive čak i najtupljima, mišljenje kategorijama kretanja izgleda daje najsigurniji način da se uhvati stvarnost na

delu. Metod je tajanstven i niko ga dobro ne razume, a to povećava njegovu čarobnjačku moć. Njegova elastičnost koju su iskoristili Rusi, a kao što je poznato, oni ne poseduju vrlinu umerenosti, može dovesti do sasvim neprijatnih edikata koji emaniraju iz Centra. Pa ipak, zdrav razum bio je veoma retko u Istoriji efikasan vodič po lavirintu ljudskih pitanja. Metod koristi otkrića Marksa i Engelsa, njihovu moralnu pobunu i taktiku njihovih naslednika koja negira ispravnost moralne pobune. On je kao zmija koja je nesumnjivo dijalektičko stvorenje. „Tatice, da li zmija ima rep?” - pitao je mali Jakubek. „I s k l j u č i v o rep” - odgovorio je tatice. Otuda neograničene mogućnosti. Pitajući sebe pošteno, zašto ne može da se oslobodi njegove draži (mada bi hteo), intelektualac bi sigurno odgovorio da je mera njegove ispravnosti snaga onih koji njime vladaju. Oni umeju da grade na terenu potresanim neprestanim zemljotresima zgradu s pokretnim zidovima dok Zapad, ne raspolažući sličnim savršenim propisima, ostaje pri tradicionalnoj arhitekturi koja pretrpava rušenjem. Neki pokretni zidovi dijalektičke zgrade su monstruozni i ispunjavaju stanovnike iskrenim strahom za budućnost tako konstruisane građevine, pa ipak, kad se poredi s konturama statične arhitekture Zapada, na trenutke se čini da će čitavo čovečanstvo biti primorano da se preseli u pokretljivije apartmane.

Odnos istočnog intelektualca prema Zapadu, dakle, komplikovan je i ne može se svesti na obrasce simpatija i antipatija. To je nešto poput izneverene ljubavi a, kao što je poznato, izneverena ljubav ostavlja često talog sarkazma. Bila je potrebna takva nesreća da, potpuno suprotno Marksovima predviđanjima, nastane novi privredni sistem u zaostaljoj Rusiji i da revolucija postane poduhvat koji su planirali činovnici Centra, a širio vojnim osvajanjem. Potrebna je bila takode nesreća da bi Evropljani, čim pozele da promene zastareli poredak u svojim zemljama, morali da se mire, takode suprotno Marksovima predviđanjima, s pokoravanjem njihovih zemalja od strane naroda koji nikada nije umeo da vlada, čak ni u svojoj zemlji i koji, koliko god se daleko posegne u prošlost, nikada nije upoznao sreću i slobodu. Kakva sudbina roditi se u takvom vremenu - razmišlja intelektualac, istovremeno držeći govor o tome kako je velika čast živeti u „velikoj staljinističkoj eposi”. Njegova funkcija se sastoji, kako sam pakosno to naziva, u „usađivanju osnovnih načela entuzijazma” drugima. Ne čini mu se sasvim neverovatnim da Zapad može izaći kao pobednik iz rasprave s Metodom. Ipak, Metod je prerada Marksa na ruski kalup, mada ima brojne slabe strane, predstavlja oružje u

rukama vladara Centra, moćnije od samih tenkova i topova. Dobra strana Metoda je to što se pomoću njega u datom trenutku može dokazati ono što je vladarima potrebno, a istovremeno, ono što je datog trenutka potrebno određuje se pomoću Metoda; to se potpuno slaže s njegovim zmijskim karakterom.

Iskustvo je naučilo istočnog intelektualca da brižljivo odmerava svoje životne poteze. Video je on veoma mnogo onih koji su padali u ponor zbog jednog neopreznog nastupa, jednog suviše oštro napisanog članka. Ako se Imperija sruši, u haosu koji nastane moći će da se traže novi načini za preživljavanje i delovanje. Dok to ne nastane, treba revnosno raditi za pobedu Imperije, gajeći tiho nadu da „glupost“ Zapada nije tako bezgranična kao što se pretpostavlja. Kad bi ljudi na Zapadu zaista razumeli mehanizam „velike staljinističke epohe“ i kad bi delali, činilo kako treba! Sve ukazuje na to da ne razumeju. A možda će ipak, možda će ipak razumeti?

III

KETMAN

Rasuđivanje intelektualca izloženog pritiscima vlasti Imperije i Metoda puno je protivurečnosti. Ove protivurečnosti nije lako sasvim shvatiti jer imamo posla s potpuno novom pojavom koje nema u tolikoj meri ni kod Rusa (vladajućeg naroda), niti kod pristaUCA Nove vere na Zapadu (kojima pomaže neznanje). Niko od građana iz zemalja narodne demokratije nema mogućnosti ni da piše, ni da glasno govori o ovim stvarima. Spolja, one tamo ne postoje. A ipak postoje i predstavljaju stvarni život tih glumaca, kakvi su iz nužde skoro svi ljudi u zemljama zavisnim od Centra, a naročito predstavnici intelektualne elite. Teško je drugačije definisati vrstu odnosa koji vladaju tamo među ljudima nego kao glumu, s tom razlikom što mesto gde se igra nije pozorišna scena već ulica, kancelarija, fabrika, sala za konferencije, čak i soba, u kojoj se stanuje. To je velika veština koja zahteva budnost uma. Ne samo da svaka reč koja se izgovara treba da bude brzo ocenjena, pre nego što izade iz usta, s tačke gledišta posledica koje može da izazove. Osmeh koji se javlja u neodgovarajućem trenutku, pogled koji ne izražava to što treba da izražava, mogu da budu razlog opasnih sumnji i prekora. Takođe način ponašanja, ton glasa, ljubav prema takvim, a ne drugačijim kravatama, interpretirani su kao znak političkih sklonosti.

Dolazak na Zapad za čoveka s Istoka je veliki šok jer u kontaktu s drugima - počev od nosača i šofera taksija - ne nailazi ni na kakav otpor - oni su sasvim opušteni, nedostaje im ta unutrašnja koncentracija, koja se izražava u spuštanju glave ili u očima koje nemirno lete, pričaju sve što im padne na pamet, glasno se smeju; zar je moguće da odnosi među ljudima mogu da budu tako j e d n o s t a v n i ?

Svakodnevna gluma razlikuje se od glume u pozorištu po tome što svi igraju pred svima i jedni o drugima znaju da igraju. To što neko glumi ne uzima mu se za zlo i ne dokazuje uopšte njegovu nepravovernost. Važno

je samo da igra dobro, jer veština dobrog ulaska u svoju ulogu predstavlja dokaz da je taj deo njegove ličnosti, na kome gradi svoju ulogu, u njemu dovoljno razvijen. Ako neko drži govor pun mržnje prema Zapadu, i ako to čini sa žarom, time pokazuje da u njemu ima bar 10 procenata mržnje, o kojoj tako glasno viče. Ako neko osuđuje zapadnu kulturu na hladan i uzdržljiv način, to znači da joj je u stvarnosti privržen. Uostalom, svako ljudsko ponašanje ima u sebi - kao što je poznato - znatnu dozu glume. Čovek reaguje na okolinu, a ona reguliše čak i njegove gestove. Njegov psihički stav često nameću oni koji ga okružuju. Pa ipak, to što se javlja u zemljama narodne demokratije pre bi se moglo nazvati svesnom masovnom igrom nego spontanom adaptacijom. Ako se upražnjava dovoljno dugo, svesna igra razvija one odlike individue kojima se ona u svom glumačkom poslu najradije služi. Tako trkač koji je postao trkač zato što je imao dobro oblikovane noge, vežbajući trčanje, razvija ih još više. Posle dugog treninga dolazi do tako čvrstog srastanja s ulogom, da se više ne može razlikovati šta je svoje, a šta usvojeno, i bračni parovi u krevetu razgovaraju mitingaškim sloganima. Srastanje s nametnutom ulogom donosi olakšanje i omogućuje smanjenje napetosti pažnje. Pravi refleksi u pravom trenutku javljaju se već automatski.

To se javlja i u književnosti. Pesnik koji piše propagandno delo ne ograničava se uopšte na čisto racionalistički prilaz. Slično kao što se prevodilac „zaražava“ duhom originala, tako pesnik koji stvara s mišlju daje ideal pesme ona koja može biti horski recitovana na mitingu, prazni se emocionalno, naštimovavši sebe na samom početku na odgovarajući ton. U pozorištu glumac, koji igra na primer Sida, na sceni j e s t e Sid. Naravno, ne može svaki glumac, čak ako je mlad i dobro građen, da igra Sida: potrebna je urođena sposobnost za emotivno praznjenje u ulozi Sida. Poezija, takva kakvu poznajemo dosad, može se definisati kao izraz individualnog temperamenta koji se prelama kroz društvenu konvenciju. Međutim, poezija Nove vere može se definisati kao izraz društvene konvencije koja se prelama kroz individualni temperament. Zato su najprilagodeniiji novoj situaciji pesnici obdareni dramskim talentom: pesnik stvara lik idealnog revolucionarnog pesnika i piše tu pesmu kao monolog ove osobe. Ne izražava sebe, već idealnog građanina. Dobijeni rezultat podseća na pesmu za pevanje u maršu jer je cilj isfi: stalo im je do stvaranja kolektivne veze koja ujedinjuje kolonu vojnika koja se kreće napred. Najbolji primer takve pesme-slogana su neke pesme nemačkog pesnika

Bertolda Brehta koje dominiraju nad delima drugih istočnih pesnika jer se kod Brehta vidi potpuna svest o procesu.

Mada je poistovećenje igre i privatne misaone svojine daleko uznapredovalo, ostaje još dosta toga što primorava na budnost. Stalno maskiranje, ma kako da stvara teško podnošljivu kolektivnu atmosferu, pruža onima koji se maskiraju izvesne, i to ne najmanje, satisfakcije. Govoriti da je nešto belo, a misliti da je crno; u sebi se smeškati, a spolja pokazivati svečano oduševljenje; mrzeti, a ispoljavati znake ljubavi; znati, a simulirati neznanje; nasamarujući tako protivnika (koji takode nas nasamaruje), čovek počinje da iznad svega ceni ličnu prepredenost. Uspeh u igri postaje izvor zadovoljstva. Istovremeno, to što je u nama čuvano od očiju nepozvanih, dobija za nas posebnu vrednost jer nije nikad jasno formulisano, a što nije formulisano u recima, poseduje iracionalnu draž čisto osećajnog kvaliteta. Čovek se sklanja u unutrašnje svetište, koje je utoliko lepše ukoliko treba veću cenu platiti, da bi se drugima zabranio pristup u njega.

Gluma praktikovana u tako velikim razmerama nije se često događala u dosadašnjoj istoriji ljudske vrste. Pa ipak, pokušavajući nevešto da opišemo ovu novu vrstu običaja, nailazimo na frapantnu analogiju u islamskoj civilizaciji na Bhskom Istoku. Ne samo da je tamo dobro poznata igra primenjivana za odbranu svojih misli i osećanja, već se ona pretvorila u trajnu instituciju i dobila naziv: ketman.

Šta je ketman? Njegov opis našao sam u knjizi Gobinoa *Religions et Philosophies dans l'Asie Centrale*. Gobino je proveo više godina u Persiji (od 1855. do 1858. godine bio je sekretar francuskog poslanstva, a od 1861. do 1863. godine - francuski poslanik), a ne može mu se poreći dar za pronicljivo posmatranje, čak ako se ne treba obavezno slagati sa zaključcima ovog veoma opasnog pisca. Podudarnosti između ketmana i običaja upražnjavanih u zemljama Nove vere toliko su začuđujuće da ću sebi dozvoliti duže citate.

Po mišljenju ljudi na muslimanskom Istoku, onaj ko poseduje ne treba da izlaže svoju osobu, svoju imovinu i svoje dostojanstvo zaslepljenosti, ludosti i pakosti onih koje se Bogu dopalo da dovede u zabludu i održi ih u zabludi". Dakle, treba ćutati o svojim pravim uverenjima ako je to moguće.

„Pa ipak - kaže Gobino - ima slučajeva kad ćutanje nije dovoljno, kad se ono može smatrati priznanjem. Tada se ne treba kolebati. Ne samo da se tada javno treba odreći svojih pogleda, već se preporučuje pribegava-

nje svim lukavstvima samo da bi se protivnik prevario. Tada će se ispovedati sve vere koje mogu da se dopadaju, vršiti svi obredi koji se smatraju najbesmislenijim, krivotvoriti sopstvene knjige, koristiti sva sredstva za uvođenje u zabludu. Na taj način čovek će steći veliko zadovoljstvo i zaslugu što je zaštitio i sebe i svoje, što nije izložio dragocenu veru odvratnom kontaktu s nevernikom i najzad što je, varajući ovoga drugoga i učvršćujući ga u zabludi, navukao na njega sramotu i duhovnu bedu, koje je zaslužio."

„Ketman ispunjava ponosom onoga ko ga primenjuje. Zahvaljujući njemu vernik dostiže stanje trajne nadmoćnosti nad onim koga je prevario, makar on bio ministar ili moćni kralj; za čoveka koji primenjuje prema njemu ketman, on je pre svega jedan slepac; lišen je pristupa na jedino ispravan put i čak u to ne sumnja; međutim, tebi, dronjavom i gladnom, koji prividno ponizno drhtiš pred vesto obmanutom moći, oči su pune svetlosti; koračaš u sjaju pred svojim neprijateljima. Rugaš se neinteligentnom biću; razoružavaš opasnu zver. Koliko li samo radosti istovremeno!"

Kako daleko može da ide ketman dokazuje primer osnivača jedne od sekti, Hadži-Šeika-Ahmeda. „Mada je ostavio za sobom mnoga teološka dela - kaže Gobino - nikada nije otkrio jasno u svojim knjigama, kako priznaju njegovi čak najvatreniji učenici, ništa što bi moglo da uputi na trag ideja, koje mu se danas pripisuju. Ali svuda se tvrdi da je praktikovao ketman i da se krišom odlikovao velikom hrabrošću, uvodeći veoma precizno red u doktrinu koja danas nosi njegovo ime." Dakle, ne možemo se čuditi ako, kao što je priznao u razgovoru s Gobinoom jedan Persijanac, „u Persiji nema ni jednog savršenog muslimana".

Ipak, nisu svi bili oprezni kao Hadži-Seik-Ahraed. Nekima je ketman služio u njihovom pripremnom periodu, kad bi se ipak osetili dovoljno jaki da otvoreno proklamuju jeres. Evo opisa propovedničkih pohoda Sadre, koji je bio avicenovac¹:

„...On se takođe bojava mulla. Nije se moglo izbeći izazivanje njihove podozrivosti, ali davati solidne osnove, pružati dokaze za njihove optužbe

¹ Avicena (980-1037), arapski filozof, naučnik i lekar. Živeo je u Persiji. Jedan je od glavnih predstavnika aristotelizma na arapskom Istoku. Poput Aristotela, smatrao je da je materija večna i nestvorena. Odbacio je dogmu o uskrснуću tela. Iako u Aviceninom sistemu ima puno nedoslednosti i kompromisa, u njemu su vidljivi i jasni elementi materijalizma i ateizma. Zbog mnogih jasno izraženih materijalističko-ateističkih pogleda, ortodoksni vernici su 1160. godine spalili Avicenina dela kao jeherička. Prim. prev.

značilo bi podvrći se beskrajnim proganjanjima i izložiti opasnosti budućnost filozofskog preporoda koji je planirao. Zato se prilagodio zahtevima vremena i pribegao tom velikom izvrsnom sredstvu, kakvo je ketman. Kad bi stizao u neki grad, starao se da se predstavi pokorno svim tamošnjim mučtehidima¹ ili doktorima. Sedao bi u ugao njihovog salona, kraj njihovih talara, uglavnom je ćutao, govorio je skromno, slagao se sa svakom rečju koja je dolazila iz tih dostojanstvenih usta. Pitali su ga za njegovo učenje; kazivao je jedino ideje pozajmljene iz najpravovernije šiitske teologije i ničim nije odavao da se bavi filozofijom. Posle nekoliko dana, videći da je tako blag, mučtehidi su mu sami predlagali javna predavanja. Smesta se prihvatao toga, uzimao je kao tekst doktrinu ablucije ili nešto slično i raspredao je naširoko i nadugačko o propisima i sumnjama savesti naj suptilnijih teoretičara. Takvo postupanje oduševljavalo je mule. Uznosili su ga do nebesa; zaboravljali su da ga nadziru. Sami su zahtevali da vodi njihovu maštu složenijim pitanjima. Nije odbijao. S doktrine ablucije prelazio je na doktrinu molitve, s molitve na otkrovenje, s otkrovenja na božje jedinstvo i tamo, čineći čuda od veštine, koristeći prećutkivanja, ispovesti pred naprednijim učenicima, poricanje samome sebi, rečenice dvostrukog značenja, lažne silogizme, iz kojih su samo upućeni mogli da nadu izlaz, preplićući sve bogato izjavama o svojoj uzornoj veri, postizao je konačno cilj i širio avicenizam u čitavom sloju obrazovanih, a kad je najzad ocenio da može da nastupi otvoreno, uklanjao je zastore, odbacivao islam i pokazivao se samo kao logičar, metafizičar i ko je zaista bio."

Ketman islama i ketman dvadesetog veka u Evropi izgleda da se razlikuju samo po tome što bi se hrabrost, do koje je išao Sadra, morala za njega u Evropi smesta tužno završiti. Pa ipak, ketman u njegovim preciznijim i strožim formama svuda je upražnjavan u narodnim demokratijama. Slično kao u islamu, osećanje superiornosti nad onima koji nisu dostojni da se približe poznavanju istine predstavlja jedno od glavnih zadovoljstava u tajanstvenom životu koji uglavnom ne obiluje zadovoljstvima. Devijacije, čije iskorenjivanje donosi tolike nevolje vladarima, nisu varke. To su slučajevi demaskiranog ketmana, pri čemu su od najveće koristi u otkrivanju devijacija ljudi koji praktikuju ketman shćne vrste: prepoznavajući s lakoćom kod drugih akrobatske trikove, koje sami

¹ Miičtehid (*tur.* Miictehid) - priznati muslimanski (šerijatski) pravnik, imam, stručnjak kompetentan da samostalno rešava verska pitanja. Prim. prev.

primenjuju, koriste prvu priliku da uvale u nevolju protivnika ili prijatelja; time se osiguravaju, a mera veštine je preduprediti bar za dan sličnu optužbu, koja bi mogla da ih snađe od strane čoveka koga uništavaju. Pošto je broj vrsta ketmana skoro neograničen, nazivi devijacija ne mogu da stignu da srede taj vrt pun neočekivanih primeraka. Svaki novi komentar uz propise Nove vere, objavljivan iz Centra s opštevažećom snagom, množi unutrašnje ograde kod onih koji su po svojoj spoljašnjosti izuzetno verni. Nemoguće je navesti sve ketmane koji se mogu pronaći u zemljama narodne demokratije. Potruđiću se ipak da se zadržim na njihovim glavnim grupama i porodicama, postupajući pomalo kao prirodnjak koji vrši opštu klasifikaciju.

Nacionalni ketman. On je rasprostranjen, ne samo među širokim masama, njega nije oslobođen ni partijski vrh pojedinih zemalja. Pošto je Tito postupio kao Sadra, koga je opisao Gobino, i objavio svoju jeres čitavom svetu, mnogomilionske mase koje upražnjavaju ovaj ketman u zemljama narodne demokratije moraju da upotrebljavaju posebno lukava sredstva maskiranja. Propagandne rasprave s pristicama „nacionalnog puta u socijalizam“ u pojedinim istočnim prestonicama naučile su publiku koji obrti i koje reakcije mogu da je izlažu prigovoru da neguje u sebi te pogubne tendencije. Najsigurniji način za očuvanje od prigovora je glasno, na svakom koraku, manifestovanje divljenja dostignućima Rusije u raznim oblastima, nošenje ispod pazuha ruskih časopisa i knjiga, pevušenje ruskih pesama, vatreno aplaudiranje ruskim muzičarima i glumcima itd. Pisac koji nije posvetio nijedno delo istaknutim ruskim ličnostima ili pak životu Rusa, ograničavajući se na teme svoje zemlje, ne može smatrati da se smestio na sasvim sigurnoj strani. Odlika ljudi koji upražnjavaju ovaj ketman jeste bezgraničan prezir prema Rusiji kao varvarskoj zemlji. Kod radnika i seljaka on je više emocionalan i zasniva se na posmatranju - ili vojnika oslobodilačke armije, ili, pošto su mnogi za vreme rata bih na terenima kojima je neposredno Rusija upravljala - Rusa u njihovom svakodnevnom životu. Kako je dotle postojala vehka razlika u životnom standardu i civilizacijskom nivou između Rusije i zemalja koje se danas nazivaju narodnim demokratijama u korist ovih drugih, nacionalni ketman nalazi obilnu hranu. Ne može se definisati jednostavno kao nacionalizam. Između Slovena Srednje Evrope i Nemaca vekovima je postojala mržnja, pa ipak, kod Slovena je ona bila obojena respektom prema spoljašnjim odlikama civilizacije приметnim kod Nemaca.

Međutim, zapažajući poredjenjem veću uglađenost svojih običaja, bolju sposobnost organizacije, na primer, transporta ili rukovanja mašinama, srednji Evropljanin bi, kad bi mogao, izrazio svoj odnos prema Rusiji omalovažavajućim odmahivanjem ruke, što mu uostalom ne smeta da oseća strah od ogromnih masa koje se izUvaju iz dubine evro-azijskog kontinenta.

Stvar se ne odigrava ipak na čisto emocionalnom planu. Kod mlade inteligencije radničkog porekla izgleda da prevladava stav, koji bi izrazila sažeta misao: „socijalizam - da, Rusija - ne", i tu počinju suptilnosti doktrinarim razlikovanja. Evropske zemlje - idu dalje u rasuđivanju - znatno više su pozvane za reahzovanje socijalizma od Rusije; njihovo stanovništvo je razboritije, veći deo zemljišta je obrađivan, saobraćajna mreža je gušća, industrija ne mora da počinje od stanja bliskog nuli. Izvesne metode, zasnovane na bezobzirnoj svireposti nisu nužne, a čak su nepotrebne jer postoji viši stepen društvene discipline. Pa ipak, „nacionalni put u socijalizam" je osuđen i učinjeno je mnogo da bi se dokazalo daje svako ko se protivi potpunoj primeni ruskog uzora u najsitnijim pojedinostima i pokoravanju diktaturi Centra, izdajica i mora podeliti Titovu sudbinu, to jest istupiti protiv Centra i oslabiti njegov vojni potencijal, koji je jedino sredstvo za vođenje revolucije svetskih razmera. Izjašnjavanje protiv ove tvrdnje značilo bi brisanje Nove vere i uvođenje na njeno mesto druge vere, tj. takve koja se neposredno nadovezuje na Marksa i Engelsa. Sadra, koji se u stvari nalazio izvan islama, starao se da se pred mulama time ne izda, slično kao što se mnogi tobožnji pobornici Nove vere u stvari nalaze izvan nje. Drugi, ipak, videći u Titovom savezu sa Zapadom primer istorijskog fatalizma, dakle, odbacujući misao da je ovaj fatalizam mogao jednostavno da bude izazvan politikom Centra prema narodima potčinjenim od nje, zatvaraju se u ketman, koji ne treba da smeta Centru u njegovim spoljašnjim akcijama; verni musliman, čak jako privržen svom ketmanu, ne može da stvara smetnje tamo, gde se islam bori s nevernicima za svoje postojanje. Dakle, takav ketman se izražava samo praktičnim merama, koje ne štete Centru u njegovoj svetskoj borbi ali su odbrana nacionalnih interesa tamo gde je to još moguće.

Ketman revolucionarne čistote. To je retka vrsta, češća u velikim gradovima Rusije nego u narodnim demokratijama. Ona se zasniva na veri u „sveti oganj" Lenjinove revolucionarne epohe, taj oganj, čiji je sim-

bol npr. pesnik Majakovski. Samoubistvo Majakovskog 1930. godine označilo je kraj ove epohe, obeležene procvatom književnosti, pozorišta i muzike. „Sveti oganj“ je prigušen, kolektivizacija je izvršena na nemilosrdan način, u logorima prinudnog rada propali su milioni građana Sovjetskog Saveza, prema neruskim narodima primenjena je okrutna pohtika. Književnost je pod uticajem nametnutih teorija postala phtka i bezbojna, uništeno je slikarstvo, rusko pozorište koje je nekad bilo vodeće u svetu hšeno je slobode eksperimentisanja, nauka je podređena direktivama koje su dolazile odozgo. Tako smatra onaj ko upražnjava ketman revolucionarne čistote. On mrzi iz sveg srca Njega, smatrajući Ga odgovomim za strašnu sudbinu ruskog naroda i za mržnju, koju ruski narod izaziva kod drugih naroda. Ipak, nije siguran daje On nepotreban. Možda u izuzetnim periodima, kakav je sadašnji pojavu prevejanog tiranina treba smatrati poželjnim znakom. Masovne čistke, u kojima je izginulo toliko dobrih komunista, pad životnog standarda građana, svodenje umetnika i naučnika na ulogu povlađujućih lakeja, istrebljenje čitavih nacionalnih grupa - ko bi se, ako ne bi bio kao On, odvažio na slična dela? A ipak, Rusija se suprotstavila Hitleru. Revolucionarno delo nije podleglo sili koja je udarala spolja. U tom svetlu njegova dela dobijaju odlike mudre efikasnosti i opravdana su možda izuzetnom istorijskom situacijom. Da On nije primenio izuzetan teror 1937. godine, zar se ne bi našlo više ljudi voljnih da pomažu Hitleru nego što ih je bilo? Zar npr. današnja linija u nauci i umetnosti, mada ponekad suprotna zdravom razumu, ne podiže efikasno moral ruske vojske pred licem pretećeg rata? On je odvratna mrlja na svetloj Novoj veri, ali mrlja koju danas još treba tolerisati, a čak Ga treba podržavati. „Sveti oganj“ nije se ugasio. Kada se postigne pobe-da, ovaj „oganj“ će ponovo buknuti s nekadašnjom snagom, okovi koje je On stavio raskinuće se, a odnosi među narodima srediti se na novim i boljim načelima. Ovakav ketman bio je veoma čest, ako ne i sveopšti u Rusiji za vreme Drugog svetskog rata i današnja njegova forma je preporod jednom već izneverene nade.

Estetski ketman. Čovek dobrog ukusa ne može tretirati suviše ozbiljno rezultate zvaničnog pritiska u kulturnoj oblasti, mada aplaudira pesmama, piše pohvalne recenzije o slikarskim izložbama i pretvara se da su mu projekti sumorne teške arhitekture novih zgrada veoma uverljivi. Potpuno se menja u četiri zida svoje kuće. Tamo se mogu naći (ako imamo posla s dobro situiranim intelektualcem) reprodukcije dela umetnosti zvanično

žigosane kao buržoaske, ploče sa savremenom muzikom i bogata zbirka knjiga starih autora na raznim jezicima. Ovaj luksuz privatnosti mu je opraštan ako njegov stvaralački rad, koji obavlja u slično uređenom ateljeu, donosi očekivane propagandne efekte. Da bi zaštitio svoj položaj i stan (koji ima po milosti države), intelektualac je spreman na sve žrtve i sva lukavstva jer vrednost izdvajanja u društvu, gde osim toga nema mogućnosti za izolaciju, veća je nego što bi to mogla da izrazi rečenica „*my home is my castle*“. Televizijski ekrani u privatnim stanovima koji krišom gledaju kako se ponašaju građani pripadaju još budućnosti, dakle, slušajući strane radio-stanice i čitajući dobre knjige postiže trenutak opuštanja, naravno, ako je čovek sam, jer s pojavom gostiju igra ponovo počinje.

Nikada valjda nije detaljnije proučavano koliko su čoveku potrebni doživljaji koji se neprecizno nazivaju estetski. Samo kod neznatnog broja pojedinaca koji pripadaju izvesnoj sredini ovi doživljaji su vezani sa umetničkim delima. Većina crpi prolaznu estetsku radost iz same činjenice boravljenja u potoku života. U gradovima oko nailazi na šarene izloge prodavnica, raznovrsnost ljudskih tipova, štaviše, mašta čita s lica prolaznika njihov privatni život; rad mašte čoveka u masi je erotske vrste, a njegova uzbuđenja su na granici fizioloških uzbuđenja. Oko se raduje odeći, sjaju svetlosti, a npr. pariške pijace sa svojim gomilama povrća i cveća, riba raznih oblika i boja, voća, komadima mesa s raznim nijansama drečavog crvenila pružaju radosti, po koje nije obavezno posezati za slikama impresionista ili Holandana. Sluh hvata odlomke arija, odjek mašina, pomešan sa cvrkutom ptica, dovikivanja, smehove. Čulo mirisa beleži mirisne oblasti koje se smenjuju: kafa, benzin, pomorandže, ozon, pečeni kikiriki, parfemi. Pesnici velikih gradova posvetih su mnoge stranice svojih dela opisima ovog radosnog uranjanja u rezervoar svakodnevnog života. Plivač koji se prepušta talasu i ima osećaj beskonačnosti ambijenta koji ga okružuje ima slična osećanja. Mislim na najveće pesnike velikih gradova, to jest na Balzaka, Bodelera i Vitmana. Izgleda da se nadražujuća i okrepljujuća moć ovoga učešća u masi zasniva na osećanju *m o g u ć n o s t i*, stalnog iznenađenja, tajni, za kojom se juri.

Takođe, život seljaka, mada predat otupljujućem radu ruku, pruža estetska pražnjenja ritmom običaja, crkvenim obredima, slikama svetaca, vašarima, odećom, dekoracijama od cveća izrezanog od papira, narodnim vajarstvom, muzikom i plesom.

u zemljama Nove vere gradovi gube svoje nekadašnje karaktere. Likvidiranje malih privatnih preduzeća daje uhicama hladan i zvaničan izgled. Hronični nedostatak potrošačkih dobara čini daje masa jednolično siva i jednolično siromašna. Čak i kad se pojavi potrošačka roba, ona je jednog, i to lošeg kvaliteta. Strah parališe individualnosti i nalaže im da budu što shćniji po gestovima, odeći, izrazu lica, prosečnom tipu. Gradove ispunjava rasni tip na koji dobro gledaju vladajući: malog rasta, kvadratni muškarci i žefte kratkih nogu, sa širokim bedrima. To je proleterski tip, preterano negovan zahvaljujući važećim estetskim uzorima: iste trbušaste žene i kvadratni muškarci mogli bi potpuno da promene svoj izgled pod uticajem filma, slikarstva, mode, kao što se to dogodilo u Americi, gde je „ugledanje“, u stvari želja za poistovećivanjem s uzorom, uticala u podjednako, ako ne i većoj meri nego način ishrane. Ulice, fabrike, mesta okupljanja puna su velikih crvenih platana sa sloganima i zastava. Arhitektura novih zgrada je monumentalna i sumorna (ne govorim o rekonstrukcijama), lakoća i veselost u arhitekturi su iskorenjivane kao formalizam. Količina estetskih doživljaja koje dobija stanovnik gradova Nove vere je, dakle, neobično ograničena. Jedino privlačno mesto je pozorište, jer postoji magija pozorišta, čak ako je ona sputana naređenjima socijalističkog realizma, koji određuje sadržinu komada i vrstu dekoracija (ove druge ne bi trebalo da daju mogućnost za isticanje dekoraterove mašte). Otuda ogroman uspeh koji kod publike imaju dela starih autora, npr. Sekspira, jer njihova fantastičnost pobeđuje čak i u granicama naturalističke inscenacije. Glad za č u d o m je u zemljama Nove vere tako velika da bi ona trebalo da navede na razmišljanje vladare, ali verovatno ih ipak ne navodi, jer oni gledaju na te želje kao relikte prošlosti.

Na selu, gde čitava dotadašnja običajna forma treba da bude likvidirana preobražajem seljaka u zemljoradnike, traju još ostaci specifične seljačke kulture koja se lagano tokom vekova taložila. Ipak, recimo iskreno, oslonac ove kulture bili su pretežno srednji ili bogatiji seljaci. Borba s njima i njihovo maskiranje moraju da vode nestanku seoske odeće, ornamentike kuća, negovanju privatnih vrtova i tome slično. Javlja se izvesna protivurečnost između zvanične zaštite folkloru (muzika, pesma, ples), čijem se razvoju posvećuje mnogo pažnje, i nužnostima novog privrednog sistema, čija konačna kruna mora da bude baraka ih pak zidani blok, nastanjen mnogim porodicama. Sa zatvaranjem crkava, ukidanjem katoličkih praznika i prestankom vašara, koji gube svoj ekonomski smisao, na

seoske radnike mogu se primeniti iste opaske koje važe za gradsko stanovništvo.

U ovakvim uslovima estetski ketman ima sve šanse za razvoj. On se izražava u podsvesnoj čežnji za čudom (koje nastoje da kanališu u pravcu kontrolisanih razonoda, to jest pozorištu, filmu i folklornim predstavama), a kod radnika književnosti i umetnosti u raznim varijantama eskapizma. pisci čeprkaju po starim tekstovima, tumače i objavljuju stare autore. Rado pišu knjige za decu, gde je sloboda fantazije malo veća. Mnogi od njih se opredeljuju za univerzitetske karijere jer proučavanja istorije književnosti daju bezbedan pretekst za udubljanje u opštenje s delima velike estetske vrednosti. Povećava se takode broj prevodilaca stare poezije i proze. Slikari traže oduška za svoja interesovanja u ilustracijama za knjige za decu, gde izbor drečavih boja može biti opravdan pozivanjem na „naivnu“ dečju maštu. Plaćajući dug zbog postavljanja na scenu savremenih dela, pozorišni režiseri se zalažu za mogućnost postavljanja na repertoar Lope de Vege ili Sekspira. Neki predstavnici likovnih umetnosti toliko su odvažni da skoro otkrivaju svoj ketman, propagirajući potrebu za estetikom u svakodnevnom životu, dakle, stvaranjem specijalnih ustanova koje bi projektovale uzorke tkanina, nameštaja, stakla i keramike za industriju. Nalaze čak podršku inteligentnijih dijalektičara iz partijskog vrha i novac za slične poduhvate. Treba imati ogromno poštovanje prema takvim naporima (uzmimo u obzir da su npr. Poljska i Čehoslovačka pre Drugog svetskog rata, pored Švedske i Finske, bile zemlje koje su prednjačile u dekoraciji enterijera). Pa ipak, ne vidi se razlog da bi to što se smatra formalizmom u slikarstvu i arhitekturi, moglo da bude u dužem periodu u primenjenim umetnostima. U ovakvim pokušajima, uostalom, najbolje se vidi racionahzacija estetskog ketmana: pošto je u socijalističkoj privredi sve planirano, zašto se ne bi pristupilo planiranom zadovoljavanju ljudskih estetskih potreba? Ovde ipak ulazimo u opasnu oblast demona Psihologije. Priznati da su ljudskom oku potrebne vesele boje, harmonični oblici, svetla, sunčana arhitektura, značilo bi tvrditi da je ukus Centra loš. Mada se i tamo vidi napredak. Podizani su već neboderi, po uzoru na građevine zidane u Čikagu i oko 1900. godine. Možda će se 2000. godine zvanično uvesti tamo umetnost koja se danas na Zapadu smatra savremenom. Šta ipak učiniti s mišlju da estetski doživljaji nastaju uglavnom zahvaljujući onome što izrasta organski i da je povezivanje boje i harmonije sa Strahom podjednako teško zamishti kao drečavo perje ptica koje žive u severnoj tundri.

Ketman profesionalnog rada. Pošto sam se našao u uslovima na čiju promenu nemam nikakav uticaj, a imam samo jedan život i taj život prolazi - razmišlja čovek - trebalo bi da se trudim da učinim od njega nešto najbolje. Ja sam kao Ijuskar zakačen za stenu na dnu mora. Nada mnom se valjaju bure, plove veliki brodovi, ali moj napor je usmeren na držanje za stenu, jer ću podignut vodom, propasti i od mene neće ostati ni traga. Tako nastaje ketman profesionalnog rada. Ako je u pitanju naučnik, on učestvuje na kongresima, na kojima drži svoje referate strogo propisane u skladu sa preporukama partijske linije. Ipak, u laboratorijama ide napred sa svojim proučavanjima, operišući naučnim metodima i u tome vidi životni cilj. Ako uspešno realizuje svoje delo, svejedno je kako će ono biti predstavljeno i za čiju slavu upotrebljeno. Rezultati postignuti u ime nekoristoljubivog traženja istine su trajni, a galama političara prolazna. Treba učiniti sve što zahtevaju, mogu da se služe mojim imenom, ako zahvaljujući tome imam pristup laboratoriji i novac za kupovinu naučnih instrumenata.

Ako ste pisac, računaju se vaše objavljene knjige. Evo, rasprava o Swiftu. Napisana je uz upotrebu marksističke analize. Ova analiza daje ipak veoma dobar i pronicljiv uvid u istorijske pojave i nije istoznačna s Metodom i Novom verom. Marks je bio genijalan posmatrač. Podražavajući ga, zaštićeni ste od napada, jer on zauzima mesto proroka, a pošto ste pristalica Metoda i Nove vere, možete napisati to u uvodu, koji ima isti zadatak kao posvete kraljevima i carevima u proteklim epohama. Evo prevoda duge poeme iz šesnaestog veka; zar vrednost ovog prevoda nije nešto trajno? Evo mog romana, čija je tema uzeta iz daleke prošlosti; starao sam se da događaje u njemu predstavim što vernije. Evo mojih prevoda s ruskog; oni su veoma dobro prihvaćeni i doneh su mi mnogo novca; a Puškin je zaista veliki pesnik i njegova vrednost ne podleže promeni zato što danas služi Njemu kao sredstvo propagande. Naravno, moram da platim pravo na bavljenje svojom profesijom izvesnim brojem podaničkih članaka i pesama. Ipak, nečiji život nije ocenjivan na osnovu povremenih panegiričkih dela, pisanih iz nužde. Čak je i veliki poljski pesnik Mickjevič, mrzeći cara, morao da mu posveti svoju poemu i u posveti nije štedefo pohvale; jer, bio je u klopci; kad se, pribegavši lukavstvu, izvukao iz Rusije, pokazao je ko je zaista bio i njegovo lukavstvo ne uzima mu se za zlo.

Predstavljeni primeri pokazuju da ketman profesionalnog rada nije sasvim neugodan za vladare. On predstavlja ozbiljnu pokretačku snagu i jedan je od razloga ogromne težnje za obrazovanjem, to jest za sticanjem

znanja ili veštine u nekoj specijalnoj oblasti, u kojoj se može isprazniti svoja energija i zahvaljujući kojoj se može zaštititi od sudbine funkcionera, zavisnog samo od političkih fluktuacija. Sin radnika koji postaje na primer hemičar dobija trajno unapređenje. Sin radnika koji postaje službenik organa bezbednosti isplivava na površinu tamo gde se kreću veliki brodovi, ali površina mora je promenljiva i buma. Ipak, ono što je najvažnije, vršenje hemijskih eksperimenata, građenje mostova, umetnost pesničkog prevoda, lečenje bolesti - u suštini su oslobođeni laži. Međutim, država koristi ovaj ketman jer hemičari, inženjeri i lekari su potrebni. Istina, povremeno se odozgo čuju potmula gundanja mržnje prema građanima koji upražnjavaju ketman u oblasti humanističkih nauka. Nadzornik književnosti u Centru Fadejev, u jednom od svojih govora obrušio se na Lenjingradski univerzitet, na kome je došlo do nedopustivih pojava, jer je jedna studentkinja napisala magistarski rad o engleskom pesniku Savedžu Landoru. Kome je potreban Landor? Ko je za njega ikada čuo?! - vikao je Fadejev. Dakle, u zemljama zavisnim od Centra, za one koji upražnjavaju ketman preporučljivi su takođe umerenost i oprez.

Skeptički ketman.[^] On je rado upražnjavan u intelektualnim krugovima. Čovečanstvo ne može niti da izađe na kraj sa svojim znanjem, niti da reši teškoće proizvodnje i podele dobara. Prvi pokušaji naučne obrade društvenih problema učinjeni u devetnaestom veku su interesantni, ali veoma nevešti. Oni su ipak stigli u ruke Rusa, koji ne mogu da rezonuju drugačije nego dogmatski i koji su ove prve pokušaje podigli do dostojanstva verske dogme. To što se događa u Rusiji i u zemljama zavisnim od nje je neka vrsta ludila. Nije isključeno, a čak je verovatno da je Rusija u stanju da nametne svoje ludilo čitavom svetu i da će do buđenja doći tek posle dvesta ili trista godina. Našavši se u samom centru istorijskog ciklona, treba se ponašati što razboritije, to znači spolja potpuno podlezati silama, koje s lakoćom uništavaju nepokorne. To ipak ne smeta da se uživa u posmatranju. Jer, pojava je zaista neobična. Nikada verovatno čovek dosad nije bio izložen takvom pritisku i nikad se verovatno nije tako grčio i savijao, pokušavajući da se prilagodi i živi u kalupčićima, konstruisanim po knjizi, ah izgleda ne po njegovoj meri. Sve njegove intelektualne i emotivne sposobnosti stavljene su na probu.

'Skeptički ketman u BIGZ-ovom izdanju iz 1985. godine je izostavljen. Prim. prev.

Ko gleda ovaj svakodnevni spektakl odricanja i ponižavanja zna više o čoveku od bilo kojeg stanovnika zapadnih zemalja u kojima je jedini način pritiska novac. Gomilanje ovog načina opažanja je posao tvrđice koji krišom prebrojava svoje monete. Ovaj ketman ne smeta spoljašnjoj aktivnosti, u skladu s obavezujućom linijom, a čak, pošto se zasniva na potpunom nedostatku vere u racionalnost Metode, pomaže, tako što dopušta potpuni cinizam, dakle, elastičnost u prilagođavanju promenljivoj taktici.

Metafizički ketman. On se javlja naročito u zemljama s katoličkom prošlošću. Najviše primera u Imperiji može da pruži Poljska. Od drugih zemalja Španija je poznavala dobro katolike koji su saradivali s komunistima. Ovaj ketman se zasniva na o d l o ž e n o m uverenju u metafizičko načelo sveta, da čovek koji je sledbenik ovog ketmana smatra epohu u kojoj živi antimetafizičkom, dakle, takvom u kojoj, zahvaljujući posebnim razlozima, nikakva metafizička vera ne može da se ispolji. Čovečanstvo se uči da misli u racionalističkim i materijalističkim kategorijama, ono je postavljeno pred neodložne zadatke i uvučeno u klasnu borbu. Međutim, nezemaljske religije podležu raspadu i, štaviše, služe kao sredstvo za odbranu zastarelog društvenog poretka. To ne znači da se u budućnosti čovečanstvo neće vratiti boljoj i očišćenijoj religiji. Ko zna nije li Nova vera nužno čistihšte i ne vrši li se *gesta Dei per barbaros*, dakle, preko Centra, koji primorava široke mase da se probude iz letargije. Duhovna hrana koju te mase dobijaju od Nove vere lošeg je kvaliteta. Centar se vara misleći da je hrana koju može da ponudi tim masama dovoljna. Pa ipak, treba pozitivno ceniti to što je Nova vera preoralala temelje i srušila na njima fasade koje su samo spolja bile izvrsne, a unutra su bile potpuno trule i ispuštale zadah truleži. Dakle, Novoj veri treba pomagati ne otkrivajući svoju privrženost Tajni, utoliko pre što za njeno ispoljavanje, na primer u književnosti, danas ne postoje nikakvi načini jer ni jezik, ni fond pojmova savremenog čoveka nisu za to sazreli. Ovaj ketman ima brojne vrste. Neki vemici katolici služe čak u policiji državne bezbednosti i o d l a ž u svoje katoličanstvo u ovom poslu koji uglavnom nije lišen okrutnosti. Dragi se trade da sačuvaju hrišćansku zajednicu u krilu Nove vere i javno nastupaju kao katolici. Oni se bore za održanje katoličkih institucija i to im često uspeva jer dijalektičari rado vide tzv. „napredne katolike" i „katolike-patriote", poslušne u političkim pitanjima. Međusobna igra je veoma dvoznačna. Ljudi na vlasti tolerišu ovu

vrstu katolika kao nužno prolazno zlo jer još nije došla etapa u kojoj se religija može potpuno iskoreniti, a bolje je imati posla s poslušnim nego s nepokornim bogomoljcima. Međutim, „napredni katolici“ su svesni ne mnogo počasnog mesta koje im određuje vlast, to jest mesta šamana i vračeva divljih plemena, koji se tolerišu do trenutka kada će divljake moći da obuku u pantalone i pošalju u školu. Oni nastupaju na raznim vladinim priredbama, a čak ih šalju u inostranstvo kao uzorne primerke koji treba da svedoče divljacima na Zapadu o toleranciji Centra prema neciviUzovanim plemenima. Njihova odbrana od konačnog poniženja je metafizički ketman: varaju đavola koji misli da je njih prevario, mada đavo dobro zna da misle da ga varaju i time je zadovoljan.

Uostalom, ne priznaju samo katolici ovaj ketman. To što je rečeno o katolicima može se primeniti na druge veroispovesti, kao i na hca koja su van veroispovesti. Jedna od najopasnijih zamerki piscima je sumnjičenje njihovih pesama, pozorišnih komada ili romana zbog „metafizičkog reziduma“. Pošto je pisac civilizator, a ne vrač ili šaman, metafizičke sklonosti svake vrste su neoprostive. Književnost zemalja koje posle Drugog svetskog rata nisu podvrgnute uticajima Nove vere ispoljavaju posebno jake sklonosti u tom pravcu, dakle, iskorenjivanje ove devijacije još uvek je uzaludno. Na primer, pozorišni komad koji uvodi „čudnovatost“, to jest u kome se vidi interesovanje autora za tragičnost života neće imati šansu da se pojavi u pozorištu. Jer, tragičnost ljudskih sudbina vodi ka misli o tajni ljudskog predodređenja. Nekim starim piscima, na primer Šekspiru, opraštaju se ove slabosti, ali nema ni govora da bi im mogao podleći savremeni pisac. Zbog toga grčki tragičari nisu smatrani prikladnim pozorišnim repertoarom. Marks je obožavao grčke tragičare, ne zaboravljajmo ipak da je veza Nove vere s Marksom veoma površna. Nova vera je ruska tvorevina, a ruska inteligencija, koja ju je stvorila, imala je u najvećoj meri razvijen prezir prema svim umetnostima koje ne služe direktno društvenim ciljevima (druge, nesumnjivo sasvim društvene funkcije, izmicale su njenom razumevanju). Sto se tiče poezije, pošto se njeni izvori s teškoćom mogu razlikovati od izvora svake rehgiene, ona je posebno izložena proganjanju. Istina, pesniku je dopušteno da opisuje planine, drveće i cveće, ah dovoljno je da oseti onaj neodređeni Vordsvortijev zanos na izletu na Tintem Abiju pa da bude žigosan, a u slučaju otpora, da nestane s površine književnog života. To je veoma dobro sredstvo za istrebljenje legija loših pesnika koji vole da se javno ispovedaju o svojim panteističkim uzletima, ali to je i sredstvo za istreb-

ljenje poezije uopšte i njenu zamenu delima s reklamnim vrednostima - pesmicama kakve su emitovane u Americi na radiju. Slikar može biti isto tako lako optužen za korišćenje sažetosti i sintetičkih obhka (formalizam), kao i za preterano uživanje u lepoti sveta, odnosno za kontemplativni stav koji izaziva sumnju da je po temperamentu metafizičar. Muzičar treba da vodi računa o tome da njegove kompozicije budu lake za prevodenje na jezik svakodnevnih radnji (oduševljenje poslom, narodne zabave itd.) i da ne ostaje ništa teško za shvatanje, ništa sumnjivo. Zato, ako je metafizički ketman tolerisan kod „divljaka“, to jest kod ispovednika hrišćanske religije, on se ne oprašta umetnicima koji se smatraju vaspitačima društva.

Etički ketman. Etika Nove vere zasniva se na načelu da je dobro sve što služi interesima revolucije, a zlo sve što tim interesima šteti. Pošto korektno ponašanje građana u njihovim međusobnim odnosima pomaže pitanju socijalističke izgradnje i revolucije - o građanskom moralu se vodi veoma mnogo računa. To je centralna tačka Nove vere: „vaspitanje novog čoveka“. Zahtevi postavljeni članovima Partije u tom pogledu su posebno strogi. Od njih se zahteva skoro askeza. Zato se ulazak u Pariju ne razlikuje mnogo od ulaska u manastir, a ovaj čin književnost Nove vere tretira s ozbiljnošću jednakom onoj s kojom je katolička književnost tretirala zavetovanja novih monaha. Što je nečiji položaj u partijskoj hijerarhiji viši, to je s većom budnošću praćen njegov lični život. Takve pojave kao ljubav prema novcu, pijanstvo, nesređena erotika diskvalifikuju člana Partije i onemogućavaju mu zauzimanje važnijih položaja. Zato u partijskom vrhu zasedaju ljudi sa svim odlikama asketa, predani samo jednoj stvari, to jest stvari revolucije. Što se tiče nekih ljudi-instrumenata, hšenih stvarnog uticaja, ali pogodnih zbog svog imena, onda (čak i ako pripadaju Partiji), njihove slabosti se tolerišu, a često i podržavaju jer ove slabosti, na primer sklonost prema luksuzu ili pijanstvu, predstavljaju garanciju njihove poslušnosti. Etički ideal Nove vere je ipak puritanski. Kad bi svi građani mogli da se smeste u ćelije i puštaju samo na političke sastanke i posao, to bi nesumnjivo bilo najpoželjnije. Nažalost, treba praviti ustupke ljudskoj prirodi. Priraštaj stanovništva moguć je samo zahvaljujući seksualnim odnosima muškaraca i žena, pa s tom neugodnošću treba računati.

„Novi čovek“ je tako vaspitan da bi za normu svog ponašanja trebalo da priznaje isključivo opšte dobro. On mish i reaguje kao i drugi, skroman

je, vredan, zadovoljava se onim što mu pruža država, privatni život ograničava na noći provedene u kući, osim toga, boravi uvek među svojim kolegama - na poslu i u zabavi. Brižljivo posmatra svoju okolinu i javlja vlastima o svim mislima i delima svojih drugova.

Potkazivanje je bilo i jeste poznato u raznim civilizacijama. Pa ipak, ono nikada nije bilo unapredeno u vrlinu. U civilizaciji Nove vere preporučivano je kao osnovna vrлина dobrog građanina (mada se korišćenjem parafraze brižljivo izbegava sam naziv). Ono je osnova na kojoj se zasniva Strah svih od svih. Rad u kancelariji ili fabrici u zemljama Nove vere je težak, ne samo zbog količine uloženog napora: više iscrpljuje nužna pažnja na sveprisutne i budne oči i uši. Posle završenog posla ide se na politički sastanak ili specijalna predavanja - i tako se produžava dan bez trenutka popuštanja pažnje. Iskrenost sagovornika, ako se i dogodi, loš je znak: oni simuliraju opuštenost i bezbrižnost, saosećanje i bes, da bi te naveli na odgovarajući ton i izvukli poveravanja koja će im poslužiti za pisanje raporta o tebi; to će podići njihovu vrednost u očima pretpostavljenih.

Etika zasnovana na kultu zajednice daje nešto što je s tačke gledišta dobra društva u celini - otrov. Kad se o tome razmišlja, mentalitet mudraca Nove vere izgleda zagonetan. Oni čine ustupke očiglednim ljudskim slabostima u oblasti fiziologije. Ne žele da priznaju da ljudsko biće ima i druge slabosti, na primer, da se oseća dobro kad može da smanji napetost pažnje, a loše kad je u Strahu, da mu laž ipak ne prija jer je prati unutrašnja budnost. Ove slabosti, povezane s drugim, makar takvim kao što su sklonost ka poboljšanju sopstvene sudbine na štetu bližnjih, menjaju etiku, u principu zasnovanu na saradnji i bratstvu, u etiku borbe svih sa svima, a najveće izgleda za preživljavanje u ovoj borbi dobijaju najprevejaniji pojedinci. To je verovatno drugačija vrsta od one koja je imala najveće izgleda da preživi u borbi za novac na početku industrijskog kapitalizma. Psi čuvari, uopšte uzev, mogu se podehti na dve vrste: bučne i brutalne, a takođe povučene, one koji ujedaju ćutke. Ova druga vrsta izgleda da je privilegovana u zemljama Nove vere. Pedeset ili sto godina vaspitanja po takvim načelima može da učvrsti ljudsku vrstu, od koje više neće biti povratka. „Novi čovek" nije uopšte samo postulat. On postaje stvarnost.

Etički ketman nastaje iz osećanja da etika lojalnosti prema zajednici ima brojne slabe strane. On nije redak među ličnostima na visokim partijskim položajima. Ljudi koji su njime pogođeni, mada su sposobni da

hladnokrvno pobiju mihon ljudi u ime revolucije, ako se za to pojavi potreba, trude se da nekako nadoknade svoju surovost i u hčnim odnosima su pošteniji i bolji od ljudi koji poštuju pojedinačnu etiku. Njihova sposobnost za saosećanje i pružanje pomoći skoro je neograničena - uostalom ona, ta sposobnost za saosećanje, gurnula ih je u mladosti na put revolucije; na taj način su ponovih iskustvo samoga Marksa. Ovaj ketman sreće se pretežno kod starih komunista. Kad nailaze na konflikt između veza ličnog prijateljstva i interesa stvari kojoj služe, dugo odmeravaju problem u svojoj savesti i nemilosrdni su samo ako su sasvim sigurni da, štiteći prijatelja ili uzdržavajući se od optuživanja, nanose štetu tome što je za njih najdragocenije. Obično su okruženi velikim poštovanjem kao ljudi kristalne čistitosti. To ih ipak ne oslobađa čestih sumnjičenja za „intelektualisanje“. „Intelektualisanje“ je prezriva definicija primenjivana na one koji su bez zamerke kao teoretičari, ali kojima suvišna osetljivost na etičke probleme smeta u akciji. Revolucionar mora da bude bezobziran i radije da seče ljudsko drveće naslepo nego da razmišlja da li je neko drvo zaista trulo.

Etički ketman je, naravno, jedan od najsnažnijih u zemljama narodne demokratije jer je etika Nove vere tamo usađivana jedva nekoliko godina, a potiskivana etika je trajala tamo vekovima. Nikad se ne može predvideti, kada i kod koga će se taj ketman javiti. To dovodi do začuđujućih iznenađenja. Oni koji daju sve razloge za pretpostavke da se ne bave potkazivanjem, strasno se bave potkazivanjem; obratno, oni koje treba najviše sumnjičiti za omalovažavanje „predrasuda“ pokazuju neobjašnjivu lojalnost prema svojim prijateljima, pa čak i strancima. Ovaj ketman koji otežava kontrolu nad umovima građana brižljivo je iskorenjivan, ipak, broj situacija, u kojima on može da bude primenjen, toliki je da on često izmiče sredstvima prifiska.

Stanovnik zapadnih zemalja uopšte nije svestan toga da milioni njegovih bližnjih, činilo bi se spolja manje ili više sličnih njemu, borave u svetu koji je za njega fantastičan kao svet stanovnika Marsa. U poređenju s njima on je naivno dete, jer su mu nepoznate perspektive koje ketman otvara ljudskoj prirodi. Život u stalnoj unutrašnjoj napetosti razvija talente koji su u čoveku uspavani. On čak i ne slutiti na koje je visine lukavosti i psihološke pronicljivosti kadar da se uzdigne kad je priteran uza zid i kad mora da bude ili vest, ili da pogine. Preživljavanje najprilagodjenijih umnoj akrobatici stvara dosad u savremenoj Evropi malo poz-

natu ljudsku vrstu. Nesumnjivo je da nužnosti, čiji je rezultat ketman, razvijaju intelekt. Onaj ko bi merom intelektualnog života Srednje i Istočne Evrope smatrao monotone članke koji se pojavljuju u tamošnjoj štampi i stereotipne govore, mnogo bi se varao. To je samo spoljni omotač, tamo su prihvaćeni izvestan poseban stil, terminologija i jezički ritual. Slično kao što su teolozi u periodima stroge ortodoksije izražavali svoje poglede pomoću rigoroznog jezika, koji je preporučivala Crkva, tako je tamo važno, ne to šta je neko rekao, već šta je hteo da kaže, prikrivajući svoju misao pomeranjem zapete, umetanjem „i“, takvim, a ne nekim drugim redosledom razmatranih problema. Niko ko ne živi tamo, ne zna koliko se titanskih borbi tamo vodi, kako padaju junaci ketmana i oko čega su vođeni ratovi. Naravno, ljudi angažovani u ovim ratovima koji podsećaju na neobično teške partije filozofskog šaha odnose se sa omalovažavanjem prema svojim zemljacima - političkim emigrantima. Hirurg ne može smatrati mesara sebi ravnim u veštini, isto kao što se izvežban u preciznim postupcima Poljak, Čeh ili Mađar smeška, saznajući kako ga je neko u emigraciji nazvao izdajicom (ili svinjom), upravo u trenutku kad je ovaj izdajica (ili svinja) angažovan u igri, od čijeg rezultata zavisi sudbina petnaest laboratorija ili dvadeset umetničkih ateljea. Kako se plaća - to u inostranstvu ne znaju. Ne znaju šta se kupuje i po koju cenu.

Ketman kao društveni običaj nije lišen vrlina. Da bi se ocenile ove vrline, dovoljno je pogledati život zemalja na Zapadu. Zapadni ljudi, a naročito tamošnji intelektualci, pate od posebne vrste *taedium vitae*; njihov osećajni i intelektualni život suviše je rasplinut; uzalud pokušavaju da ukrote tu reku koja se razliva široko po šljunku i jalovici u jedno, zidom ograđeno korito. Ili, upotrebljavajući drugo poređenje, sve što misle i osećaju isparava se u neizmerno prostranstvo. Sloboda je za njih teret. Nikakvi rezultati do kojih dolaze nisu o b a v e z u j e ć i: može biti tako, ali može biti i drugačije. Otuda neprestana *malaise*^". Najсреćнији су изгледа од њих они који су постали комунисти: систем у коме живе је зид о који се ударају, најзад, нашао се отпор и тај отпор одређује њих саме. Пара која се испаравала у ваздух компримована је под притиском. Још веће компримованје добијају они који морају да скривају своја комунистичка уверења, то јест упуштају у кетман, обичај који није нарочито чест у западним земљима.

Malaise (franc.) - nevolja, beda. Prim. prev.

Ketman se zasniva, kao što se jasno vidi, na realizovanju sebe uprkos nečemu. Čovek koji praktikuje ketman pati zbog prepreke na koju nailazi, ali kad bi prepreka naglo bila uklonjena, našao bi se u praznini, ko zna da li mnogo neprijatnijoj. Unutrašnja pobuna je ponekad potrebna za zdravlje i posebna je vrsta sreće. Ono što može da se kaže, biva mnogo manje interesantno od emotivne magije odbrane sopstvenog svetišta. Izgleda da je za većinu ljudi nužnost življenja u stalnoj napetosti i budnosti tortura, ali mnogim intelektualcima istovremeno to stvara mazohističko uživanje.

Onaj ko upražnjava ketman laže. Da li bi ipak bio manje lažan ako bi mogao da govori istinu? Slikar, koji se stara da prokrijumčari nedozvoljenu („metafizičku“) opijenost lepotom sveta o svom životu u kolhozu, bio bi izgubljen ako bi mu se dala potpuna sloboda jer lepota sveta mu se čini utoliko veća, ukoliko mu je manje dozvoljeno da je predstavlja. Pesnik sanja o tome šta bi mogao da napiše da nije sputan svojim političkim obavezama, ali možda bi se to, što je tako lepo u snu, potpuno rasplinulo u trenutku u kome bi bio lišen tih obaveza. Ketman je dobročinstvo: neguje maštanje. Čovek uči da voli ograde, podignute oko njega. Ko zna, ne nalazi li se u čoveku, u nedostatku unutrašnjeg centra, tajna uspeha Nove vere, njena velika draž za intelektualce. Podvrgavajući čoveka pritisku. Nova vera stvara centar a, u svakom slučaju, stvara u njemu osećaj da taj centar postoji. Strah od slobode nije ništa drugo do strah od praznine. „U čoveku nema ničeg - rekao mi je moj prijatelj-dijalektičar - iz samog sebe ništa nećeš izvući, jer tamo nema ničega. Ne možeš otići od ljudi i pisati u pustinji. Ne zaboravi daje čovek funkcija društvenih sila. Kome se prohte da živi sam, propašće.“ To je sigurno tačno. Ali, sumnjam da se to može smatrati nečim većim od zakona našeg vremena. Kad bi čovek osećao da u njemu nema ničeg, Dante ne bi mogao da napiše *Božanstvenu komediju*, Montenj svoje *Ogleda*, a Sarden da naslika nijednu mrtvu prirodu. Priznajući da u njemu nema ničeg, danas prihvata bilo šta - makar i znao da je to bilo šta loše - samo da bi se našao zajedno s drugima i da ne bi bio sam. I dok tako smatra, njegovom ponašanju se ne može mnogo zameriti. Bolje je uzgajati izrasli ketman i podvrgavati se pritisku, a zahvaljujući tom pritisku imati trenutak osećanja da se postoji, nego rizikovati poraz, ukazujući poverenje mudrosti prošlih vekova, koji su tvrdili daje čovek božansko biće.

A kad bi pokušao da živi bez pritiska i bez ketmana, da izazove sud-

binu i kaže: „Ako doživim neuspeh, neću sebe žaliti?" Ako je moguće živeti bez nametnutog otpora, ako sam sebi mogu da stvorim vlastiti otpor, onda nije istina da u čoveku nema ničeg. To bi bio čin vere.

IV

ALFA ILI MORALISTA

Istorija poslednjih petnaestak godina u Srednjoj Evropi obiluje situacijama pred kojima gube značaj svi epiteti i teoretska razmatranja. Napor ljudi da savladaju ovakve situacije odlučuje o njihovim sudbinama. Rešenja koje svako od njih prihvata su različita, zavisno od onih neuhvatljivih činilaca koji sačinjavaju individualnost čoveka.

Pošto su ovi zamršeni putevi sudbine miliona najuočljiviji kod onih koji profesionalno beleže promene koje se javljaju u njima samima i u drugima, to jest kod pisaca, priče o njihovim životima upotrebiću kao primer. Potruđiću se da skiciram nekoliko potreta istočnih pisaca.

Čovek, koga ću nazvati Alfa, jedan je od najpoznatijih prozних pisaca istočno od Elbe. Bio mi je blizak prijatelj i vezuju nas uspomene na mnoge teške trenutke koje smo zajedno preživeli. Teško mi je da se odbranim od uzbuđenja, prizivajući njegovu ličnost. Pitam se čak treba li baš njega da podvrgavam analizi. Ipak, učiniću to, jer ljubav mi ne bi smetala da objavim članak o njegovim knjigama, u kojima bih rekao manje-više isto što ću reći.

Alfa je pre Drugog svetskog rata bio visok, mršav mladić s rožanim naočarima. Objavljivao je svoje priče u jednom desničarskom nedeljniku koji u književnim krugovima nije uživao dobro mišljenje pošto su se književni kružoci u Varšavi sastojali pretežno od Jevreja ili ljudi koji su nerado gledali na rasističke i totalitarne čežnje ovog časopisa. Urednik časopisa bio je u neku ruku pronalazač Alfe i imao razloga da čestita sebi na izboru jer se Alfin talenat brzo razvijao. Ubrzo je nedeljnik počeo da štampa njegov roman. Roman se pojavio u izdanju jedne od najvećih izdavačkih firmi i podigao veliku prašinu.

Alfina glavna interesovanja bila su okrenuta ka tragičnim moralnim konfliktima. U to vreme mnogi mladi ljudi podlegali su lepoti proze Džozefa Konrada. Alfa je posebno bio osetljiv na način Komadovog

pisanja jer je bio sklon da postavlja svoje junake dostojanstveno i monumentalno. Opčinjavala ga je noć. Mali ljudi sa svojim jakim strastima u noći, ogromnost i tajanstvenost ogrtale su njihove sudbine ogromnom draperijom; takva je bila uglavnom scenerija njegovog pozorišta, mada nije pisao komade, već samo pripovetke i romane. Monumentalnost, čutanje, ogromnost vanljudskog, ravnodušnog sveta - po tome su njegova mladalačka dela bila zajednička Konradovim delima. Alfin stav bio je metafizički i tragičan. Mučio ga je problem čistote - i moralne čistote, i čistote tona u tome, što je pisao. Destilovao je svoje rečenice. Želeo je da svaka od njih bude ne samo opis, već i da se uklapa kao komad muzičkog dela, da bude nezamenljiva i deluje samim svojim zvukom. Ta potreba za čistotom, rekao bih, nezemaljskom čistotom, bila je karakterna crta Alfe koji je u odnosu s ljudima voleo da bude nadmen i ide na koturnama. A trka za čistotom u književnom radu i nadmenost međusobno su se povezivale: bila je to subhmacija samoga Alfe, njegovo drugo ja, na koje je prebacivao sve svoje nade. Stoje više brinuo za svoj privatni, nesređeni život, to je više cenio iskupljujuću radnju, kakva je za njega bilo pisanje, i time joj više davao značaj svečanog obreda. Neko je za njega rekao da, pre nego što uzme u ruku pero, navlači dugu odeždu maga. Dostojanstvo, koje bi moglo da zadovolji njegovu ambiciju, bilo je dostojanstvo kardinala. Lagani pokreti, πππππ, pružanje prstena za celivanje - to je čistota gesta, pražnjenje u boljem ja; postoje komični glumci koji čitavog života sanjaju o najozbiljnijoj, dostojanstvenoj ulozi; tamo deluju slični motivi. Alfa, koji je bio obdaren izvrsnim osećajem za humor u razgovoru, sasvim se menjao kad je počinjao da piše: otad je boravio samo u najvišim registrima tragedije. Njegove ambicije sezale su znatno dalje od sticanja imena autora dobro napisanih knjiga. Hteo je da bude pisac - moralni autoritet.

Roman koji sam pomenuo i koji je bio njegov prvi veliki uspeh, široko je reklamiran kao katolički roman, a sam Alfa, zahvaljujući njemu, stekao je titulu najdarovitijeg katoličkog pisca, što u katoličkoj zemlji kakva je bila Poljska nije bila mala stvar. Da li je bio zaista katolički pisac - teško je reći. U dvadesetom veku broj katoličkih pisaca je neznan. Takozvana preobraćanja intelektualaca obično su sumnjive vrste i ne razlikuju se od prolaznih obraćanja na nadrealizam, ekspresionizam, egzistencijalizam i tome slično. Ne mogu da odredim da li je Alfa bio katolik, mada smo se sretali često i vodili najiskrenije razgovore. Bio je takav katolik kakvi su bili mnogi od nas: bio je to period interesovanja za

tomizam i pozivanja u književnim diskusijama na Žaka Maritena. Bilo bi netačno tvrditi da je na sve te „intelektualne katolike“ uticala samo književna moda: pokreti davljenika koji se hvata za slamku ne mogu se svesti samo na modu. Ah, bilo bi takođe netačno smatrati književne diskusije koje operišu terminima tomističke filozofije pojavama katolicizma; prihvatanje katolicizma sa svim njegovim konsekvencijama bilo je veoma daleko od njih. Pa ipak, „intelektualni katolici“ davah su svoju boju nekim književnim krugovima; njihova politička uloga bila je posebna: odnosili su se sa odvratnošću prema totalitarizmu i rasizmu; po tome su se razlikovali od katoličkih književnika i novinara *tout court*, čije političke ideje nisu bile oslobođene kulta „zdravih sistemskih formi“ (to jest Italije i Nemačke) i hvaljenja antisemitskih sukoba. Komunisti su sa odvratnošću gledali na uticaje Žaka Maritena kao na znak degeneracije, aU nisu se suprotstavljali „intelektualnim katolicima“ pošto su oni bili neprijateljski raspoloženi prema idejama ekstremne desnice. Alfa je posle objavljivanja romana počeo da se kreće u krugovima „intelektualnih katolika“ i levice. Osetljiv na mišljenje koje je važno u njegovom okruženju, tretirajući veoma ozbiljno pitanje piščevog moralnog autoriteta, raskinuo je s desničarskim nedeljnikom i stavio svoj potpis na javno saopštenje protiv antisemita.

Svako je tražio u katolicizmu nešto drugo. Alfa je sa svojim tragičnim osećanjem sveta tražio forme: reči, pojmove, jednostavno, tkanine; tragično osećanje je kao Velsov *Nevidljivi čovek* koji je, želeći da se pojavi među ljudima, morao stalno da prikačinje sebi nos od izrezanog papira, da zavija lice, a na nevidljive ruke stavlja rukavice. Katolicizam mu je davao jezik: takvim pojmovima, kao što su greh i svetost, tama duše i milost mogli su se obuhvatiti doživljaji opisanih osoba, a što je najvažnije - katoUčki jezik je odmah uvodio uzvišeni ton. Alfi toHko potreban, koji je zadovoljavao čežnju za kardinalskim purpustom. Junak Alfinog romana bio je sveštenik - nesumnjiv uticaj francuskih katoličkih romanopisaca, u prvom redu, Bernanosa, ali bio je to takođe izraz Alfinih težnji za stvaranjem čistih i jakih likova. Radnja se odvijala u selu; tu su se ispoljile slabe strane Alfinog talenta; zauzet građenjem konflikata, imao je slabo izvežbane oči: nedostajalo mu je posmatranje pojedinosti, konkretnih ljudi; odrastao u gradu, nikada nije imao posla sa seljacima. Selo koje je opisao bilo je univerzalno selo - moglo je da bude isto tako bretonsko ih flamansko selo, ali upravo zato nije bilo stvarno selo. Likovi su ostavljali utisak kao da su preobučeni u strane im kostime (u periodu

bukoličke književnosti gospodičići su preoblačeni u pastire) i svi su govorili jednako. Tako se, dakle, drama odigravala u jedva skiciranim dekoracijama. Ipak, bila je snažno spojena i kritičari su skoro oduševljeno primili knjigu. Nije samo njeno prvo izdanje brzo rasprodato. Alfa je dobio za nju državnu nagradu koja mu je donela veliku sumu novca. Možda je žiri koji je dodeljivao nagradu uzimao u obzir, osim umetničkih vrednosti romana, takođe izvesne političke koristi koje su dolazile s nagrađivanjem Alfe. Vlada je tih godina otvoreno koketirala sa ekstremnom desnicom; nagrađivanje katoličkog pisca činilo joj se mudrim potezom; desnica je morala biti zadovoljna, a liberah i levica nisu imali razloga da napadaju odluku jer, konačno, svako je tada mogao da veruje i piše u skladu sa svojim uverenjem.

I pored popularnosti i novca, Alfa u dubini duše nije smatrao svoj roman, niti knjigu pripovedaka koju je objavio dobrim knjigama. Položaj koji je stekao omogućavao mu je negovanje svoje omiljene uzvišenosti; smatran je tvorcem duboke i plemenite književnosti, međutim, njegove kolege mogle su da računaju da će njihove knjige stići do šire publike verovatno samo kao senzacija ne mnogo velike vrednosti; one su negovale ekstremni naturalizam koji se izražavao u opisima pojava iz oblasti fiziologije ili su bile psihološki traktati, presvučeni u formu romana. Književnici su živeli u intelektualnom getu svojih kafana i što su više patili zbog svoje izolovanosti od života širokih narodnih masa, to je čudniji i nerazumljiviji postajao njihov stil. Mučan osećaj koji je ostao u Alfi posle objavljivanja njegovih prvih knjiga bio je njemu samome težak za definisanje; ipak, trenutak kad je postao svestan da sa njegovim pisanjem nešto nije u redu bio je odlučujući za čitav njegov dalji život. Obuzela gaje velika sumnja. Ako su njegove kolege pisci takode sumnjah u vrednost svoga dela koje je lebdelo u praznom, onda je Alfina sumnja dobila veće razmere. Zeleo je da dosUgne čistotu moralnog tona - ah, da bi bila istinska, čistota mora biti zemaljska, snažno oslonjena o iskustvo i posmatranje, inače je laž. Alfa je shvatio da se uvalio u laž jer je boravio među idejama o ljudima, a ne među živim ljudima. To što je znao o čoveku bilo je zasnovano na njegovim sopstvenim unutrašnjim doživljajima u četiri zida njegove sobe. Njegov katolicizam nije bio ništa više od maske kojom se poslužio. Igrao se katolicizmom, postupajući onako kao što su postupali mnogi intelektualci dvadesetog veka, pokušavajući da pokriju sopstvenu golotinju dragocenom starinskom odeždom. Tražio je način kako da u čitaocu izazove poželjan emocionalan odjek: naravno.

nalazeći takve reči kao što su „milost“ ili „greh“, poznate mu iz detinjstva, čitalac reaguje snažno. Ali, u načinu na koji je autor upotrebio reči i pojmove ima nešto od zloupotrebe. Alfa je posumnjao u realnost konflikata koje je sam stvorio. Nazvan katoličkim piscem, znao je da katolički pisac nije, slično kao što slikar koji je izvesno vreme slikao kubistički, s čuđenjem konstatuje da ga stalno nazivaju kubistom. Zavedeni prividima, kritičari su ubrajali njegovo stvaralaštvo u zdravu i plemenitu književnost, suprotstavljajući ga stvaralaštvu njegovih kolega koje je nosilo odlike dekadencije. On je ipak razumeo da uopšte nije bio zdraviji od svojih kolega koji bar nisu skrivah svoju žalosnu golotinju.

Izbio je rat, naš grad i zemlja postah su deo Hitlerove imperije. Tokom pet i po godina živeli smo u dimenziji, potpuno drugačijoj od onoga što se moglo znati iz bilo kakvog iskustva ih književnosti. Rekao bih daje to, što nam je bilo dato da vidimo, prevazilazilo najsmeliju i najstravičniju maštu. Poznati nam raniji opisi užasa izazivali su sada smeh kao naivne i dečje priče. Nemačka vladavina u Evropi bila je okrutna, ali nigde toliko okrutna kao na Istoku; jer na Istoku su živеле rase koje su prema nacional-socijalističkoj doktrini zasluživale ili potpuno istrebljenje ili korišćenje za težak fizički rad.

A ipak, živeli smo i pošto smo bili pisci, starali smo se da pišemo. Istina, stalno je neko nestajao od nas, deportovan u koncentracione logore ih ubijen. Ništa se tu nije moglo. Bih smo kao ljudi na santi leda koja se topi. Nije trebalo misliti na trenutak kada će se istopiti. Ratni izveštaji davali su podatke o našoj treci sa smrću. Trebalo je da pišemo: bio je to jedini način da se zaštitimo od oćavanja. Osim toga, čitava zemlja je bila je obuhvaćena konspirativnom mrežom i zaista postojala je u njoj „podzemna država“, zašto onda ne bi postojala i podzemna književnost. Štampanje časopisa, novina i knjiga na jeziku pokorenog naroda bilo je zabranjeno. Pa ipak, kulturni život nije mogao da se uguši. Podzemne publikacije otiskivane su na šapirografu ili ilegalno štampane kao časopisi, brošure i knjige malog formata, lake za raznošenje. Organizovana su mnoga podzemna predavanja i književne večeri. Izvođene su čak podzemne pozorišne predstave. Sve je to podizalo moral naroda koji je bio pokoren, aI se još uvek borio. To je bio dobar moral, malo previše dobar kao što su pokazali događaji krajem rata.

Alfa je tokom tih godina s uspehom ostvarivao svoj ideal pisca - moralnog autoriteta. Njegovo ponašanje bilo je ponašanje uzornog pisca-građanina. Njegovi sudovi o tome koji su postpuci ispravni, a koji nisu

smatrani su u književnim krugovima nekom vrstom proročanstva i često su se njemu obraćali da razreši nije li neko prešao granice načela nepisanog patriotskog kodeksa. Tihim priznanjem postao je vrsta vođe svih pisaca u našem gradu. Na njegove ruke stizao je novac iz podzemnih fondova i on je delio novac kolegama kojima je bila potrebna pomoć; bio je u veoma velikoj meri upućen u konspirativne stvari; starao se o piscima početnicima; usudio se da javno ne pruži ruku jednome od pisaca koji je u Varšavi pristao da saraduje s Nemcima, stupajući u službu u nemačkoj izdavačkoj firmi. Bio je inicijator i jedan od urednika podzemnog književnog časopisa čiji su primerici, pisani na mašini, dostavljani redom „klubovima" koji su se tajno okupljali i tamo ih glasno čitali. Njegov stav nosio je obeležje istinske humanosti. Još uoči rata oprostio se od svog desničarskog patrona koji je proklamovao potrebu za uvođenjem u zemlji sopstvenog totalitarizma (ovog patrona streljao je Gestapo prve godine rata). Kad su nemačke vlasti pristupile sistematskom ubijanju tromilionskog jevrejskog stanovništva u Poljskoj, antisemiti nisu smatrali nužnim da suviše brinu; glasno su osuđivali to zverstvo, ali mnogi od njih u sebi su mislili da ono nije sasvim bezrazložno. Alfa je pripadao onim stanovnicima našega grada koji su žestoko reagovali na masovna ubistva; borio se perom protiv ravnodušnosti drugih i sam je pružao pomoć Jevrejima koji su se skrivali, njada je za pomoć Jevrejima pretila smrtna kazna.

Bio je odlučni protivnik nacionalizma koji je našao u Nemačkoj tako košmarno otelovljenje. To uopšte ne znači da je imao komunističke sklonosti. Broj komunista u Poljskoj bio je uvek neznatan, a saradnja Rusa s Nemcima posle pakta Molotov-Ribentrop stvorila je posebno nepovoljne uslove za aktivnost pristalica Moskve. Komunističko podzemlje bilo je slabo. Nade masa stanovnika okretale su se ka Zapadu, a „podzemna država" zavisila je od emigrantske vlade u Londonu. Uvek osetljiv na moralna mišljenja okoline (njegova osetljivost mogla se uporediti s osetljivošću barometra). Alfa nije mogao da se sa simpatijom odnosi prema zemlji koja skoro ni u kome nije budila prijateljska osećanja. Kao većina njegovih prijatelja želeo je dalekosežne društvene reforme i vladavinu naroda.

Često sam se viđao sa Alfom. Ne bih preterao ako bih rekao da smo zajedno proveli ratne godine. Alfin izgled prosto je bodrio; uprkos svim nevoljama, ponašao se nonšalantno i da bi istakao svoj prezir prema potkovanim cipelama, uniformama i kricima „*Heil Hitler*" - nosio je

kišobran. Njegov visoki rast, mršavost, ironične iskrice u očima iza naočara i pompeznost s kakvom je koraćao ulicama grada, u kome je harala kuga terora - činili su siluetu koja je poricala zakone rata. Dogodilo se jednom da smo se vraćali iz posete zajedničkom prijatelju koji je živeo u selu. Koliko se sećam, prepirah smo se kojim ćemo vozom ići; odlučili smo da putujemo, mada su nam domaćini preporučivali voz koji kreće pola sata kasnije. Dopusovah smo u Varšavu i išli ulicama veoma zadovoljni životom; bilo je to vedro letnje jutro 1940. godine. Nismo pojma imali da će ovaj dan biti zabeležen kao crni dan u istoriji grada. Tek što sam se vratio kući i zatvorio vrata, začuo sam na uhci vrisku. Izvirio sam kroz prozor, tamo je vršena racija. Bila je to prva velika racija za Osvjenćim. U Osvjenćimu je kasnije ubijeno nekohko miliona ljudi iz raznih zemalja Evrope, ali tada je taj koncentracioni logor bio tek u zametku. Iz prvog velikog transporta ljudi, uhvaćenih toga dana na ulicama, niko izgleda nije ostao živ. Alfa i ja smo prošli ulicama pet minuta pre početka racije; Alfin kišobran i bezbrižnost donosili su sreću.

Te godine bile su iskušenje za svakog pisca. Stvarna tragičnost događaja stavljala je u drugi plan izmišljene tragedije. Ko nije uspeo da nade izraz za kolektivna očajanja i nade, stideo se svoje profesije. Postojala su još samo elementarna osećanja: strah, bol zbog gubitka bliskih, mržnja prema ugnjetačima, saosećanje sa zlostavljanima. Alfa, čiji je talenat tražio istinsku, a ne izmišljenu tragediju, osetio je u rukama materijal i napisao niz pripovedaka, koje su ušle u sastav knjige, izdate posle rata; ova knjiga prevedena je na mnoge jezike. Predmet svih pripovedaka može se definisati kao lojalnost. Nije uzalud Konrad bio omiljeni autor Alfinih mladalačkih godina. Bila je to lojalnost nečemu u čoveku, što je neimenovano, ali moćno i čisto. Pre rata Alfa je bio sklon da naziva taj moralni imperativ katoličkim. Sada se bojava laži, konstatovao je samo da taj imperativ postoji. Kad su njegovi junaci na samrfti upirali pogled ka nemom nebu, nisu mogli tamo da pročitaju ništa osim nade da je njihova vernost oslonjena o nekakvo načelo sveta i da to načelo sveta nije uopšte besmisleno, niti strano moralnim željama čoveka. Moral Alfinih junaka bio je laički sa znakom pitanja, s pauzom, ali ta pauza još nije bila vera. Mislim da je Alfa bio pošteniji u tim pripovetkama nego u svojim predratnim delima. Istovremeno je veoma snažno izražavao duhovno stanje tih bezbrojnih podzemnih boraca koji su ginuli u borbi s nacizmom. Zašto su oni stavljali svoj život na kocku? Zašto su prihvatili mučenja i smrt? Šta ih je na to navodilo? Nisu imah oslonac u ljubavi

prema Fireru kao Nemci, niti u Novoj veri kao komunisti. Sumnjivo je da li je većina njih verovala u Hrista. Dakle, samo vernost - vernost tome što su nazivah imenom otadžbine ili časti, a što je bilo snažnije od naziva. U jednoj od Alfinih pripovedaka dečak koga su mučili žandarmi, znajući da će biti streljan, izdaje svog prijatelja jer se boji da umire sam. Sreću se pred streljačkim vodom i izdani oprašta onome koji ga je izdao. To ne može biti opravdano nikakvom utilitarnom etikom: nema razloga da se oprašta izdajicama. Da je tu pripovetku pisao sovjetski autor, izdani bi se prezrivo okrenuo od čoveka koji je podlegao podloj slabosti. Pošto se udaljio od katolicizma. Alfa je postao više hrišćanski pisac nego ranije, pretpostavljajući da je etika lojalnosti nastavak etike hrišćanstva i da je suprotna etici društvenih ciljeva.

U drugoj polovini rata došlo je u „podzemnoj državi“ do ozbiljne krize političke svesti. Podzemna borba s okupatorskom silom povlačila je za sobom velike žrtve, broj ubijenih i likvidiranih u koncentracionim logorima stalno je rastao. Obrazlažući potrebu žrtava samo vemošću, um je bio izložen sumnji. Vernost može biti osnova individualne odluke, ali tamo gde se radi o odlukama koje se tiču sudbine stotine hiljada ljudi, vernost nije dovoljna, traže se racionalni ciljevi. Kakvi su mogli da budu ti ciljevi? S istoka se približavala pobjednička Crvena armija. Zapadne armije bile su daleko. U ime kakve budućnosti, u ime kakvog poretka su svakodnevno umirali mladi ljudi - to pitanje postavljah su sebi mnogi od onih čiji je zadatak bio podržavanje morala drugih. Niko nije umeo da da odgovor. Iracionalni snovi da će se dogoditi nešto što će zadržati pohod Crvene armije, a istovremeno srušiti Hitlerov režim, povezivali su se pozivanjem na čast „zemlje bez kvislinga“. To nije bio previše siguran oslonac za trezvenije umove. U tom trenutku počele su da djeluju podzemne komunističke organizacije kojima su se priključili neki predstavnici levog krila socijalista. Program komunistički bio je mnogo bolje obrazložen od programa „podzemne države“, zavisne od Londona: zemlju je, stoje bilo sasvim jasno, trebalo da oslobodi Crvena armija. Uz njenu pomoć trebalo je izvesti revoluciju.

Medu intelektualcima podzemlja mogla se primetiti posebna razdraženost, usmerena protiv iracionalnih raspoloženja koja su se širila u pokretu otpora. Ova raspoloženja približavala su se histeriji. Konspiracija je postala cilj sam po sebi. Umirati i izlagati druge smrti - skoro sport. Alfa, koji je u svojim pripovetkama proklamovao etiku vernosti, mogao je lako naći oko sebe njenu karikaturu. Patriotski kodeks njegove sredine

zabranjivao mu je da se približava malobrojnim grupacijama, zavisnim od Moskve. Kao mnogi njegovi prijatelji. Alfa je osetio da je u zamci. Tome sigurno treba pripisati karakter njegovih pripovedaka koje su nastale u tom periodu. Pišući, prvi put je posegnuo za svojim osećanjem humora. U pripovetkama je predstavio dobro mu poznate likove manijaka konspiracije. Njegova satira je takode otkrivala društvenu osnovu konspirativne historije: nema sumnje daje „podzemna država“ bila tvorevina, pre svega, inteligencije, tog sloja koji više nije poznat u zapadnim zemljama Evrope, de ne govorimo o anglosaksonskim zemljama. Posebne odlike ove inteligencije, koja je po običajima i privrženostima naslednica poljskog sitnog plemstva, šljahte (čak ako je to inteligencija seljačkog porekla), nisu drage intelektualcima; u stvari, u Poljskoj su tokom poslednjih nekoliko decenija vršeni stalni pokušaji pobune intelektualaca protiv inteligencije čiji su deo i sami bili: bilo je to isto što i pobuna intelektualaca protiv *middle class*, na primer u Americi. Predstavnik inteligencije, kad je počinjao zaista da razmišlja, opažao je da je izolovan od širokih masa naroda; nastojeći da povrati vezu s masom, postajao je radikal, jer je zapažao slabost sistema. Pišući satiru o konspirativnoj inteligenciji. Alfa se uveravao da je ovaj sloj sa svojim brojnim zastranjivanjima najgora najava za budućnost, ako iz njega treba da se regrutuju oni koji će u budućnosti vladati zemljom - stoje izgledalo neizbežno u slučaju dolaska u zemlju emigrantske vlade iz Londona.

Upravo tada kad je prolazio taj proces gorkog i nemoćnog podrugivanja izbio je ustanak. Dva meseca je nad Varšavom stajao stub dima i plamena, visok dva-tri kilometra. U uličnim borbama poginulo je oko dvesta hiljada ljudi, a oni kvartovi koji nisu bili srušeni bombama i vatrom teške artiljerije - esesovski odredi su spalili grad, koji je pre ustanka imao preko milion stanovnika, posle ustanka bio je pustinja ruševina, njegovo stanovništvo je deportovano, a kolovozi bez kaldrme pretvoreni u groblja. Alfa je stanovao u dalekom predgrađu, u kvartu koji se graničio s poljima. Zahvaljujući tome spasao se i uspeo je da prođe kroz zonu, u kojoj su hvatali stanovništvo koje je odlazilo na prinudne radove i u koncentracione logore.

Aprila 1945. godine, postoje Crvena armija već isterala Nemce (borbe su se tada vodile kraj kapija Berlina), doputovao sam s Alfom u Varšavu i lutali smo zajedno po brežuljcima ruševina koji su se uzdizali tamo gde su nekada bile ulice. Nekoliko sati proveli smo u nekad nam dobro poznatom kutku grada. Sada nismo mogli da ga prepoznamo. Uspeli smo se po obroncima crvenih cigala i ušli u fantastični mesečev krajolik. Tamo je

vladala potpuna tišina. Balansirajući da ne bismo pali, silazili smo dole preko gomila krša i pred nama su izranjale stalno nove scene pustoši i razaranja. U jednoj od jaruga nabasali smo na daščicu pričvršćenu za metalnu šipku. Na daščici smo pročitali natpis mrkom bojom (boja je izgledala kao krv). Natpis je glasio: „Put patnji poručnika Zbišeka". Mora da je Alfa tada razmišljao o istom o čemu i ja. Razmišljali smo o tragu koji ostaje posle ljudskog života. Ove reču zvučale su kao krik iz smrske zemlje, upućen samo nebu. Bilo je to dozivanje pravde. Ko je bio poručnik Zbišek? Kakve su bile njegove patnje za koje neće saznati niko od živih? Zamišljali smo kako je puzao ovim putem, koji je obeležio natpisom jedan od njegovih drugova, koji je sigurno takođe kasnije pao. Kako je snagom volje održavao sve slabiju snagu i, osećajući daje ranjen, mislio samo na jedno: na ispunjenje zadatka. Zašto? Ko je izmerio njegovu mudrost ili ludost? Da li je to bila Lajbnicova monada koja je u svemiru imala svoje predodređenje, ili se sin poštanskog činovnikarukovodio zapovešću časti, koju mu je ulio otac, čuven po vrlinama šljahtinskog dvora?

Išli smo dalje i naišli na ugaženu stazicu. Ova stazica nas je odvela u jarak među brdima. Na dnu jarka stajao je nevešto sklepan krst, a na njemu šlem. Kraj krsta sveže zasađeno cveće. Tu je ležao nečiji sin, majka je pronašla put do njega i ugazila stazicu svojim svakodnevnim posetama.

Odjednom se začulo tutnjanje poput pozorišnih gromova. Dunuo je vetar i savijeni limovi, držeći se na zidu, koji je bio kao stenoviti rt, počeli su da udaraju jedni o druge. Izvukli smo se iz ruševina u skoro netaknuto dvorište. Među korovom su se videle zardale mašine, a na stepenicama spaljene vile našli smo knjige sa saldom gubitaka i zarada.

Varšavski ustanak, započet po naređenju emigrantske vlade u Londonu, izbio je, kao stoje poznato, u trenutku kad se Crvena armija približavala prestonici, a nemačka vojska koja se povlačila vodila borbe na pretpoložajima grada. Temperatura konspirativnih raspoloženja dosegala je tada tačku ključanja. Podzemna armija htela je da se bori. Cilj ustanka bilo je izbacivanje Nemaca i zauzimanje grada, tako da Crvena armija zatekne tamo poljsku vlast koja već funkcioniše. Kad je bitka u gradu počela i kad se ispostavilo da Crvena armija, koja stoji na drugoj strani reke, ne kreće u pomoć, prekasno je bilo za razmatranja; tragedija se odigrala do kraja s tačnošću svih propisa. Bio je to ustanak muve protiv dva džina. Jedan džin stajao je preko reke i čekao da drugi džin zgnječi muvu. Istina, muva se branila, ali njeni vojnici bili su pretežno naoružani samo

pištoljima, granatama i kantama s benzinom. Međutim, džin je dva meseca slao na grad svakih nekoliko minuta svoje bombardere koji su izbacivali tovar s visine od pedeset metara. Pomagao je napade svojih odreda tenkovima i upotrebljavao najtežu artiljeriju. Muvu je najzad zgnječio, a ubrzo je i njega samog zgnječio stopljivi drugi džin.

Ne vide se nikakvi logični razlozi zbog kojih bi Rusi trebalo da pruže pomoć Varšavi. Nosih su na Zapad oslobođenje od Hitlera i oslobođenje od dotadašnjeg poretka koji su hteli da zamene dobrim, to jest svojim sopstvenim poretkom. Kao prepreka obaranju kapitalizma u Poljskoj stajale su „podzemna država“ i emigrantska londonska vlada, dok je u pozadini Crvene armije uredovala već druga poljska vlada, pripremljena u Moskvi. Uništenje Varšave predstavljalo je nesumnjivo pluseve: ginuli su u njoj, upravo u uhčnim borbama, oni koji su mogli da zadaju vladi najveće nevolje, to jest intehgentska omladina, istrenirana u podzemnoj borbi s Nemcima i beskrajno fanatična u svom patriotizmu. Sam grad, međutim, tokom godina okupacije pretvorio se u podzemnu tvrđavu, punu tajnih štamparija i skladišta oružja. Ova tradicionalna prestonica pobuna i ustanaka bila je sigurno najmanje potčinjen grad na prostoru koji je trebalo da se nade pod uticajima Centra. U prilog pružanja pomoći moglo bi da govori samo sažaljenje prema milionskom stanovništvu grada koje je ginulo. Sažaljenje je ipak suviše osećanje tamo gde govori Istorija.

Idući tako sa mnom po ruševinama Varšave, Alfa je osećao - kao i svi koji su preživeli - gnev. U plitkim grobovima, kakvih je mnoštvo moglo da se nađe u tom mesečevom krajoliku, ležali su njegovi bliski prijatelji. Pesnik Kšištof, od dvadeset dve-tri godine, imšavi astmatičar, fizički ništa jači od Marsela Prusta, poginuo je na straži, obasipajući vatrom s prozora tenkove SS-a. Tako je propala najveća nada poljske poezije. Njegova žena Barbara umrla je od rana u bolnici, stiskajući u ruci rukopis muževljevih pesama. Pesnik Karol, sin radničkog kvarta, autor komada o Homeru, i njegov nerazdvojni drug, pesnik Marek, odleteli su u vazduh na barikadi pod koju su Nemci podmetnuli dinamički tovar. Alfa je takođe znao da je osoba koju je najviše voleo u svom životu deportovana posle ugušenja ustanka u koncentracioni logor u Ravenzbriku. Kasnije, po završetku rata, dugo ju je čekao i najzad je morao da se pomiri s mišlju da nije živa. Alfin gnev bio je usmeren protiv onih koji su izazvali poraz: eto, to je bio primer do čega dovodi vernost koja ne računa ni na koga i ni na šta, kad nailazi na istorijske nužnosfi. Kao što je nekada Alfa posumnjao u svoje katoličke reči, tako mu se sada etika lojalnosti njegovih tragičnih

ratnih priča učinila kao praznina koja lepo zvuči. Zaista, on je bio jedan od odgovornih za to što se dogodilo. Zar nije video oči mladih zagledane u sebe kad je čitao svoje priče na tajnim književnim večerima? Upravo je ta omladina ginula u ustanku: nepoznati poručnik Zbišek, Barbara, Karol, Marek i hiljade takvih kao oni. Znali su da nema nade u pobjedu i da je njihova smrt samo gest pred ravnodušnim svetom. Mirili su se s njom, ne pitajući čak postoji li neka vaga koja odmerava njihova dela. Mladi filozof Milbrand, obožavalac Hajdegera, koga su njegovi pretpostavljeni upotreбили za rad u štampi, zatražio je da ga pošalju na borbenu liniju jer je smatrao da je najveći dar koji čovek ima trenutak slobodnog izbora; tri sata kasnije više nije živio. Nije bilo granica tim ludostima dobrovoljne žrtve.

Alfa nije krivio Ruse. To ne bi služilo ničemu. Oni su nastupali kao istorijska sila. Komunistam se borio s fašizmom, a između dve sile dospeli su Poljaci sa svojom etikom koja se nije oslanjala ni na šta, osim na vernost. Džozef Konrad, taj nepopravljivi poljski šljahtić! A, eto, u dvadesetom veku, kao što je pokazivao primer ovoga grada, nije bilo više mesta za imperativ otadžbine i časti koji bi se oslanjao na bilo kakav cilj. Za Nemce ustanici nisu bili čak nikakav neprijatelj; bili su niža rasa koju je trebalo uništiti. Za Ruse su bili „poljski fašisti“. Moralista te epohe - razmišljao je Alfa - morao bi da obraća pažnju na društvene ciljeve i društvene posledice. Varšavski ustanak bio je labudova pesma inteligencije i kraj sistema koji je ona branila. Bilo je to poput luđačkih juriša konjica konfederata u Američkom građanskom ratu koji nisu sprečili pobjedu Severa. U trenutku pada ustanka revolucija se u stvari već završila: put do nje bio je otvoren. To nije bila „blaga revolucija“, kao što je pisala štampa nove vlade, starajući se da umiri stanovništvo. Njena cena bila je krvava. Svedočanstvo toga bio je najveći grad u zemlji koji je ležao u ruševinama.

Trebalo je živeti i raditi, a ne osvrutati se na ono što je prošlo. Zemlja je bila razorena, nova vlada se energično latila obnove, puštanja u rad fabrika i rudnika; dvorska zemlja deljena je seljacima. Pisac se nalazio pred novim obavezama. Njegove knjige čekao je ljudski mravinjak istrgnut iz obamrlosti, izmešan vehkim štapom rata i društvenih reformi, istina - nametnutih odozgo, ali ništa manje efikasnih. Zato se ne treba čuditi što je Alfa, kao većina njegovih kolega, odmah izjavio da želi da služi novoj Poljskoj, koja je upravo nastajala na ruševinama stare.

Malobrojna grupa poljskih komunista, koji su proveli ratne godine u Rusiji i došli sada sa istoka da bi organizovali državu po načelima

lenjinizma-staljinizma, prihvatila gaje raširenih ruku. Tada, to jest 1945. godine svako, ko je mogao da bude koristan, radosno je dočekivan; nije se uopšte zahtevalo da bude crven: u stvari, u zemlji je bilo neobično malo Staljinovih pristalica, čemu treba pripisati i maske pod kojima je istupala Partija i uzdržanost njenih parola. Nije bilo sumnje da se samo strpljivo dozirajući i postepeno povećavajući doze doktrine pagansko stanovništvo može povesti ka shvatanju i prihvatanju Nove vere. Alfa je od vremena raskida s desničarskim nedeljnikom uživao dobar glas u sada najuticajnijim krugovima. Nije mu zamerano što se za vreme rata držao daleko od marksističkih grupica. Pisci koji su održavali slične kontakte mogli su se nabrojati na prste jedne ruke. Sada su se pisci ponašali pomalo kao device: htele bi, ali se boje. Prve njihove javne izjave bile su oprezne i brižljivo odmerene. Ipak, nije bilo važno to šta su govorili. Bila su potrebna njihova imena na stranicama glasila. Na taj način vlada je stvarala spoljašnje znake koji su svedočili da dobija podršku čitave kulturne elite. Program postupanja prema raznim kategorijama stanovništva izradili su poljski komunisti - još kada su boravili u Moskvi - i to je bio mudar program, zasnovan na preciznom poznavanju uslova u zemlji. Zadaci koji su stajali pred njima bili su neobično teški; zemlja nije želela njihovu vladu; Partija je morala da bude ponovo organizovana i trebalo se pomiriti s činjenicom da od novih članova koji su prilazili većinu predstavljaju prevejanci koji koriste konjukturu; trebalo je dozvoliti učešće u vlasti levom krilu socijalista; još uvek je bila u perspektivi komplikovana borba sa seljačkom partijom jer su posle Jalte zapadni saveznici zahtevali bar privede koalicione vlade. Zato je najvažnije bilo nastojati da se uspostavi veza između grupice komunista i zemlje, a u tome su najviše mogli da pomognu pisci čuvenih imena i poznati kao liberali, a čak konzervativci. Alfa je potpuno odgovarao tim zahtevima. Njegov članak pojavio se na prvoj strani vladinog književnog nedeljnika. Bio je to članak o humanizmu. Koliko se sećam. Alfa je govorio u njemu, o etici poštovanja koju nosi revolucija prema čoveku.

Bio je maj 1945. godine u starom, srednjovekovnom gradu Krakovu. I Alfa i ja, kao i mnogi drugi pisci i umetnici, sklonili smo se tamo posle razaranja Varšave. Noć u kojoj je stigla vest o osvajanju Berlina obasjana je bila eksplozijama raketa i topovskih metaka; na ulicama se čuo neprestani prasak ručnog oružja - to su vojnici pobedničke Crvene armije izražavali svoju radost zbog brzog povratka kući. Vedrog prolećnog jutra sedeo sam sa Alfom u kancelariji „Poljskog filma" i radili smo na

scenariju. Povezivanje filmskii fabula je uglavnom naporan posao; stavljali smo noge na sto ili na naslon fotelje, hodali po sobi, pušili mnogo i stalno nas je mamio prozor, kroz koji je ulazio cvrkut vrabaca. Napolju je bilo dvorište s mladim drvećem, a iza dvorišta velika zgrada, nedavno pretvorena u sedište službe državne bezbednosti i zatvor. Zapazili smo na parteru, u prozorima s rešetkama, mnogo mladih muškaraca. Neki su pokušavali da se sunčaju, okrećući lice prema sunčevim zracima; drugi su hvatah kukom od žice ceduljice koje su izbacivane kroz prozor na pesak iz susednih ćelija. Stojeći sa Alfom kraj prozora ćutke smo ih posmatrali. Bili su to, kao što je lako bilo pogoditi, vojnici podzemne armije; da se u Poljsku vratila emigrantska vlada iz Londona, ovi vojnici „podzemne države“ bili bi poštovani i slavljani kao heroji. Sada, kao politički sumnjivi, smešteni su u zatvor. Primer ironičnih šala Istorije. Ovi, pretežno veoma mladi momci, naviknuti da žive tokom ratnih godina sa oružjem u ruci, usred stalnih opasnosti, sada je trebalo što pre da zaborave svoje konspiracijske sklonosti; mnogi od njih umeli su to da učine dovoljno brzo i da se pretvaraju da nikad nisu bili aktivni u podzemlju; drugi su stalno boravili u šumama; neke su hvatali u šumama ili gradovima i stavljali iza rešetaka. Mada je njihov neprijatelj bio Hitler, sada su pak smatrani klasnim neprijateljem. Bila su to braća onih koji su se borili i ginuli u Varšavskom ustanku; jedni od onih čija je šlepa požrtvovanost izazivala u Alfí grizu savesti. Ne znam šta je osećao gledajući prozore tih zatvorskih ćelija. Mislim da mu se već tada nazirao plan njegovog prvog posleratnog romana.

Alfine ambicije, kao što se vidi iz cele njegove biografije, bile su uvek ogromne. Nije mogao da bude samo jedan od mnogih, morao je da predvodi i, predvodeći, nalazi dovoljno razloga za sopstvenu uzvišenost. Roman koji je počeo da piše trebalo je - verovao je u to - da ga uzdigne na prvo mesto među pisce koji rade u novoj situaciji. Ti pisci su se trudili da promene svoj stil i sadržinu svojih knjiga, ali to nije bilo moguće postići bez promene svoje ličnosti. Alfa je preživljavao moralni konflikt, koji je bio njegov lični konflikt, ali istovremeno je predstavljao ponavljanje konflikta, poznatog mnogim njegovim zemljacima. Osećao je u sebi snagu koja je dolazila iz njegove hćne, a ujedno opšte drame. Njegovo osećanje tragičnosti života tražilo je novo ruho u kome bi mogao da se pojavi.

Verujući u sebe, nije se razočarao. Roman koji je napisao bio je delo zrelog talenta i ostavio je na njegove čitaoce veliki utisak. Čitavog svog

života Alfa je kružio oko lika moćnog i čistog junaka. U njegovom predratnom romanu taj lik je bio sveštenik, sada je junakom učinio predstavnika Nove vere, to jest starog komunistu. Ovaj komunista, neustrašivi borac, proveo je niz godina u nemačkim koncentracionim logorima. Izašao je odande neklonuo duhom i vrativši se u svoju razorenu otadžbinu, našao se pred haosom koji su njegova jasna svest i jaka volja trebalo da promene u nov društveni poredak. Taj čovek bio je kao dijamant, lai, društvo koje je trebalo da svojim stvaralačkim radom preobrazi nosilo je odlike moralnog raspada. Starije pokolenje inteligencije predavalo se još besmislenim maštarijama, očekujući pomoć od zapadnih saveznika; pilo je i pokušavalo da obezbedi sebi karijeru. Međutim, omladina, vaspitana za vreme rata u načelima slepe vernosti, naviknuta na avanturistički život u podzemlju, bila je sada potpuno izgubljena; pošto nije znala ni za kakve druge ciljeve delatnosti, osim borbe s neprijateljem u ime časti, i dalje je pokušavala da sklapa tajne zavere, ovoga puta za borbu s novim neprijateljem, kojeg su im nametnuli Rusi, i s Partijom. A Partija je bila jedina snaga koja je u tim uslovima mogla da osigura mir i obnovu zemlje, da da ljudima mogućnost da zarađuju za svoj nasušni hleb, da učini da rade škole i univerziteti, železnice i linijska plovidba. Čovek nije trebalo da bude komunista da bi to konstatovao. Ovaj zaključak nametao se svakome s velikom očiglednošću. Ubijati partijske radnike, vršiti atentate na železnice koje prevoze hranu, napadati radnike koji su se trudili da pokrenu uništene fabrike, značilo je izjašnjavati se za produženjem haosa. Samo luđaci su mogli da se odluče na slične činove bez ikakvog logičkog opravdanja jer su vršeni bez ikakve nade. Takvu sliku zemlje predstavljao je Alfa u svom romanu i možda bi se njegova knjiga mogla uvrstiti u pubhcističku književnost koju piše neko ko govori u ime zdravog razuma, da nije postojalo nešto po čemu se Alfa uvek izdvajao od drugih pisaca: sažaljenje. Osećao je sažaljenje i prema starom komunisti, i prema onima koji su ga smatrali neprijateljem. Samo iz sažaljenja prema obema stranama koje su se međusobno borile pisac je mogao da stvori tragediju. Imajući u sebi sažaljenje. Alfa je napisao tragičan roman.

Treba reći da mu je nedostatak talenta, vidljiv u njegovim predratnim delima, pomogao. Njegov talenat nije bio realan. Alfa je pravio moralne konflikte, ističući kontraste karaktera, ali njegovi karakteri su se kretali u svetu koji je teško bilo videti. Alfin stari komunista bio je isto tako redak primerak, kao što je redak primerak u poljskom selu bio župnik koga je

Alfa pre rata učinio svojim junakom. Alfm komunista nije prikazan u svojoj spoljašnjoj delatnosti, koja obično predstavlja domen sličnih mu ljudi, inteligentnih, fanatičnih i prevejanih. Naprotiv, on je kao nema, nepomična stena, a prodirući u tu stenu nailazimo tamo na to što je najhumanije: na čežnju za dobrotom i na patnju. Već sama njegova ličnost je monumentalna i izaziva saosećanje zbog bola koji ne želi da prizna nikome, jer to je njegov privatni bol; izgubio je u koncentracionom logoru svoju voljenu ženu: On je asketa ideje. Stidi se svojih privatnih stavri, a istovremeno samo najvišim naporom volje može sebe da natera na život naglo hšen smisla. To je titan razderana srca, pun ljubavi i praštanja. Jednom rečju, istupa kao potencijalna snaga, sposobna da u budućnosti povede svet ka dobrome. U trenutku kad su njegove misli i osećanja najčistiji, gine - ubija ga čovek koji u njemu vidi samo agenta Moskve.

Može se shvatiti zašto je Alfa u zemlji, u kojoj je reč „komunista" još uvek imala uvredljivo značenje, želeo da pokaže staroga borca kao uzor više etike; pa ipak, ova etika može biti ocenjena tek u primeni na konkretne zadatke, tamo gde ljude tretira kao instrumente. Što se tiče društva, čijem je preobražaju pristupao stari komunista, pisac-posmatrač morao bi da nađe tamo ne samo primere dezintegracije. Kako inteligencija, tako i radnici i seljaci, s velikim zanosom pristupali su radu; a upravo je pokretanje fabrika, rudnika, železnica, škola ili pozorišta bilo delo inteligencije, to jest raznovrsnih specijalista. U tom poslu oni su se rukovodili osećanjem obaveze prema kolektivu i profesionalnom čašću, ne vizijom socijalizma po ruskom uzoru. Pa ipak, ta etika obaveze davala je ozbiljne rezultate. Njihovo političko mišljenje bilo je naivno, a njihovo ponašanje često je imalo odlike minule epohe. Ipak, u prvom trenutku nije Partija, već su oni najenergičnije delovali. Mladi su bili izgubljeni i lišeni svakog vodstva, ali njihovi teroristički činovi bili su u podjednakoj meri rezultat demoralizacije koliko i očajanja. Mladići, koje smo Alfa i ja videli na prozorima zatvora, nisu se nalazili tamo zbog atentata koje su vršili, već samo zato što su za vreme rata pripadali podzemnim grupacijama koje su se borile protiv Hitlera. U čitavoj zemlji vršene su racije tih mladih, čiji je zločin bila služba „podzemnoj državi", zavisnoj od Londona. Naravno, Alfa zbog cenzure to nije mogao da kaže; njegovo izrazito sažaljenje prema tim mladićima omogućavalo je čitaocu da naslućuje nedorečenosti. Ipak, kad je ponestalo predstavljanje višestране potke događaja - menjala se motivacija dela.

u čitavoj Alfinoj knjizi video se gnev zbog toga što je izgubio taj gnev. Taj gnev je i Alfi i mnogima drugim bio potreban za postojanje. Satirični odnos prema konspirativnoj inteligenciji, vidljiv u njegovim pripovetkama pisanim pri kraju rata, sada se pojavio u poglavljima romana koja su ismevala apsurdne nade u nagle političke promene. Pa ipak, u stvarnosti ove nade, koje su često kod inteligencije dobijale smešnu formu, nisu bile strane ni radnicima, ni seljacima. Alfa nikada nije izbliza poznao radnike i seljake, pa je utoliko lakše mogao da pripisuje veru u magično potiskivanje Rusije posebnim odlikama inteligencije, koja se nije odlikovala političkom maštovitošću.

Roman ove vrste, dakle, zasnovan na suprotstavljanju etike Nove vere pobedenoj etici, imao je za Partiju ogroman značaj. Knjiga je odmah posle objavljivanja široko reklamirana. Alfa je dobio za nju 1948. godine državnu nagradu, a njen tiraž je brzo dostigao broj od 100.000 primeraka. Alfa se nije prevario, smatrajući da njemu pripada prvo mesto među piscima u zemlji. Jedan od gradova poklonio mu je lepu vilu i opremio je skupocenim nameštajem. Koristan pisac u zemljama narodnih demokracija ne može se žaliti na nedostatak pažnje.

Dijalektičari su dobro razumeli da junak Alfinog romana nije bio uzor „novog čoveka“. Da je bio komunista moglo se videti samo iz autorovih tvrdnji. Pojavljivao se na stranicama romana u pripremi za delo, a ne na delu. Nije teško bilo zapaziti da je Alfa svog starog junaka, koji je nosio svešteničku mantiju, sada preobukao u komunističku jaknu. Mada se jezik pojmova menjao, ostajao je nepromenljiv tragični i metafizički Alfin stav i mada se stari komunista nije molio, čitaoci se ne bi začudili kad bi se iz njegovih uvek zatvorenih usta naglo razlegle reči Jeremijinih tužbalica: tako su se dobro reči proroka slagale s njegovom ličnošću. U suštini. Alfa se nije popravio od predratnog vremena; nije uspeo da se ograniči na čisto utilitarnu etiku koja se izražavala u racionalistički predstavljenom delovanju. U njegovom junaku bili su i kralj Lir i Faust. Još uvek su postojali i zemlja i nebo. Junak je takode bio veoma shćan Pejrolu iz Konradovog *Gusara*. Nije se moglo ipak tražiti suviše. Alfa nije bio u Partiji, ah pokazivao je razumevanje, učio je, a to je dokazivalo, više od ličnosti komunista, tretiranje terorističke omladine. Prerano je bilo zahtevati od pisaca „socijalistički realizam“; trenutak za to nije došao, oni su bili tek u početnoj školi; termin „socijalistički realizam“ nije bio upotrebljavan jer mogao bi bez potrebe da uplašiti pisce i umetnike; slično su seljaci uveravani da u Poljskoj nikada neće biti kolhoza.

Dan odluke za Alfu došao je tek dve-tri godine posle objavljivanja romana. Stanovao je u svojoj lepoj vili, potpisivao je brojne političke deklaracije, učestvovao u komitetima i putovao po zemlji, držeći predavanja o književnosti u fabričkim klubovima i domovima kulture; ova pišćeva putovanja, organizovana u velikim razmerama za mnoge su bila mučna obaveza, međutim, Alfi su pričinjavala zadovoljstvo jer je na taj način upoznavao radničku omladinu, njen svakodnevni život i probleme koji su je zaokupljali. Alfa je prvi put zaista izlazio izvan svog intelektualnog klana. Uz to, izlazio je kao poštovani pisac; s obzirom na visok rang pisaca u narodnim demokratijama, mogao je da se oseća ako ne kao kardinal, onda bar kao dostojanstveni kanonik.

Preobražaj zemlje (u skladu s planovima Centra) je napredovao; došao je trenutak kad je ocenjeno daje situacija dovoljno zrela da se pisci zauzdu i od njih zahteva otvoreno izjašnjavanje za Novu veru sa svim konsekvencijama; „socijalistički realizam“ objavljenje na kongresima pisaca kao jedini preporučljiv stvaralački metod. Izgleda da je Alfa preživio ovaj trenutak posebno bolno. Nečuvena veština Partije dovela je pisce a da to nisu skoro ni opazili na vrata obraćanja u drugu veru. Sada je bilo moguće ili naglo se pobuniti i pasti na dno društvene lestvice, ili proći kroz vrata. Polovičnost, plaćanje jedne monete Bogu a druge Caru, nije bilo moguće. Niko nije zahtevao da se pisci formalno upisuju u Partiju. Ipak, rezonujući pravilno, ako se prihvatala Nova vera - ništa za to nije predstavljalo prepreku. Takvo rešenje pre bi pokazivalo veliku hrabrost: ulazak u Partiju znači ne smanjenje, već povećanje obaveza. Za Alfu, koji je posebno vodio računa o svom dostojanstvu romanopisca, koga su najviše cenili partijski krugovi, samo je jedna odluka bila moguća. Od njega se očekivalo da progovori kao pisac - moralni autoritet i svojim postupkom da primer kolegama. Alfa je tokom prvih godina novoga poretka zaista postao privržen revoluciji. Najzad, bio je narodni pisac, njegovi čitaoci regrutovali su se iz radničkih masa. Njegov predratni roman, koji je toliko hvaljen, rasprodat je tada u jedva nekoliko hiljada primeraka. Sada je i on, kao i svaki pisac, mogao da računa na veliki broj čitalaca. Više nije bio izolovan; govorio je sebi da je potreban - ne nekolicini snobova iz kafane, već toj novoj, radničkoj omladini, kojoj se obraćao u svojim putovanjima po zemlji. Čitava ta promena bila je zasluga pobeđe Rusije i Partije zavisne od Centra. Iz toga je trebalo izvući zaključke i prihvatiti ne samo praktične rezultate, već i filozofske osnove. Za Alfu to nije bilo lako. Sve češće su ga napadali zbog sklonosti prema

monumentalnom tragizmu. Pokušavao je da piše drugačije - ali kad je zabranjivao sebi nešto, što je bilo u samoj prirodi njegovog talenta, njegova proza postajala je plitka i bezbojna, cepao je svoje rukopise. Postavljao je sebi pitanje da li će, videvši svakodnevno oko sebe nove tragične konflikte, svojstvene životu u velikom kolektivu, uspeti da se odrekne njihovog pokazivanja. Zemlja je postajala veliki kolektiv, razlozi ljudskih patnji bili su već drugačiji nego u kapitalističkom sistemu, ali nije izgledalo da se smanjuje, naprotiv, količina patnji je rasla. Previše je znao o Rusiji i previše je znao o nemilosrdnim sredstvima koja su upotrebljavali dijalektičari prema „ljudskoj materiji“ da ne bi imao trenutke sumnje. Bio je sasvim svestan da će, primajući Novu veru, prestati da bude moralni pisac-autoriteta i postati pisac-pedagog, koji u svojim knjigama ne pokazuje to što njega samoga muči, već to što je smatrano korisnim. Od tada će deset ili petnaest stručnjaka ocenjivati svaku njegovu rečenicu i razmišljati nije li napravio greh čistog tragizma. Ipak, povratka nije bilo. Alfa je rekao sebi da je u svojoj praktičnoj delatnosti već komunista. Pošto je rekao tako, ušao je u Partiju i smesta objavio veliki članak o sebi kao piscu. Bila je to samokritika, to jest čin koji u hrišćanstvu nosi naziv ispovest. Drugi pisci pročitali su taj članak sa zavišću i užasom. Da Alfa svuda i u svemu mora da bude prvi - izazivalo je zavist; da se pokazao tako vest i postupio kao rudar-stahanovac", koji prvi objavljuje da će ostvariti neobično visoku normu - ispunjavalo ih je strahom; rudari ne vole svoje drugove previše sklone sakupljanju počasti za teranje drugih na *speed-up*^^.

Alfina samokritika bila je promišljeno napisana. Može se smatrati klasičnom ispovešću pisca koji se odriče prošlosti u ime Nove vere. Prevedena je na strane jezike i štampala su je staljinistička glasila na Zapadu. U ovom članku Alfa je osudio svoje stare knjige. Upotrebio je pri tome poseban trik: otvoreno je priznao ono, što je odavno tajno mislio o manama svojih dela; da bi otkrio ove mane, nije mu uopšte bio potreban Metod; Alfa je znao za te mane još ranije, pre nego što se približio marksizmu; sada je svoju moć opažanja pripisao zaslugama Metoda. Svaki dobar pisac zna daje loše dozvoliti sebi da naseda na reči koje lepo zvuče i emotivno su efektne, ali su prazni pojmovi. Alfa je tvrdio u svom članku da je upao u ovu grešku jer nije bio marksista. Takode je davao na

" Stahanovac - vi.šestriiki udarnik (u SSSR). Prim. prev.

"Speed-up (engl.) - ubrzanje. Prim. prev.

znanje (u skladu sa zapovešću pokornosti) da ne smatra sebe komunističkim piscem, već takvim koji se tek trudi da ovlada Metodom, tom najvišom veštinom. Začuđujući je u članku bio svečan ton, pun uzvišenosti. Alfí uvek svojstven. Ovaj ton je dopuštao sumnju da je Alfa, osuđujući svoje greške, pravio iste i dalje: uživao je u faltama nove sveštениčke mantije.

Kao nekadašnjem katoliku Partija mu je poverila da drži predavanja protiv politike Vatikana. Odmah potom Alfa je pozvan u Moskvu. Po povratku je objavio knjigu o „sovjetskom čoveku“. Dokazujući daje istinski slobodan čovek samo građanin Sovjetskog Saveza, Alfa se i sada borio za palmu prvenstva. Njegove kolege koje su pisale pohvale Centru, mada su znale da je ovakvo rezonovanje dijalektički ispravno - dotle nisu upotrebljavale ovaj trik. U književnom getu Alfu nisu voleU. Kažem „u književnom getu“, jer uprkos visokim tiražima knjiga i putovanjima pisaca u fabrike - oni su sada bili zatvoreni u svojim kolektivnim domovima i klubovima, ništa manje nego u kafanama pre rata. Za videći mu na uspesima, za koje je mogao da zahvali plemenitosti svoga tona, njegove kolege nazivale su ga „bludnicom s principima“.

Teško mi je da strogo osuđujem Alfu. Sam sam bio na tom putu koji ima sve odlike neizbežnosti. Mislim da je ono po čemu su se razlikovale naše sudbine bilo sadržano u maloj razlici naših reakcija u trenutku kad smo hodali po ruševinama razorene Varšave, kao i onda kad smo posmatrali zatvorenike. Osećao sam da je pisanje o tim stvarima za mene nemoguće: moguće bi bilo samo kazivanje c e be istine, a ne njenog dela. Uostalom, to isto osećao sam učestvujući u događajima u vreme nacističke okupacije u Varšavi: svaka forma opisa mogla bi da bude na njih primenjena, s *izuzetkom fiction*. Sečam se da kad nam je u okuženom gradu Alfa čitao svoje pripovetke, koje su obrađivale temu „na Иси mesta“, osećah smo se čudno zbunjeni: njihova kompozicija bila je suviše glatka. Hiljade ljudi je umiralo u mukama, odmah pored nas, zato nam se činilo da je neposredno transponovanje tih patnji u tragičnu teatralnost neskromno. Ponekad je bolje zamuckivati od prevelikih uzbuđenja, nego govoriti ugladenim rečenicama. Unutrašnji glas koji nas zadržava kad treba previše da izrazimo - je mudar. Taj glas verovatno nije bio nepoznat Alfí. Samo strast istine mogla bi da ga spase da ne postane ono što je postao. Istina, tada ne bi napisao svoj roman o starom komunisti i demoralisanoj omladini; dopustio je sebi samilost u okvirima sigurnim od zamerki cenzure i stekao priznanje, uprošćavajući sliku događaja shodno

željama Partije. Jedno odstupanje povlači za sobom drugo i treće, sve dok najzad sve što se govori ne postane savršeno logično, uglađeno i zatvoreno, ali nema više ničeg zajedničkog s telom i krvi ljudi. To je druga strana medalje dijalektike: za duhovnu ugodnost, kakvu ona daje - plaća se. Oko Alfe je živelo i živi mnoštvo radnika i seljaka, čije reči su nevezte ah, konačno, unutrašnji glas koji čuju ne razlikuje se od te naredbe koja često piscima zatvara usta i zahteva: sve ili ništa. Ne zna se, možda bi nikome poznat seljak ili sitni poštanski činovnik trebalo da budu postavljeni na višem mestu u hijerarhiji zasluga prema ljudskoj vrsti nego Alfa-moralista.

V

BETAILI NESREĆNI LJUBAVNIK

Kad sam ga upoznao 1942. godine, Beta je imao dvadeset godina. Bio je živ momak, crnih, inteligentnih očiju. Znojile su mu se šake, u njegovom ponašanju mogla se zapaziti preterana stidljivost koja obično skriva ogromne ambicije. Kad je govorio, u njegovim recima se osećala mešavina arogancije i pokornosti. U sebi je bio uveren da dominira nad svojim sagovornicima, napadao je i odmah se stidljivo povlačio. Njegove izjave bile su pune uzdržane ironije. Istina, nije neverovatno da su se ove odlike javljale posebno onda kad je Beta razgovarao sa ntmom ih sa drugim piscima, starijim od njega: pripadalo im je uvažavanje od strane pesnika početnika, a istovremeno Beta je smatrao da ih ne cene sasvim opravdano. On je znao bolje, u njemu je bila klica zaista velikog pisca.

Tada, 1942. godine, u Varšavi, živeli smo bez vere, odnosno gajeći u sebi nadu za koju smo znali da je iluzorna. Naša okupirana zemlja bila je deo *imperium germanicum* i, znajući moć te imperije, bila je potrebna prevelika količina optimizma da bi se moglo verovati u mogućnost potpunog poraza Nemačke. Planovi NSDAP-a" prema našem narodu bili su nam jasni: uništenje obrazovanog sloja, kolonizacija i iseljenje dela stanovništva dalje na istok. Beta je bio jedan od onih mladih koji su počeli da pišu tek za vreme rata, na jeziku zarobljenika. Zarađivao je za život baveći se raznim poslovima - teško je tačno odrediti izvore izdržavanja ljudi u gradu stavljenom van zakona. Bila su to obično polufiktivna zaposlenja u fabrici ili kancelariji; ona su davala dozvolu za posao i priliku za operacije na crnom tržištu ili za krađu, koja nije smatrana nečim nemoralnim, jer su oštećene bile nemačke vlasti. Istovremeno, Beta je bio student podzemnog univerziteta i živio je bujnim životom konspiracijske

"NSDAP - Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (*iiem.*) - Nemačka Nacional-socijalistička radnička partija. Prim. prev.

omladine, na čijim se sastancima pila votka, vatreno se diskutovalo o književnim i političkim temama i čitala ilegalna glasila.

Posmatrajući svoje drugove, Beta je bio sklon da se sarkastično smeje. Video je stvari bolje i jasnije od njih. Njihovo patriotsko oduševljenje za borbu s Nemicima činilo mu se kao čisto iracionalni refleks. Borba - da, ali u ime čega? Niko od mladih nije verovao u demokratiju. Većina zemalja Istočne Evrope imala je pre rata poludiktatorske vlade. Parlamentarni sistem izgleda da je pripadao drevnoj prošlosti. Način sticanja vlasti bio je van diskusije: oni koji su hteli da steknu vlast trebalo je da stvore „pokret“ i izvrše pritisak na vladu da im dozvoli da zajednički vladaju ih da uzmu vlast silom. Bilo je to vreme nacionalističkih pokreta, uzore su davale Nemačka i Italija. Varšavska konspirativna omladina bila je i dalje pod jakim uticajem tih još nedavno popularnih ideja, mada, naravno, nije se odnosila sa simpatijom ni prema Hitleru, ni prema Musoliniju. Njeno rezonovanje bilo je nejasno. Nemci su ugnjetavali poljski narod, dakle, trebalo se boriti. Kad je Beta govorio da je to samo suprotstavljanje poljskog nacionalizma nemačkom, njegovi drugovi su slegali ramenima. Beta je pokušavao da ih satera uza zid, pitajući koje vrednosti žele da brane i na kakvim načelima treba da bude zasnovana buduća Evropa. Nije dobijao na to zadovoljavajući odgovor. Eto jezgra tame: ne samo nikakve nade u oslobođenje, već nikakve vizije sutrašnjice. Borba radi borbe. Kao nagrada za one koji ne padnu u bici i možda dočekaju pobedu Anglosaksonaca - povratak u predratni *status quo*; a eto, to što se događalo u godinama koje su prethodile ratu bilo je loše. To nepostojanje bilo kakve vizije navodilo je Betu na pretpostavku da živi u svetu u kome ne postoji ništa osim gole sile. Bio je to svet kraja i pada. Liberah starijeg pokolenja koji su još uvek ponavljali fraze o poštovanju prema čoveku - dok su unaokolo ubijane stotine hiljada ljudi - ostavljali su utisak žalosnih iskopina.

Beta nije imao nikakvu veru - ni religijsku veru, ni drugu - i imao je hrabrosti da u svojim pesmama to prizna. S ogromnim ulaganjem rada i napora, upotrebljavajući primitivne klišeje i lošu boju, jer dobru je bilo teško dobiti, svoju prvu knjigu poema otisnuo je na geštetneru. Kad sam dobio ovu svesku i, odlepljujući s mukom prst od omota odštampanog lepljivom farbom, zagledao unutra, odmah sam se uverio da imam posla s pravim pesnikom. Čitanje njegovih heksametara ipak nije bilo radostan posao. Okupirane ulice Varšave bile su mračne. Konspirativni sastanci u zadimljenim i hladnim stanovima, kad smo osluškivali neće li se na ste-

penicama začuti koraci gestapovca, imali su u sebi i turobnost obreda u katakombama. Kao što sam rekao, boravili smo na dnu imperije kao na dnu ogromnog kratera i nebo gore je bilo jedini elemenat čiju smo svojinu delili s drugim ljudima na zemaljskoj kugli. Sve je to postojalo u Betinim pesmama: sivilo, magla, turobnost i smrt. Ipak, njegova poezija nije bila poezija tužbalica. Bila je to poezija stoicizma. U pesmama njegovih vršnjaka takode je nedostajala vera, glavni motivi bili su poziv u borbu i vizija smrti; nasuprot snarti, koja je kod mladih pesnika raznih epoha predstavljala romantični rekvizit, ova smrt je bila čak previše stvama: svi ti najmlađi pesnici Varšave izginuli su pri kraju rata, ili od ruku Gestapoa ih u borbi. Ipak, niko od njih nije dovodio u sumnju smisao žrtve u toj meri kao Beta. „Iza nas ostaće staro gvožđe - I gluhi, podrugljiv smeh pokolenja" - pisao je u jednoj od svojih pesama.

Njegove pesme nisu imale u sebi nikakvu afirmaciju sveta, onu afirmaciju koja se izražava u umetnosti sa simpatijom, s kakvom umetnik predstavlja, na primer, jabuku ili drvo. U njima je bila vidljiva duboko poremećena ravnoteža. Iz umetnosti se može mnogo pročitati: Bahov svet ili Brojgelov svet bili su sređeni, hijerarhijski složeni. Moderna umetnost sadrži mnoge primere slepe strasti koja ne nalazi zasićenost u oblicima, bojama i zvucima. Kontemplacija čulne lepote je moguća samo onda kad umetnik oseća ljubav prema onome što ga okružuje na zemlji. Ako ipak oseća samo gađenje, nesposoban je da se zaustavi u mestu i posmatra. Stidi se spontane ljubavi, osuđen je na stalno kretanje, na predstavljanje samo u glavnim crtama delića zapažene materije. Podseća na mesečara koji održava ravnotežu dok ide. Slike koje je upotrebljavao Beta bile su magla koja se kovitla i od potpunog raspada spašavao ih je samo suvi ritam heksametra. Ovaj karakter Betine poezije može se delimično pripisati njegovoj pripadnosti nesrećnom pokolenju i nesrećnom narodu. Imao je on ipak hiljade braće u svim zemljama Evrope: strasne i izneverene.

Nasuprot svojim kolegama koji su bili aktivni, jer su bili verni svojoj otadžbini i pokušavali da traže obrazloženja u hrišćanstvu ili neodređenoj metafizici, on je osećao potrebu za racionalističkim osnovama za delovanje. Kad ga je Gestapo uhapsio posle 1943. godine, u našem gradu se govorilo da je do toga došlo zbog izdaje jedne od levičarskih grupa. Ako je život u Varšavi malo podsećao na raj, onda je Beta sada dospeo u najniže krugove pakla, to jest zatvorile su se za njim kapije „koncentracionog sveta". Tada bi, normalnim poretком postupanja, proveo najpre niz nede-

lja u zatvoru, a potom bio deportovan u koncentracioni logor u Osvjenćimu. Šanse za preživljavanje u tom logoru bile su male. Kao i druge odvedene u logore, Betu smo smatrali izgubljenim. A ipak, preživeo je dve godine u Osvjenćimu; kad se Osvjenćimu približavala Crvena armija, Betu su s transportima drugih zatvorenika poslali u Dahau i tamo su ga oslobodili Amerikanci. O svemu tome saznah smo tek posle rata; šta je Beta preživeo u „koncentracionom svetu“ može se pročitati u knjizi pripovedaka u kojima je dao opis svojih iskustava.

Po izlasku iz logora Beta se nastanio u Minhenu. Tamo se 1946. godine pojavila knjiga *Bili smo u Osvjenćimu*, koju su napisali Beta i dvojica njegovih drugova iz logora. Ta knjiga bila je posvećena „VII američkoj armiji, koja nam je donela oslobođenje iz koncentracionog logora Dahau-Alah“. Iz Minhena se Beta vratio u Varšavu i tu izdao knjigu svojih pripovedaka.

Čitao sam mnoge knjige o koncentracionim logorima, ali nijedna od njih nije tako jeziva kao Betine pripovetke. Jer, Beta ne negoduje - on izveštava. U „koncentracionom svetu“, kao što je poznato, brzo se stvara posebna društvena hijerarhija. Na vrhu su vladari logora; posle njih dolaze logoraši kojima je uprava logora poklonila poverenje; sledeći društveni sloj su snalažljivi logoraši koji umeju da nadu načine za sticanje hrane i tako održe svoju snagu. Najniže stoje slabi i nesnalažljivi, koji svakim danom padaju sve niže jer njihov nebranjeni organizam ne može da izdrži rad. Najzad ih snalazi smrt - u nemačkim logorima to se obavljalo injekcijom fenola ili u gasnoj komori. Naravno, izvan koncentracionog društva bile su mase ljudi koji su ubijani odmah po dolasku u logor, to jest svi Jevreji manje sposobni za rad. Beta u svojim pripovetkama jasno definiše svoju „klasnu“ pripadnost: spadao je u snalažljive i zdrave i h v a l i s a o se svojom snalažljivošću i spretnošću. Život u koncentracionom logoru zahteva stalnu napetost pažnje, svaki trenutak odlučuje o životu i smrti. Treba umeti reagovati na pravi način, a može se umeti samo onda kad se zna odakle dolazi opasnost i kako je izbeći: jednom šlepom poslušnošću, drugi put skanjeranjem, ponekad ucenjivanjem ili podmićivanjem. Jedna od Betinih pripovedaka sastoji se od opisa serije opasnosti koje Beta izbegava u toku jednog dana:

1) Stražar nudi Beti hleb; da bi uzeo hleb, treba da preskoči rov; ovaj rov predstavlja stražarsku liniju; stražari imaju naređenje da pucaju u ljude koji prelaze tu liniju; za svakog ubijenog iza te linije dobijaju tri dana odmora i pet maraka. Beta shvata stražareve namere i odustaje od mamca.

2) Stražar čuje kako Beta prenosi drugom logorašu vest o osvajanju Kijeva. Beta sprečava stražara da podnese izveštaj o ovom prestupu, dajući mu, preko posrednika, stari sat kao mito.

3) Beta izmiče ispod ruke opasnog kapoa brzim izvršenjem naredjenja. Evo fragmenta (reč je o grčkim logorašima koji su bili previše slabi da bi dobro marširali; za kaznu su im privezali štapove za noge; nadgleda ih Rus Andrej):

„Odskačem, udaren straga biciklom. Skidam kapu. Unteršarfirer"*,
domaćin iz Harmenca, skače s bicikla crven od besa:

- Šta se tu događa u tom poludelom komandu?*" Zašto ti ljudi tamo idu s privezanim štapovima? Ovo je vreme rada!

- Oni ne umeju da hodaju.

- Ako ne umeju, onda ih treba pobiti! A znate li da je opet nestala guska?

- Šta si stao kao glupi pas? - dreknu kapo na mene. - Andrej treba da ih sredi. U^s!

Potrčah stazom.

-Andrej, sređuj ih! Kapo je naredio!

Andrej dohvati štap i udari iz sve snage. Grk se zakloni rukom, zajauka i pade. Andrej mu stavi štap na grlo, stade na štap i zanjihla se.

Otišao sam brzo na svoju stranu."

Tako je, dakle, dan koji opisuje Beta ispunjen izbegavanjem opasnosti; a takođe komplikovanom igrom koja se vodi između Bete i njegovog druga logoraša Rusa Ivana. Ivan je ukrao Beti parče sapuna; Beta odlučuje da se osveti i strpljivo čeka priliku. Opazi da je Ivan ukrao gusku; misterioznim potkazivanjem (tako da na njemu ne ostane mrlja dostavljanja) dovodi do pretresa; gusku pronalaze, Ivana je pretukao esesman, račun je izravan.

Beta je ponosan na to što on uspeva dok drugi, manje snalažljivi, pored njega stradaju. U stalnom isticanju da je on sam dobro obučen, zdrav, sit, ima mnogo običnog sadizma. „Кјсćу се да би избегли ударце, ждеру траву и лепљиву глину да не би осећали глад, иду тужни, још живи лешеви" - kaže za svoje drugove logoraše. A za sebe: „Dobro je raditi kad si doručkovao četvrt kilograma slanine s hlebom i belim lukom i zalio konzervom kondenzovanog mleka." Detalj koji se tiče Betine odeće (unaokolo su polu-

*Unteršarfirer (Unterscharführer) (nem.) - podoficirski čin SS. Prim. prev.

**Komando (žarg.) - radni odred u koncentracionom logoru. Prim. prev.

nagi bednici): „Odlazim u hladovinu, stavljam ispod sebe sako da ne isprljam svilenu košulju (podvukao C. M.), nameštam se ugodno za spavanje. Odmaramo se kako ko može." A evo scene „klasnog" kontrasta. Logoraš Beker treba da bude spaljen kao suviše slab, dakle, neupotrebljiv:

„**M** tom trenutku, na ivici bukse" ispuzala je odozdo nekakva seda, ogromna lobanja i pogledale su nas snebivljive, žmirave oči. Zatim se pojavilo Bekerovo lice, naborano i još starije.

- Tadek, imam jednu molbu za tebe.
- Pričaj - rekoh, nagingjući se prema njemu.
- Tadek, idem u dimnjak.

Nagnuo sam se još niže i pogledao mu izbliza oči: bile su mirne i prazne.

- Tadek, ali ja sam toliko dugo strašno gladan. Daj mi nešto da pojedem. Za ovo poslednje veče.

Kazjik me udari šakom po kolenu.

- Poznaješ tog Jevrejina?
- To je Beker - odgovorih tiho.

- Ej, Čivute, penji se ovamo na buksu i žderi. Kad se naždereš, ostatak ponesi sa sobom u dimnjak. Penji se na buksu. Ja tu ne spavam, možeš imati vaške.

- Tadek - uhvatio me je za rame - dođi. Imam u bloku divnu lenju pitu, tek što je stigla od mame."

Snalažljive i jake uprava logora je upotrebljavala za izvesne posebne radove koji su im davali mogućnost da se snabdeju odećom i hranom. Jedan od najviše traženih poslova bilo je istovarivanje vagona koji su dovozili u Osvjenćim Jevreje iz raznih gradova Evrope. Ti Jevreji su vozili sa sobom kofere pune odeće, zlata, brilijanata i hrane - govorili su im da idu „na preseljenje". Kad je voz (kratko nazivan „transport") ulazio u kapije logora, smesta je isterivana preplašena masa iz vagona, odvajani su mladi, a starije i žene s decom smesta su odvozili kamioni u gasne komore i krematorijume. Rad logoraša se sastojao u iznošenju prtljaga, koji je uvećavao bogatstvo Rajha i uprave logora. Beta opisuje svoj rad na „transportu". U ovu brigadu uvlači ga Francuz Anri.

U obilnoj literaturi o užasima dvadesetog veka retko se može naći izveštaj o činjenicama posmatranim očima saučesnika zločina (autori se

"Buksa - krevet od da.saka na kome je spavalo obično po nekoliko logoraša. Prim. prev.

obično stide te uloge). Uostalom, saučesništvo, primenjivano na koncentracioni logor, prazna je reč: velika mašina je bezlična, odgovornost se prenosi sa izvršilaca naređenja više, sve više. Betina pripovetka o „transportu“ morala bi, po mom mišljenju, da bude uključena u sve antologije književnosti koje predstavljaju sudbinu čoveka u totalitarnim sistemima, ako takve antologije jednom nastanu.

Dolazak „transporta“ razložen je u niz činova, kao u pozorišnom komadu. Nekoliko citata daće bolju predstavu o Betinoj književnoj metodi nego opis.

PROLOG - ILI OČEKIVANJE „TRANSPORTA“

„Oko nas sede Grci, halapljivo miču vilicama kao veliki neljudski insekti, lakomo žderu budave grudve hleba. Zbunjeni su, ne znaju šta će raditi. Grede i šine ih zabrinjavaju. Ne vole da tegle.

- *Was wir arbeiten?* - pitaju.

- *Niks. Transport kommen, alles Krematorium, compris?*

- *Alles verstehen* - odgovaraju na krematorijskom esperantu. Smiruju se: neće tovariti šine na automobile niti nositi grede.“

I ČIN - ILI DOLAZAK „TRANSPORTA“

„Raznolikoprugasta masa ležala je ispod šina u uskim pojasevima senke, teško i neujednačeno disala, na svoj način pričala, leno i ravnodušno gledala uzvišene ljude u zelenim uniformama, blisko i nedostižno zelenilo drveća, toranj daleke crkvice, s koje su upravo zvonili „*Angelus*“.“[^]

Stiže „transport“ - reče neko i svi se podigoše u očekivanju. Iza okuke su izlazili teretni vagoni: lokomotiva ih je gurala otpozadi, železničar koji je stajao na kočničkoj platformi nagnuo se, mahnuo rukom, zviznuo. Lokomotiva je prodorno odzviždala, zabrektala, voz je krenuo lagano duž stanice. U malim prozorima s rešetkama videla su se ljudska lica, bleđa, uvela, kao neispavana, raščupane - prestrašene žene, muškarci koji su.

“Angelus - molitva uz jutarnja i večernja zvona kod rimokatolika. Počinje recima: Angelus Domini...- Anđeo Gospodnji...Prim. prev.

egzotična stvar, imali kosu. Prolazili su lagano, zagledali stanicu čutke. Tada je unutar vagona počelo nešto da se komeša i gruva u drvene zidove.

- Vode! Vazduha! - oteše se potmulci, očajnički krici.

Sa prozora su se naginjala ljudska lica, usta su očajnički hvatala vazduh. Udahnuvši nekoliko gutljaja vazduha ljudi s prozora su nestajali, na njihova mesta su se penjali drugi i isto tako nestajali. Krici i krkljanja postajali su sve glasniji".

II ČIN - ILI SEGREGACIJA

Neka bude dovoljno nekoliko scena:

„Evo, brzo ide žena, žuri jedva primetno ali grozničavo. Malo dete od nekoliko godina, rumenog bucmastog lica heruvimčića, trči za njom, ne može daje stigne, pruža ručice plačući: - Mama, mama!

- Ženo, uzmi to dete u ruke!

- Gospodine, gospodine, to nije moje dete, to nije moje! - viče histerično žena i beži, zaklanjajući rukama lice. Hoće da se sakrije, hoće da stigne među one koje neće otići kamionom, koje će ići pešice, koje će živeti. Mlada je, zdrava, lepa, hoće da živi.

Ali dete trči za njom, žaleći se na sav glas:

- Mama, mama, ne beži!

- To nije moje, nije moje, nije!

Ah odjednom stiže je Andrej, mornar iz Sevastopolja. Oči su mu bile mutne od votke i vrućine. Stigao ju je, jednim snažnim udarcem ruke obojro s nogu, ščepao je za kosu dok je padala i ponovo podigao uvis. Lice mu je bilo iskrivljeno od besa.

- *Ah, ti, jebit tvoju mat', blad' jevrejskaja!* To ti od svog deteta bežiš. Ja ću ti pokazati, ti, kurvo! - Ščepao ju je oko pasa, krupnom ručetinom stegao joj grlo koje je htelo da viče i bacio je zamahnuvši kao tešku vreću žita na kamion.

- Evo ti! Uzmi i to! Kučko! - i bacio joj je dete kraj nogu.

- *Gut gemacht*^, tako treba kažnjavati loše majke - reče esesovac koji je stajao kraj automobila."

„Evo dvoje ljudi je palo na zemlju, povezani očajničkim zagrljajem. On je grčevito zario prste u njeno telo, zubima se uhvatio za odeću. Ona histerično vrišti, preklinje, huli, sve dok prigušena čizmom ne počne da

[^]"Gut gemacht (nem.) - Dobro si uradio. Prim. prev.

krklja i učuti. Rascepljuju ih kao drvo i uteruju kao životinje u kamion."
„Drugi nose devojčicu bez noge; drže je za ruke i za tu jednu preostalu nogu. Suze joj teku niz hce, tužno šapće: - „Gospodo, to boh, boh...”
„Bacaju je na kamion među leševe. Spaliće je živu, zajedno s njima."

III ČIN - ILI RAZGOVOR SVEDOKA

„Spušta se hladno i zvezdano veče. Ležimo na šinama, neizmemo je tiho. Na visokim stubovima pale se anemične svetiljke, iza kruga svetlosti (...)

- Zamenio si cipele? - pita me Anri.

- Nisam.

- Zašto?

- Čoveče, dosta mi je, svega mi je dosta!

- Već posle prvog transporta? Zamisli, ja - od Božića preko mojih ruku je prošlo valjda milion ljudi. Najgori su transporti iz okoline Pariza: uvek čovek naiđe na poznanike.

- I šta im kažeš?

- Da idu na kupanje, a kasnije ćemo se sresti u logoru. A šta bi ti rek'o?"

EPILOG

Te večeri u Osvjenćim je stiglo mnogo vozova. Transport je iznosio ukupno petnaest hiljada ljudi.

„Dok se vraćamo u logor zvezde počinju da blede, nebo postaje sve prozračnije, nad nama se diže noć, noć se razvidnjava. Izgleda da će biti vedar, topao dan.

Iz krematorijuma se dižu gusti stubovi dima i povezuju gore u ogromnu crnu reku koja se veoma sporo valja nebom iznad Birkenaua i iščezava iza šuma prema Tšebinj. Sosnovjecki transport već gori.

Prolazimo pored odreda SS koji s automatskim oružjem ide na smenu straže. Idu kao pod konac, čovek uz čoveka, jedna masa, jedna volja.

- *Und morgen die ganze Welt*^"... - pevaju na sav glas".

"Und morgen die ganze Welt (nem.)- I sutra ceo svet... Prim. prev.

Iskustva iz koncentracionog logora stvorila su od Bete pisca. Shvatio je da je njegova prava oblast proza. U svojim pripovetkama Beta je nihilista. Pod nihilizmom ne podrazumevam ipak amoralnost. Naprotiv, on proizlazi iz etičke pasije, to je *izneverena ljubav* prema svetu i ljudima. Opisujući ono što je video, Beta želi da ide do kraja, da tačno predstavi svet u kome za protest nema više mesta. Ljudska vrsta u Betinim pripovetkama je *naga*, lišena dobrih osećanja, koja traju dok traje običaj civilizacije. Običaj civilizacije je krhak. Dovoljna je nagla promena uslova i čovečanstvo se vraća u stanje prvobitnog divljaštva. Koliko li je samo iluzija u mišljenju poštovanih građana koji, hodajući ulicama engleskih ili američkih gradova, smatraju sebe bićima punim vrlina i dobrote. Ipak, ako bi ih zatvorili u Osvjencim, zar se, kao i drugi, ne bi pretvorili u životinje? Opasno je čoveka izlagati za njega suviše teškim iskušenjima. Neće se sačuvati onda prema njemu poštovanje. Lako je osuditi ženu koja hoće svoje dete da otera u smrt, samo da bi spasla život. To je užasan čin. A ipak, žena koja čitajući o ovom činu na ugodnom kanabeu osuđuje onu svoju nesrećnu sestru, trebalo bi da razmisli, ne bi li i u njoj samoj pred snuću strah bio jači od ljubavi. Možda da, a možda ne - ko bi to mogao unapred da kaže?

Bih su u „koncentracionom svetu“ brojni slučajevi kad je ljudsko biće nalazilo u sebi snage za najčistije žrtve, platilo životom da bi spasio druge. Ovakvi slučajevi se neće naći u Betinim pripovetkama. Njegova pažnja nije koncentrisana na čoveka, za koga se zna šta je: životinja koja hoće da živi - njegova pažnja je usredsređena na „koncentracionom društvu“. Za logoraše važi izvesna etika: sme se nanositi šteta drugima, onda ako oni tebi prvi naškode. To je nepisani ugovor. Izvan toga, svako se spašava kako može i uzalud bismo kod Bete tražili slike ljudske solidarnosti (istina o Betinom ponašanju u Osvjencimu, koju su preneli njegovi drugovi iz logora, glasi sasvim drugačije nego što se može pretpostaviti iz njegovih pripovedaka: držao se herojski i bio primer drugarstva). Beta želi da bude *tough*, gleda trezveno i ne štedi sebe; boji se laži: bilo bi laž predstavljati sebe kao posmatrača koji sudi, dok je u stvarnosti on, isto kao i drugi, bio podvrgnut svim zakonima podlosti.

"Tough (engl.) - žilav, otporan, istrajan. Prim. prev.

Preterano pošten, Beta daje sebi posebna svojstva, koja se u koncentracionom logoru smatraju pozitivnim: snalažljivost i preduzimljivost. Zahvaljujući „klasnom“ suprotstavljanju jakih i slabih - u čemu se Beta ne udaljuje od istine - njegovi opisi dobijaju nečuvenu brutalnost.

Kad su ga Amerikanci oslobodili iz Dahaua, Beta je počeo da upozna život izbeghca u Zapadnoj Nemačkoj. Bio je kao nastavak života u logoru. Demoralizacija, krađa, pijanstvo, podmićivanje, sve zle sile oslobođene u čoveku u godinama hitlerizma i dalje su trijumfovale. Okrutna politika okupatorskih vlasti prema milionima doskorašnjih robova izazivala je gnev. Eto, bio je sanjani kraj rata: ponovo se vraćao zakon džungle, ponovo je, proklamujući parole demokratije i slobode, čovek gazio slabije ih se odnosio prema njima s hladnom suvošču.

Beta je bio pronicljiv - i pored toga što se njegova pronicljivost okretala pre svega ka otkrivanju apsurdna, grozote i prljavštine bliskih. Bio je jedna ozleđena rana, nemilosrdan i netolerantan. Možda njegovo ogorčenje ne bi bilo tako duboko da je bio sposoban da se posle tih godina patnji za trenutak z a u s t a v i u je^dnoj tački i vidi ne masu potresanu velikim paroksizmom kraja rata, već p o j e d i n a č n o g čoveka. Bio je u sebi u stalnom pokretu, lice mu se krivilo u grimasu besa i ironije. Ljudska masa, u kojoj je boravio, i dalje mu je izgledala kao n a g a . Njom je upravljalo nekoliko primitivnih impulsa. Svet, takav kakav je bio, za njega je bio nepodnošljiv. Beta je morao da teži nečemu. Osećao je da ne može da ostane u stanju revolta i ničemu nepodređenog besa.

Kao mnogi bivši logoraši našao se pred problemom: da se vrati u zemlju ili da postane emigrant. Poljska se našla u sferi uticaja Rusije. Betine marksističke simpatije iz vremena rata nisu bile ozbiljno utemeljene. Imao je te simpatije jer marksizam tretira čoveka trezveno. Betina uverenja mogla bi da se svedu na jednostavno načelo da vlast nad čovekom nemaju nikakve njegove dobre namere, već zakoni društvenog sistema u kome je smešten. Ko hoće da promeni čoveka, neka promeni društvene uslove. Beta se, kao svi Poljaci, ipak s nepoverenjem odnosio prema moćnoj ruskoj državi. Žestina njegovog stila približavala gaje više književnosti poput Zoline - od savremenika - Hemingvejevoj, koju je uostalom čitao s ljubavlju. Pripadao je ljudima koje u Rusiji nazivaju „trulež Zapada“; ništa tamo ne izaziva takvu odvratnost kao pisac koji pokazuje čoveka od strane elementarnih sila gladi i ljubavi.

Beta se dugo kolebao, najzad, kad su počeli da mu stižu književni časopisi koji izlaze u Poljskoj, doneo je odluku da se vrati. Izgleda da su

ga na to navela uglavnom dva motiva; imao je velike književne ambicije, bio je pisac početnik i nikome poznat - gde je, izvan svoje zemlje, mogao da nade čitaoce knjiga pisanih na matemjem jeziku? Osim toga, u Poljskoj se odigravala revolucija; tamo je bilo mesto za čoveka razdiranog besom, tamo je postojala mogućnost za menjanje sveta.

Oprostio se od prijatelja i vratio u Varšavu, čije je stanovništvo živelo u podrumima srušenih kuća i svojim rukama uklanjalo gomile šuta, tovarići ga na bedna konjska kola: tako je počinjala obnova toga grada. Ah novine, časopisi i knjige u Poljskoj bili su smesta razgrabljeni. Vlada nije žalila novac za podržavanje književnika, pred svakim autorom, ako je imao makar malo talenta, otvarale su se neograničene mogućnosti. Betina književna karijera započela je munjevitim tempom. Objavljujući svoje pripovetke u časopisima i zgrčući velike honorare uzimao je, uostalom, to što mu je pripadalo. Vladao je dobro jezikom. Njegov stil je bio jezgrovit i agresivan. Iskustva koja je imao, imah su mnogi njegovi zemljaci, teme, o kojima je pisao bile su svima bliske i razumljive. Njegova knjiga pripovedaka o „koncentracionom svetu“ smatrana je prvorazrednim književnim događajem.

Godine 1948. u Poljskoj nije bilo ni govora o socijalističkom realizmu. Lansiranje ovog pravca u narodnim demokratijama je smatrano preranim. Bilo je to dobro za Betu jer je njegova knjiga predstavljala najočigledniju suprotnost načinima pisanja koje su upražnjavali sovjetski autori. Sa gledišta kanona, nametanih piscima u Centru, bila je zločin. Naravno, sama tema je politički bila besprekorna; opisivanje bestijalnosti hitlerizma smatrano je najpoželjnijim, naročito zato što se mržnja celog poljskog naroda okretala skoro u podjednako meri protiv Rusa, kao i Nemaca; koncentrišući svu pažnju čitalaca na nemačke zločine, postizao se važan cilj „psihološke pripreme“ naroda. Zato je rastao broj knjiga o partizanskim borbama, masovnim ubistvima Gestapoa i logorima, a tolerancija je išla čak tako daleko da je dozvoljeno bilo blagonaklono pisati o borbama poljske armije s Nemcima 1939. godine, mada je ta armija branila „gospodsku“ Poljsku, koja je bila trn u oku Sovjetskom Savezu. Politički ispravna tema ne bi ipak spasla Betu od napada kritičara kad bi hteli da primenjuju ortodoksne kriterijume; Beta je koncentracioni logor opisivao onako kao što ga je sam video, a ne onako kao što je t r e b a l o da ga vidi. Odatle su dolazili svi propusti. Šta je trebalo videti u koncentracionom logoru? Nije teško navesti; 1) logoraši bi trebalo da se okupljaju u tajne organizacije, 2) lideri tih organizacija trebalo bi da budu komunisti.

3) svi zatvorenici Rusi, koji se pojavljuju na stranicama knjige, trebalo bi da se odlikuju moralnom snagom i junaštvom u ponašanju, 4) trebalo je pokazati diferencijaciju logoraša prema njihovim političkim pogledima. Ničeg sličnog nema u Betinim pripovetkama. Naravno, Partija je to zapazila. Poljske pisce ona je cenila kao nezrele za „preokret“, to jest za prihvatanje socijalističkog realizma, ipak, njeni kritičari su Beti ukazali na glavne grehe: zamerali su mu da su njegova dela slična iskvarenoj, odnosno, američkoj književnosti, da su pesimistička i da nema u njima nikakve ideje o „svesnoj borbi“ (to znači borbi u ime komunizma). Ove primedbe kritičara bile su održavane u tonu ubedivanja. Beta je bio mlad, trebalo ga je obrazovati, bilo je u njemu materijala za pravog komunističkog pisca. Posmatrajući ga pažljivo. Partija je otkrila da u njemu postoji retko i dragoceno blago: istinska mržnja.

Beta je bio oštrouman. Uporedo s upoznavanjem dela teoretičara lenjinizma-staljinizma, uveravao se da je to bilo upravo to što je tražio. Mržnja, koja je u njemu postojala, mogla se uporediti sa silovitom rekom koja uništava sve na putu. Jurila je napred bespotrebno: ima li nečeg jednostavnijeg nego usmeriti njen tok u željenom pravcu, a čak postaviti nad njom velike mlinove, koje će okretati? Kakvo olakšanje: korisna mržnja, mržnja u službi društva!

U začetku Batine mržnje bilo je isto ono što je Sartr nazvao „la nausee“: gađenje prema čoveku kao prema fiziološkom biću, determinisanom prirodnim i društvenim zakonom i podvrgnutom razornim uticajima vremena. Čovek treba da se oslobodi svojih okova, makar izvlačeći se za jezik svojih cipela. Možda bi Beta, da je bio Francuz, postao egzistencijalista. Verovatno mu to ipak ne bi bilo dovoljno: na intelektualne spekulacije gledao je s prezrivo osmehom jer video je u logoru filozofe kako se tuku za ogrizine na dubrištu. Ljudske misli nisu imale značaj; lukave smicalice i samozavaravanje individua bili su laki za dešifrovanje; zaista, bilo je značajno samo kretanje materije. Beta je upijao dijalektički materijalizam kao sunder vodu. Materijalistička strana tog sistema zadovoljavala je njegovu potrebu za brutalnom istinom. Dijalektička strana je omogućavala nagli skok iznad ljudske vrste, viđenje ljudske vrste kao istorijskog materijala.

Ubrzo je izdao novu knjigu. Već sam njen naslov može se smatrati simboličnim za autorovo raspoloženje: *Kameni svet* - kameni, znači.

La nausee (franc.) - mučnina. Prim. prev.

nemilosrdan i nag. Knjiga se sastojala od veoma kratkih pripovedaka koje nisu imale skoro nikakvu radnju - jednostavno, skice onoga što je video pripovedač. U ovom sugerisanju čitave ljudske situacije spoljašnjim opisom Beta je bio majstor. *Kameni svet* je Srednja Evropa posle završetka Drugog svetskog rata i Hitlerovog poraza. Pošto je Beta proveo dugo vremena u Nemačkoj u američkoj zoni, imao je neiscrpane zalihe tema: u njegovoj knjizi pojavljuju se ljudi različitih nacionalnosti i različitih društvenih položaja, bivši hitlerovci, logoraši, nemačka buržoazija koja ne razume šta se dogodilo, američki vojnici i oficiri. Ispod uzdržanih autorovih reči krije se neizmerna odvratnost prema civilizaciji čiji je plod bio hitlerizam. Stavlja znak jednakosti: hrišćanstvo je jednako kapitalizmu, kapitalizam je jednak hitlerizmu. Njegova knjiga ima za temu **f i n a l e** civilizacije. Ton ove knjige može se izraziti uzvikom: „Pričali ste mi o kulturi, o religiji, o moralu - a pogledajte do čega je to dovelo!”

Za Betu, kao i za mnoge njegove drugove, Hitlerova vladavina bila je konačno ispunjenje vremena kapitalizma u Evropi i istovetna s pobedom revolucije koju je nosila Rusija u svetskim razmerama - nastavak je mogao da donese još borbi, ali prelomni momenat je prevaziden. Sadržina knjiga, i Bete i njegovih drugova, bila je u prvim posleratnim godinama nemoć čoveka prema zakonima Istorije: ljudi čak s najboljim namerama upadali su u mašinu nacističkog terora, koja je od njih pravila prestrašene primitivce koji se brinu samo za spašavanje sopstvenog života. Čitaoci tih knjiga bih su postavljeni pred dilemom: ili stara civilizacija, u čiji su se dekadentni karakter uverili na vlastitoj koži, ili nova civilizacija, moguća za realizovanje samo zahvaljujući pobedničkoj moći Istoka. Takva vlast nad ljudskom maštom ima uspeh: izgleda da on ne proizlazi iz ljudskih namera i iz sticaja povoljnih okolnosti, već da predstavlja odraz najvišeg zakona epohe (a Rusija i njen sistem bili su samo za dlaku od poraza u Drugom svetskom ratu).

Kameni svet je bio poslednja Betina knjiga u kojoj se trudio da upotrebljava umetnička sredstva koja su bila smatrana efikasnim u zapadnoj književnosti: uzdržanost, skrivenu ironiju, maskirani gnev. Ubrzo se uverio da je čitava ta briga za književno majstorstvo nepotrebna. Naprotiv, hvaljen je utoliko više ukoliko je jače pritiskao pedal. Glasno, silovito, razumljivo, tendenciozno - eto šta se od njega tražilo. Među partijskim piscima (a Beta je ušao u Partiju) vršila se licitacija na pristupačnost i uprošćenje - već se brisala granica između književnosti i propagande.

Beta je počeo u svoje pripovetke da uvodi sve više neposrednu publicistiku. Svoju mržnju je praznio u napadima na podlost kapitalizma, to jest na sve što se događalo izvan okvira Imperije. Uzimao je, na primer, neku vest iz štampe - o borbama na Malajima ili o gladi u Indiji - i na toj osnovi gradio nešto između trenutnog snimka i članka.

Poslednji put video sam ga 1950. godine. Od vremena svoje zrelosti u Varšavi, pre nego što gaje Gestapo uhapsio, mnogo se promenio. Nije bilo u njemu nekadašnje stidljivosti i pretvorne smemosti. Ranije je išao malo poguren, spuštene glave, sada se držao pravo, s izrazom lica čoveka koji je siguran u sebe: bio je suv, koncentrisan na aktivnost. Nekadašnji stidljivi pesnik postao je potpuno *homo politicus*. U tom periodu već je bio glavni propagandist; svake nedelje pojavljivao se njegov zajedljivi feljton u zvaničnom nedeljniku. Putovao je takođe često u Istočnu Nemačku, odakle je slao reportaže. Nijedan novinar nije sposoban da služi tako dobro nekoj stvari kao pisac koji ima za sobom period nekoristoljubivog književnog rada. Beta je upotrebljavao u svojim otrovnim člancima, uperenim protiv Amerike, sve svoje znanje književnog zanata. Gledajući lice tog uvaženog nihiliste, razmišljao sam o tome kako je svako književno spisateljstvo strma ravan i koliko napora mora uvek da ulaže pisac da ne bi skliznio ka tome što je lakše. Moralna zapovest koja ga navodi na te napore u stvari je iracionalna. Nova vera, koja ne priznaje nekoristoljubivu umetnost, uništava tu zapovest. Mada je dovodio u sunmju sve unutrašnje imperitive u čoveku, u svojim pripovetkama iz koncentracionog logora Beta je bio pravi pisac: ništa nije krivotvorio, nikome nije želeo da ugađa. Kasnije je uneo jedno zrno politike, a to zrno je učinilo da se kao rastvor kristalizuje, tako da je sve što je otad pisao, postalo već jednoznačno i stereotipno. Eto - mislio sam - stvar nije tako jednostavna. Mnogi istaknuti autori u svojim delima izražavali su političke strasti, bar Swift, Stendal ili Tolstoj. Može se čak reći da, zahvaljujući političkoj sklonosti, to znači zahvaljujući nekoj važnoj poruci, koju pisac želi da saopšti svojim čitaocima, njegovo delo dobija veoma mnogo. Bitna razlika između velikih pisaca koji kritikuju političke institucije svog vremena i ljudi Betinog tipa zasnivala se, izgleda, na potpunom nonkonformizmu onih starih: oni su dejstvovali uprkos svom okruženju, dok je Beta, prelazeći perom po papiru, već lovio uhom aplauze partijskih drugova.

Betini feljtoni, uz svu svoju zajedljivost i jezičku preciznost, bili su tako plitki da je sama ta pojava poniženje proznog pisca koji mnogo

obećava, probudila moju radoznalost. Jer bio je dovoljno inteligentan da bi razumeo da upropašćava svoj talenat. Zašto je to činio? U razgovoru s nekoliko književnih zvaničnika, od čijih je odluka zavisilo smeštanje književnika više ili niže u hijerarhiji, postavio sam pitanje zašto tako postupaju s Betom; jer njihovi interesi, to jest interesi Partije, nisu zahtevali da se od Bete napravi potpuna ništarija; s njihove tačke gledišta bio bi veoma koristan kad bi pisao pripovetke i romane; primoravati ga na pisanje članaka značilo je loše ekonomisati s talentima. „Niko ne traži od njega članke - usledio je odgovor. - U tome je sva nesreća što urednik nedeljnika N. ne može da izađe na kraj s njim. Beta sam ostaje pri svome, piše jedino feljtone. Smatra da danas nije vreme za umetnost, da treba uticati na mase neposrednijim, primitivnijim sredstvima. Želi da bude što korisniji." Ovaj odgovor nije bio uopšte lišen hipokrizije. Partija je stalno isticala svoju brigu za književnost: želi najbolju književnost. Istovremeno stvara takvu napetost propagandne atmosfere da pisci počinju da se nadmeću u primitivizmu umetničkog zanata. Ipak, istina je bila daje Beta s a m želeo da se posvećuje novinarstvu i, mada je bio visokokvalifikovani specijalista, prihvatao se posla koji su lako mogle da obavljaju razne marionete. U njemu je delovala volja koja se često mogla sresti kod istočnih intelektualaca: samouništenje intelekta. Psihički proces koji se javlja kada takav intelektualac drži u ruci pero veoma je komplikovan. Zamislimo da on treba da predstavi neki događaj međunarodne politike; izvrsno razume uzajamnu zavisnost pojava; ove pojave se međusobno nalaze više u funkcionalnoj nego uzročnoj vezi. Njihovo pošteno predstavljanje zahtevalo bi udublјivanje u motive strana koje se međusobno bore, u nužnosti, kojima su te strane podvrgnute, jednom reči - što je moguće svestranijoj analizi. Tada u pomoć dolazi gnev; gnev odmah uvodi red u komplikovani lavirint zavisnosti; gnev oslobađa od potrebe analize. To je gnev usmeren protiv s a m o z a v a r a v a n j a da bilo šta zavisi od ljudske volje, on je povezan sa strahom da se ne postane žrtva sopstvene naivnosti; pošto je svet brutalan, treba sve svesti na najprostije i najbrutalnije činioce. Autor razume da to nije nimalo tačno: ljudska glupost i ljudske dobre namere ne utiču ništa manje od nužnosti ekonomske borbe; ipak, vršeći čin osvete nad ljudskim namerama, pokazujući da ih potpuno određuje nekoliko elementarnih zakona, oseća svoju superiornost, smatra sebe pronicljivim i dovoljno jakim da bi mogao da prođe bez „ideahstičkih predrasuda". Kad je Beta u svojim pripovetkama iz koncentracionog logora pokazivao samoga sebe kao sitog, dobro

obučenog i ciničnog, postupao je slično kao kasnije, kad je pisao svoje političke feljtone. Uprostiti, osloboditi se iluzija, predstaviti sve nago - ta težnja se javljala u njemu stalno. Pa ipak, idući sve dalje ka nagosti sveta dolazi se do tačke u kojoj intelekt nema više ništa da kaže - reč se pretvara u borbeni poklič i to je već samo nesavršena zamena čina. Njeno značenje bolje bi izrazila stisnuta pesnica. Beta je zaista sam došao do stadijuma kada reč više nije dovoljna i zato nije mogao da se zadovolji pripovetkama ili romanima koji, i pored toga što traju u vremenu, ne mogu biti samo poklič. Nikada nije uspeo da gleda i analizira bez mržnje, ali podlegao je sve bržem kretanju: sve brže, sve veće doze - i kretanja, i mržnje. Oblici sveta bili su za njega sve jednostavniji, sve dok pojedinačno drvo, pojedinačni čovek nisu prestali za njega da imaju bilo kakvo značenje i Beta se našao ne među stvarima, već među političkim pojavama. Njegovo grozničavo oduševljenje novinarstvom nije bilo teško objasniti. Pisanje članaka na njega je delovalo kao narkotik. Ostavljajući pero imao je osećanje izvršenog čina, mada, u stvari, u članku nije bilo nijedne njegove lične misli i to isto govorile su hiljade drugorazrednih novinara na prostoru od Elbe do Tihog okeana. Delovao je kao vojnik koji maršira u koloni.

„*Und morgen die ganze Welt*“ - pevali su vojnici SS, dok se se u pozadini dizali crni dimovi iz krematorijuma Osvjenćima. Nacizam je bio masovno ludilo, a ipak, nemačke mase koje su pošle za Hitlerom nisu to učinile bez dubokih psiholoških razloga. U rađanju nacizma ležala je velika ekonomska kriza i kriza strukture društva. Mladi Nemač gledao je tada raspad i kaos Vajmarske republike, poniženje miliona nezaposlenih i gnusna zastranjivanja kulturne elite, prostituciju svojih sestara i borbu svih sa svima za novac. Kad je nestala nada u socijalizam, prihvatio je drugu ponudenu mu filozofiju istorijskog uspravljanja; ova filozofija bila je parodija one iste filozofije koja se nalazi u osnovama Lenjinove i Staljinove doktrine. Nemač, koji je zatvorio Betu u koncentracioni logor, bio je možda nekada takođe razočarani ljubavnik sveta kao Beta pre nego što je propaganda Partije stvorila od njega zver. Želeo je red i čistoću, disciplinu i veru. S kakvim se prezirom samo odnosio prema svim onim svojim zemljacima koji nisu želeli da se priključe radosnom maršu! Mrmljali su nešto o moralnim načelima, s kojima je novi pokret bio u sukobu, bedni društveni talog humanizma, plačljivi vernici podlog Isusa. U stvari, izazivali su čuđenje: eto, tu, odmah, vidljivi su bili spas nemačkog naroda i promena sveta - a oni - u tako istorijskom jedinom, nečuvenom trenutku.

koji se događa jednom u hiljadu godina - usuđivali su se da pominju svoje sitničave moralne skrupule! Kako je teško boriti se za novi, bolji poredak, kad se u svom okruženju sreću ljudi koji robuju smešnim predrasudama!

Beta je u svojim feljtonima video novi, bolji poredak i nadohvat ruke. Verovao je - i žudeo za zemaljskim izbavljenjem. Prema neprijateljima koji žele da spreče sreću čovečanstva odnosio se s mržnjom. Vikao je da ih treba uništiti. Zar nisu štetočine oni koji se, u trenutku kad zemaljska planeta ulazi na nov kolosek, usuđuju da tvrde da ipak nije mnogo dobro zatvarati ljude u logore i zastrašivanjem primoravati ih na ispovedanje političke vere? Koga zatvaraju u logore? Klasne neprijatelje, izdajice, hulje. A vera, na čije se prihvatanje primorava, zar nije istinska? Eto, Istorija, Istorija je s nama! Evo, vidimo njenu živu vatru kako kulja! Zaista, mali su i slepi ljudi koji, umesto da obuhvataju celinu gigantskog zadatka, trače vreme na oživljavanje u sećanju malo značajnih detalja!

Betin veliki talenat i neobična inteligencija nisu bili dovoljni da postane svestan opasnosti koje se kriju u zanosnom maršu. Naprotiv, njegov talenat, njegova inteligencija i oduševljenje gurali su ga na delo - dotle su umereni, ni hladni, ni vatreni ljudi lavirali, pokušavajući da mrskom ćesaru daju samo onoliko koliko je nužno. Beta je preuzeo odgovornost. Nije razmišljao u šta se pretvara čak najplemenitija fidozofija istorijskog događanja kada kao sredstvo prihvata osvajanje zemlje oružanom silom. „A sutra ceo svet!"

Dva-tri meseca pošto sam napisao ovaj Betin portret saznao sam za njegovu smrt. Pronađen je ujutru mrtav u svom stanu u Varšavi. Slavina plinskog štednjaka bila je odvmuta, osećao se jak miris plina koji se isparavao. Oni koji su posmatrali Betu poslednjih meseci njegove grozničave aktivnosti smatrali su da je između njegovih javnih iskaza i mogućnosti njegovog bistrog uma postajao sve veći konflikt; ponašao se suviše nervozno, pa se moglo lako pretpostaviti da je i sam taj konflikt opažao. Uostalom, često je govorio o samoubistvu Majakovskog. U štampi su se pojavili brojni članci njegovih prijatelja - pisaca iz Poljske i Istočne Nemačke. Kovčeg, prekriven crvenom zastavom, spušten je u grob uz zvuke *Intemacionale*. Partija se opraštala od svog pisca koji je najviše obećavao.

VI

GAMA ILI ROB ISTORIJE

Govoreći o Gami, treba da prizovem sliku grada u kome sam išao u školu i započinjao univerzitetske studije. U svetu postoje tačke koje zadaju posebne probleme nastavnicima geografije i istorije: Trst, Sarski basen, Šlezvig-Holštajn. Takva problematična tačka je grad Vilno. Tokom poslednje polovine veka on je pripadao raznim državama, video je na svojim ulicama razne armije i svaki put moleri su imali mnogo problema, prevlačeći ponovo bojom firme na radnjama i nazive ustanova na zvanično važeći jezik. Stanovnici su svaki put dobijali nove pasoše i starali se da se prilagode novim zakonima i naredbama. Gradom su vladali redom: Rusi, Nemci, Litvanci, Poljaci, ponovo Litvanci, ponovo Nemci i ponovo Rusi. Danas je on prestonica Litvanske Socijalističke Sovjetske Republike, pod čijim se nazivom krije jednostavna činjenica da Rusija uspešno ostvaruje uputstva careva kad je reč o teritorijalnoj ekspanziji.

U vreme mojih školskih i univerzitetskih godina grad je pripadao Poljskoj. On leži u predelu šuma, jezera i potoka, skriven u velikoj kotlini. Očima putnika pojavljuje se iznenada iza šumskog zastora. Tornjevi njegovih nekoliko desetina katoličkih crkava, koje su gradili italijanski arhitekti u baroknom stilu, svojom belinom i zlatom čine oštar kontrast sa crnilom borova. Legenda kaže da je neki litvanski voda lovio u prašumi i zaspavši kraj ognjišta usnio je proročanski san. Pod uticajem tog sna, na mestu gde je spavao, podigao je grad. Tokom mnogo vekova postojanja Vilno nije izgubilo svoj karakter šumske prestonice. Unaokolo se prostirala zabačena provincija Evrope, a stanovnici te provincije koji su govorili poljski, litvanski i beloruski, ih mešavinom tih jezika, sačuvah su mnoge običaje i navike koji nisu bili nigde drugde poznati. Upotrebljavam prošlo vreme jer danas je ovaj grad mog detinjstva sahranjen lavom isto kao Pompeja. Većinu njegovih nekadašnjih stanovnika ili

su poubijali nacisti ili deportovali Rusi u Sibir, ili su preseljeni na zapad, na teritorije s kojih su iseljeni Nemci. Drugi ljudi, rođeni na mestima udaljenim nekoliko hiljada milja, hodaju sada njegovim uhcama, a crkve koje su osnovan Utvanski kneževi i poljski kraljevi, beskorisne su.

Tada ipak još niko nije očekivao masovna ubistva i masovne deportacije, a život grada razvijao se laganim ritmom koji se menjao manje od oblika vlada i granica kraljevstava. Univerzitet, biskupski dvor i katedrala bili su najdragocenije zgrade grada. Nedeljom su gomile pobožnih ispunjavale usku uhcu, nad čijom se kapelom, podignutom na kapiji, nalazila slika Bogorodice, čuvene po čudima. Italijanska arhitektura i Bhski istok mešali su se u Vilnu. U uskim uličicama jevrejskih kvartova petkom uveče kroz prozore videle su se porodice kako sede pri svetlosti sveca. U starim sinagogama razlegale su se reči hebrejskih proroka. Bio je to jedan od najznačajnijih centara jevrejske književnosti i studija u Evropi. Veliki vašari za vreme svećanih katohčkih praznika privlačili su u grad seljake iz okolnih sela koji su po trgovima izlagali na prodaju proizvode od drveta, lekovite trave i male đevreke, nanizane na kanape; ovi devreci, ma gde bih pečeni, uvek su nosili isti naziv, koji je potiče od varošice koja se proslavila u istoriji samo time što je imala dobre pekare, a nekada „medvedu akademiju“ - zavod u kome su dresirani medvedi. Zimi su se strme ulice punile dečacima i devojčicama na skijama; njihove crvene i zelene jakne sveducale su od zimskog sunca na tlu ružičastog snega.

Univerzitetska zgrada imala je debele zidove i niske zasvođene sale. U lavirintu njenih dvorišta s nadsvođenim tremovima neznanac bi morao da zaluta. Ove arkade i hodnici mogli bi biti podjednako dobro u Padovi ili Bolonji. Nekada su u ovim zgradama šljahtinske sinove učili jezuiti, o kojima se starao poljski kralj, koji je vodio žestoke i uspešne ratove s Moskvom. U vreme kad sam se našao među studentima, profesori svetovnjaci predavali su mladima čiji su roditelji bili pretežno mali zemljoposednici, sitni zakupci i jevrejski trgovci.

I upravo tamo, u toj zgradi, upoznao sam Gamu. Bio je nezgrapan dečak crvenog lica, neotesan i bučan. Ako je grad bio provincijski, onda su oni koji su dolazili po znanje iz zabačenog sela bili dvostruko provincijski. U proleće i u jesen blatnjavi putevi činili su komunikaciju u selu skoro nemogućom; kad bi ugledali auto, seoski konji dobijali su napad ludila od straha; u mnogim selima još uvek je, po starom običaju, za osvetljenje upotrebljavan luč. Od poslova, osim zemljoradnje,

stanovništvo je poznavalo samo rad u šumama na obradi drveta i kućnu radinost. Gama je poticao sa sela. Njegov otac, penzionisani oficir poljske armije, imao je farmu; porodica je bila nastanjena u tom kraju odavno; njeno prezime se može naći u starim spiskovima tamošnje šljahte. Gamina majka bila je Ruskinja i u kući su se govorila oba jezika. Nasuprot većini svojih kolega. Gama nije bio katolik - bio je pravoslavac, veroispovest je nasledio od majke.

Naši prvi razgovori nisu slutili blisko sporazumevanje. Istina, povezi-vala su nas zajednička interesovanja za književnost, ali odbijalo me je Gamino ponašanje, njegov prodoran glas - nije umeo da govori normalno - i mišljenje koje je tim glasom izražavao. Nosio je uvek debeo štap, koji je uostalom bio omiljeno oruđe jednog dela omladine, sklone anti-semitskim izgedima. Gama je bio žestoki antisemit. Bio je to njegov pohtički program. Međutim, ja sam se prema nacionalistima odnosio s odvratnošću; smatrao sam ih štetnim glupacima koji drekom i buđenjem međusobne mržnje u raznim nacionalnim grupama oslobađaju sebe obaveze da misle. Događa se da neki razgovori posebno ostaju u sećanju. Nisu to uvek reči, ponekad se pamti ono što se tada gledalo. Sećam se našeg razgovora o rasizmu; vidim Gamine noge, okruglo kamenje kaldrme i njegov štap, oslonjen o ivicu uličnog slivnika. Govori o krvi i zemlji, o tome da vlast u državi ne treba da pripada svim građanima, bez obzira na njihovu rasu i matemji jezik, već vladajućem narodu, koji je dužan da vodi računa o tome da njegova krv ne bude zagađena. Možda je to nacionalističko oduševljenje poticalo kod njega iz činjenice što je Gama pokušavao da na taj način nadoknadi svoje nedostatke: u provincijskoj školi njegovo mešano, polurusko poreklo i njegova pravoslavna veroispovest morah su mu donositi mnogo neprijatnosti od strane primitivnih drugova. Njegov glas se razlegao nada mnom, bilo je u njemu razdraženo osećanje superiomosti. Moji argumenti protiv rasne teorije izazivali su u njemu gađenje: smatrao me je čovekom kome misao smeta u akciji. Što se tiče njega, hteo je da dejstvuje. Bila je 1931. godina. Obojica smo bili veoma mladi, siromašni i nesvesni neobičnih događaja u koje ćemo biti kasnije umešani.

Posetio sam Gamu 1949. godine u jednoj od zapadnoevropskih prestonica, gde je bio ambasador crvene Poljske i poverljivi član Partije. Njegovu rezidenciju štutila je kovana kapija od gvozdениh ploča. Kad bi se zazvonilo, posle izvesnog vremena u otvoru pojavljivalo se oko, zaškripale bi šarke i videlo se veliko dvorište u kome je stajalo nekohko

sjajnih automobila. Levo od ulaza bila je stražara dežurnog vratara, koji je čuvao tamo, za svaki slučaj, naoružan pištoljem. Kad se stane na sredinu dvorišta, pogledom se obuhvataju pročelje zgrade i njena krila. Bila je to jedna od najlepših palata ove lepe prestonice. Sagradio ju je u osamnaestom veku neki aristokrata za svoju ljubavnicu. Unutrašnjost je sačuvala svoj stari karakter. Velike sale, sa zidovima, pokrivenim pozlaćenom oplatom, imale su nameštaj, tepihe i goblene iz onog vremena. Gama me je sreo usred pozlata i mermera; bio je srdačan; godine su izbrisale s njegovih pokreta nekadašnju grubost, a i, dale su njegovom ponašanju pomalo pretvomu blagost. U palati je Gama imao svoj apartman, sale za prijeme i svoju kancelariju. Kod njega su dolazili najistaknutiji predstavnici nauke i umetnosti Zapada. Jedan engleski biolog govorio je za njega da je čaroban čovek, liberalan i lišen fanatizma. Isto mišljenje imali su i brojni predstavnici intelektualne elite: katolici, liberali, pa čak i konzervativci. Što se tiče velikih lumena komunističke književnosti, podjednako su ga cenili i kao izaslanika Istoka koji je obožavao, kao i zbog njegove oštroumnosti u marksističkoj oceni književnih problema. Naravno, oni nisu poznavali njegovu prošlost i nisu znali kakva se cena plaća za to da se od neotesanog mladića, vaspitanog u jednom od najzabačenijih mesta Evrope, postane domaćin osamnaestovekovne palate.

Gama se dobro osećao u toj zapadnoj prestonici. Voleo je da posećuje noćne lokale i kabaree. Tamo su ga znali i kad je ulazio, *maitre d'hotel*, klanjajući se, odvodio ga je do najboljeg stola. Gledajući tog nonšalantnog čoveka kako poluzatvorenim očima posmatra publiku iza boca šampanjca postavljenih u ledu, lako bi se moglo pomisliti da je engleski *squire*[^] koji je uspeo da spase nešto od svog imetka. Visok, malo poguren, imao je izduženo rumeno lice čoveka koji provodi vreme s puškom i psima. Njegova spoljašnjost smeštala ga je u društveni sloj iz kojeg je poticao: sitnu šljahtu koja je nekada u Poljskoj strasno lovila, strasno pila i političkom delatnošću smatrala svečane besede, isprepletane latinskim, pobeđivanje protivnika protestnom drekom u horu, a u slučaju potrebe - pomoću borbe sabljom među prevmutim klupama i stolovima. Sloboda njegovih pokreta bila je sloboda čoveka svesnog svojih privilegija. Prema podređenima koji su ga često, po službenoj dužnosti, pratili

[^]Maitre d'hotel (*franc.*) - šef sale. Prim. prev.

Squire (*eng.*) - vlastelin. Prim. prev.

u njegovim noćnim ekspedicijama, odnosio se s dobrodušnim prezirom. Takode je u svojim kancelarijama, povremeno, u nastupu dobrog raspoloženja, vukao sekretare ambasade za noseve ili ih snažno šljiskao po zadnjici. Bio je sklon i da podleže napadima nezadrživog gneva; njegovo rumeno lice postajalo je tada purpurno, na plave oči navirala je krv, a u glas se vraćao stari, prodorni, divlji ton. Ne treba se čuditi što ga zapadne diplomate, naučnici i umetnici nisu smatrali mnogo komplikovanim *bon viveur-om*." Činilo se da čak i njegove netaktičnosti dolaze iz široke, otvorene prirode, koja se često odlikuje preteranom iskrenošću, ali, u svakom slučaju, nije licemerna. Nesputanost s kakvom je govorio o pitanjima koja su drugi komunisti smatrah škakljivim budila je poverenje kod sagovornika. Nikakav komunist, a ako je čak i komunist - kako je samo širok u svojim pogledima i kako civilizovan - razmenjivali su međusobno primedbe posle posete u ambasadi. Pravili su grešku, pripisujući odlike prirodnosti tome što je za Gamu bilo trik. Svestan svoje spoljašnjosti seoskog *squire-a*, vesto je upotrebljavao svoje dobrodušne manire. Oni koji su ga veoma dobro poznavali mogh su da pod prividnom otvorenošću vide hladnu proračunatost. Nosio je u nedrima nevidljivi bodež. Tim bodežom umeo je da zadaje udarce koje niko nije očekivao. Istovremeno, hladnoća tog bodeža, od koga se nije rastajao ni danju ni noću, izazivala mu je jezu u srcu. Svest o igri nije ga činila srećnim.

Diplomate za koje je postojala sumnja da neće da se vraćaju iza gvozdenih zavese Gama je svojim čarobnim osmehom uveravao o svojoj blagonaklonosti prema njima. Osipao je paljbu na glupake u Varšavi koji ne razumeju kako se sređuju stvari na Zapadu, posle čega je predlagao zajedničku vožnju avionom na dva-tri dana u Varšavu da bi objasnio tamošnjim glupacima kako treba resiti neko pitanje koje je bilo razlog za razmenu mnoštva telegrama. Delinkvent je razmišljao: Gamina dobra volja bila je očigledna, a svaki odlazak u Varšavu predstavljao je dokaz lojalnosti prema vladi i produžavao je boravak u inostranstvu; nije se video nikakav rizik. U vedrom raspoloženju, izmenjujući šale sa Gamom, diplomata je ulazio u avion. Već na aerodromu se uveravao da je upao u klopku, ostavljajući u inostranstvu ženu i decu. Pošto bi učinio ono stoje trebalo. Gama je sedao u prvi avion koji je išao u suprotnom pravcu. Nadziranje vernosti personala predstavljalo je veoma važan deo Gaminih obaveza. Ta

"*Bon viveur (franc.)* - veseljak. Prim. prev.

funkcija smatrana je počasnom; predstavljala je dokaz poverenja. Gamin bodež radio je najbolje tamo gde je bio potreban talenat psihologa, tj. u zadacima političke policije.

Vraćam se ipak u prošlost. Tada Gama nije poznavao ukus šampanjca. Univerzitetski restoran, u kome smo se hranili, nosio je latinski naziv - kao mnoge institucije tog univerziteta koje su čuvale stare tradicije - „*mensa*“. Ručkovi su koštali tamo malo, ali bili su toliko loši koliko jeftini i predstavljali omiljenu temu pakosnih pesama koje su opevale jedinstvenu tvrdoću kotleta i razvodnjenost čorbi. U dimu loših cigareta sedeli smo tamo, vodeći diskusije o poeziji i deleći jedni drugima lovore koji, osim nas, nikoga nisu interesovali. Naša grupa - pisaca početnika - u budućnosti će ipak zainteresovati mnoge ljude i odigrati ulogu u istoriji naše zemlje. Dok su naše kolege interesovale studije i osiguranje radnih mesta, kod nas je postojala želja za slavom i volja za menjanjem sveta. Istovremeno, kao što obično biva u sličnim slučajevima, inteligencija i talenat bili su skupo plaćeni remećenjem unutrašnje ravnoteže. U svakome od nas mogle bi se otkriti duboke traume iz detinjstva ili iz dečačkih godina, drugačije kod svakoga, ali zajedničke u jednom osnovnom elementu: bilo je to nešto što je onemogućavalo harmoničan zajednički život s vršnjacima, nešto, što je stvaralo osećanje različitosti, dakle, moglo je da natera na traženje kompenzacije. Ovi unutrašnji motivi prevelike ambicije nisu laki za praćenje. Gama - tada student književnosti i pesnik početnik - mislim da je osećao svoju porodičnu situaciju. Osim toga, na njega je u znatnoj meri mogao da utiče slučaj koji mu se dogodio kad je bio u školi: u lovu je slučajno ubio svog prijatelja. Osećanje krivice, koje je nastalo usled tog slučaja, moglo je da formira njegove dalje odluke.

Važnije je možda bilo remećenje društvene ravnoteže. Svi smo bili pobunjeni protiv svoje sredine. Nijedan od nas nije poticao iz proletarijata. Poticali smo iz inteligencije koja je u tom delu Evrope bila sinonim za osiromašenu šljahu ili malograđanstvo. Gamin otac - kao što sam rekao - bio je penzionisani oficir. Pesnik Ježi bio je sin provincijskog advokata, pesnik Teodor (koga je kasnije streljalo poljsko podzemlje kao propagatora Partije) nosio je skoro aristokratsko prezime, ali njegova majka je već bila samo činovnica u banci. Henrik, govornik, pisac i političar (Nemci su ga kasnije ubili), bio je sin železničkog mašinovođe, mada se taj isti železnički mašinovođa dičio prezimenom jednog od najpoznatijih rodova u Poljskoj. Stefan - pesnik, koji će kasnije postati istaknuti ekonomista -

poticao je iz neuspele trgovačke porodice; bio je polu-Nemac: njegova majka bila je čerka trgovaca u Regenzburgu, u Bavarskoj. Moja porodica pripadala je litvanskoj šljahti; moj otac je otišao iz sela u grad i postao je inženjer. Pobuna protiv sopstvene sredine je obično stid zbog sopstvene sredine. Društveni status svih nas bio je neodređen. Mišlju smo boravili u dvadesetom veku, ali tradicije naših porodica vraćale su nas unazad, ka pojmovima i običajima koji su nam izgledali smešni i zaostah. Nismo bih izolovani u tom ostajanju u praznom: zemlja nikada nije doživela pravu industrijsku revoluciju; građanstvo je bilo slabo; radnik je, za jedne, bio brutalan tip s prljavim licem, koji teško radi ili pije votku, za druge mit, neko kome se trebalo moliti. Postojala je podela na „intehgenciju“ i „narod“, pri čemu su „narod bili radnici i seljaci. Ipak, mi nismo mogli da nađemo sebi mesto u „inteligenciji“ koja se okretala više ka prošlosti nego budućnosti. Naša situacija se u nekom pogledu može uporediti sa situacijom osiromašenih rodova na jugu Sjedinjenih Država. Tražili smo oslonac i nismo mogli nigde da ga nađemo. Našu grupu neki su zvali „klub intelektualaca“ - što je pretpostavljalo suprotstavljanje „intelektualaca“ sloju „inteligencije“.

Bile su to godine velike ekonomske krize. Nezaposlenost je pogodila ogroman broj stanovništva. Univerzitetska omladina, koja je živela bez novca i bila hšena nade u dobijanje posla po završetku studija, bila je radikalno raspoložena. Ovaj radikalizam je dobijao dvojake forme: jedni - kao Gama na početku svog boravka na univerzitetu - doživljavali su porast nacionalizma. Rešenje teškoća videli su u nekakvoj, nedovoljno određenoj, „nacionalnoj revoluciji“. U praksi je to značilo neprijateljski odnos prema kolegama Jevrejima, koji su kao budući pravnici i lekari predstavljali profesionalnu konkurenciju. Protiv ovih nacionalista istupala je „levica“, čiji se program - zavisno od grupacije - kolebao od socijalizma do varijante *New Deal-a*. U periodu godišnjih izbora za „Bratsku pomoć“, koja je bila neka vrsta automatske studentske vlade (ona je upravljala studentskim domovima, menzom itd.), vodile su se borbe između dva tabora recima, a često i pesnicama.

„Levica“ je (ako je ispravno tako nazvati konglomerat raznih grupacija) predstavljala teren delovanja kako vlade Pilsudskog, tako i komunisti. Poludiktatura Pilsudskog bila je blaga. Bez jasnog programa dejstvovanja, bojažljivo se borila za naklonost mladih, nastojeći da zadobije vođe. Videći radikalizovanje univerziteta, pokušavala je da protežira „levicu“, obećavajući reforme. Naša grupa bila je izvesno vreme oslonac tih poteza

na univerzitetu. Naše kolege Stefan i Henrik smatrani su mladim „vladinim“ političarima koji u zemlji najviše obećavaju. Ti pokušaji završeni su neuspehom. Mladi političari koji najviše obećavaju raskinuli su sa vladom i otišli još više ulevo. Međutim, mehanizam događaja je gurao vladu sve više udesno. Nacionalizam - ako ne i pravi totalitarizam u lokalnom izdanju - sve više je trijumfovao; vlada je napustila pokušaje da sklepa „vladinu levicu“ i počela da koketira s nacionalistima.

Neka ovo što sam rekao bude dovoljno za opštu sliku politike u gradu Pompeji, poplavljenom lavom. Ovaj opis obuhvata niz godina. Za to vreme, svakog proleća, upravo kad smo morali da spremamo ispite, drveće je prekrivalo zelenilo - a nigde mi kasnije zelenilo nije izgledalo tako radosno; na reci su se pojavljivali brodići, vozeći šetače na obližnje plaže; dugi splavovi plovili su iz šuma u strugare. Ispod arkada univerziteta šetali su parovi držeći se za ruke. Ustati u zoru, uzeti kajak na pristaništu i pri svetlosti izlazećeg sunca ploviti rekom, čija je brza struja jurila među peščanim urvinama i ostrvcima borova - bila je to velika sreća. Pravili smo takođe izlete na obližnja jezera. Na ostrvima, čiji su čitavi arhipelazi izranjali na sredini jezera kao veliki buketi, trava je bila bujna, netaknuta ljudskim stopalom; u vrbacima su se drali slavuji. Skakali smo u grupi u vodu i isplivali daleko na glatku površinu, na kojoj su se mešali odrazi oblaka; ležeći poleđuške na vodi, gledali smo u nebo i pevali neartikulisane pesme ushićenja. Preživljavali smo svoja ljubavna razočaranja, žalosti zbog nepoloženih ispita, međusobne intrige i zavisti. U štampi su se pojavljivali naše pesme i članci. Uz tvrde kotlete u menzi menjale su se teme razgovora: sporovi oko značenja metafora u poeziji ustupali su mesto diskusijama o teorijama Žorža Sorela, potom su došli na red Marks i Lenjin.

Gama se veoma brzo rastao s nacionalistima, ipak, prema „vladinoj levici“ i prema katoličkoj levici nije osećao mnogo simpatija. Pisao je pesme i objavljivao ih u časopisima koje je izdavala naša grupa; tu je doživeo neuspehe. Nasuprot Teodorovih, Ježijevih i mojih pesama, njegova dela nisu bila predmet pohvala, niti napada kritičara, preko njih se prelazilo ćutke. U stvari, u njima se osećala nekakva nedarovitost. Gama je imao onu veštinu tehnike koju zahteva savremena poezija, ali to što je pisao bilo je kao ustajali ribnjak; oni kojima je zavideo mislim da su pisali glupo; pa ipak, njihov stil bio je ličan; ritmička inkantacija izražavala je osećanja autora; bes i sarkazam, koji su se najčešće javljali, nervirali su

čitaocce, ali privlačili su pažnju. Gamine pesme bile su sistem brižljivo odabranih metafora; u stvari, nisu izražavale ništa.

Naša grupa sve više se radikalizovala. Posle bankrotstva „vladine levice" pojavilo se pitanje: kakva levica? Socijaldemokratija u našoj zemlji delila je mane svih socijaldemokratija na kontinentu - bila je kompromisna i nemoćna. U našim razgovorima počela je sve češće da se pojavljuje reč „Rusija". Živeli smo ne dalje od sto milja od granice Sovjetskog Saveza. To ne znači da smo o njemu imali temeljnije znanje od stanovnika Pariza. Granica je bila hermetički zatvorena. Nalazili smo se na periferiji sveta koji se razlikovao od sveta na Istoku kao što se razlikuju dve planete. Onaj svet, poznat iz knjiga, predstavljao nam se kao svet progresa, kad smo ga poredili s odnosima koje smo mogli da posmatramo izbliza. Razmatrajući stvar racionalno, bilo je jasno da je budućnost tamo. Naša zemlja bila je u stanju paralize. Široke mase nisu imale nikakav uticaj na vlast. Društveni filter bio je smišljeno uređen: seljačka i radnička omladina nije mogla da bude primljena u srednje škole i na univerzitete; troškovi studija - mada niski - premašivali su ipak mogućnosti radnika i seljaka. Neizmerno komplikovani problemi nacionalnih manjina (a naša zemlja bila je zemlja s visokim procentom manjina) rešavani su u potpuno šovinističkom duhu. Nacionalistički pokret, oslonjen o sitnu buržoaziju i osiromašenu inteligenciju, gurao je vladu u sve oštriju diskriminaciju. Zemlja je išla ka nekoj varijanti onoga što se događalo u susednoj Nemačkoj - a ta Nemačka pretila je ratom i potpunim uništenjem Poljske. Zar se može iko čuditi što smo na Rusiju gledali kao zemlju u kojoj je nađeno rešenje svih problema koji su nas mučili - i zemlju koja je jedino mogla da spase od nesreća, koje je lako bilo zamisliti kad su se preko radija slušali Hitlerovi govori?

Odlučiti se za komunizam ipak nije bilo lako. To je značilo izvršiti potpuno pre vrednovanje pojma nacionalnost. Poljaci su tokom mnogih vekova bili u stanju permanentnog rata s Moskvom. Bilo je vreme kad su dve zemlje imale jednaku moć i poljski kraljevi u svojim pohodima stizali do „istočnog Rima". Kasnije je tas prevagnuo u korist Moskve, sve dok najzad, tokom čitavog devetnaestog veka, veći deo Poljske nije postao provincija carske države. Da bi se pristalo na komunizam, trebalo je te konflikte smatrati konfliktima posedničkih klasa dva naroda i zaboraviti stare antagonizme. Ipak, ne samo to. Trebalo je smatrati da bi se Poljska - posle kratkog perioda samostalnosti, stečene zahvaljujući Versajskom mirovnom ugovoru - u slučaju pobede komunizma, ponovo pretvorila u

rusku provinciju. Moskovski program nije budio sumnje u tom pogledu. Istočne poljske teritorije - i grad u kome smo živeli - trebalo je da budu direktno uključeni u Sovjetski Savez; te teritorije Moskva je smatrala delom beloruske i ukrajinske republike. Što se ostatka tiče, ona je očigledno trebalo da postane još jedna savezna republika. Takav je bio program koji poljski komunisti uopšte nisu skrivali.

Odreći se lojalnosti prema sopstvenoj državi i uništiti patriotska osećanja, usadivana u školi i na univerzitetu: to je bila cena stupanja na put napretka. Nisu svi bili spremni da plate takvu cenu. Naša grupa se raspala: „Najperspektivniji mladi vladini političari“, Stefan i Henrik postali su staljinisti. Ježi i ja smo se povukli. Oni koji su pristali da plate visoku cenu smatrali su nas slabim, kolebljivim pesnicima, književnim dekadentima, nesposobnim za akciju. Možda takva mišljenja nisu bila daleko od istine. Ipak, ne znam da li je gvozdена doslednost najveća ljudska vrлина.

Gama je postao staljinista. Mislim da se pišući pesme, lišene strasti, osećao loše. Nije bio stvoren za književnost. Sedajući da piše, osećao je u sebi prazninu. Nije bio sposoban da doživljava zanos pisca - ni zanos stvaralačkog procesa, ni zanos zadovoljene ambicije. Period između nacionalizma i staljinizma bio je za njega period ponora, besmislenih pokušaja i razočaranja.

Komunistička partija u našoj zemlji bila je neobično slaba; bila je ilegalna. Za pripadnost njoj kažnjavalo se po paragrafu koji je smatrao prekršajem svaki pokušaj odvajanja od države dela njene teritorije. Partijske vođe shvatale su besmislenost ilegalnog posla i starale se da utiču na javno mnjenje preko simpatizera koji nisu bili direktno angažovani. U Poljskoj je izlazilo mnoštvo glasila koja su bila na partijskoj liniji, ublažavajući je na odgovarajući način za nepripremljene čitaoce. Grupa u kojoj se našao Gama počela je da izdaje jedan od takvih časopisa. Kontakti sa izaslanicima Partije održavali su se tajno, često na izletima u okolne šume. Bilo je to već po završetku studija većine članova grupe: period rata u Španiji, komunističkog fronta za „odbranу kulture“, u koju su se trudili da zavrбуju što veći broj liberala.

Gama je pisao članke, nastupao na mitinzima, išao u prvomajskim povorkama. Bio je aktivan. Kad su vlasti zabranile časopis, uhapsile članove grupe i pokrenule sudski proces. Gama se - zajedno sa drugima - našao na optuženičkoj klupi. Ovaj proces bio je velika senzacija i kompromitacija za vladu: ta omladina, na koju je vlada najviše računala, brzo je evoluirala ka komunizmu. Mnogi su s negodovanjem primili

bezobzirnost vlasti prema talentovanim apsolvencima univerziteta, mladim doktorima prava ili filozofije. Branili su ih najbolji advokati u gradu. Optuženi su se u svojoj odbrani obilno služili lažima; obrazovanjem i inteligencijom dominirali su nad tužiocem; nisu zaostajali za njim ni u poznavanju zakonskih propisa. Dobili su blage kazne. Gama je oslobođen krivice zbog nedostatka dokaza.

Godine koje su neposredno prethodile izbijanju Drugog svetskog rata Gama je proveo na radu u svojoj profesiji. Specijalizovao se u proučavanju književnosti; objavio je studiju o strukturi novele koja ni u čemu nije otkrivala njegova uverenja. Objavio je takođe dve knjige pesama na osnovu kojih bi se teško moglo zaključiti o autorovim posebno revolucionarnim tendencijama. Oženio se. Rodila mu se ćerka. Borio se s velikim finansijskim teškoćama. Nije mogao da računa na državnu službu jer je bio poznat kao komunista. Izdržavao se od povremenih objavljivanja književnih radova. S vremena na vreme objavljivao je umerene članke o književnosti u levičarskim glasilima. Čekao je svoj čas.

Taj čas je ubrzo stigao. Hitler je napao Poljsku i pohod njegove armije bio je munjevit. S istoka mu je krenula u susret Crvena armija i, oslanjajući se na sporazum Molotov-Ribentrop, zauzela one terene koje je program Partije uvek otvoreno proklamovao kao dostojne da se priključe Sovjetskom Savezu. Slika svega onoga što je tih dana bila zemlja može se uporediti samo sa slikom požara u mravinjaku. Putevima su išle hiljade gladnih i prestrašenih ljudi: vojnici koji su se iz razbijene armije vraćali kućama, policija koja je nastojala da se otarasi svojih uniformi, žene koje su tražile muževe, horde muškaraca za koje nije bilo dovoljno oružja. Bilo je to vreme opšteg lutanja. Mase ljudi bežale su s istoka na zapad pod nemačku okupaciju. Iste takve mase kretale su se s zapada na istok, bežeći od Nemaca. Kraj države bio je obeležen haosom, kakav se može dogoditi valjda samo u dvadesetom veku.

Gama je bio mobilisan, ali proveo je u vojsci samo nekoliko dana. Odmah je došao poraz. Sovjetski Savez je grad Vilno velikodušno darovao Litvaniji, koja je još godinu dana uživala u prijateljstvu moćnog suseda pre nego što ju je on progutao. Željan akcije. Gama je emigrirao iz Vilna i preselio se u najveći grad pod sovjetskom okupacijom, Lavov. Tamo je sreo druge književnike, prostaljinistički orijentisane. Počeli su brzo da se organizuju. Uz podršku nove vlasti dobili su - kao što priliči piscima okruženim brigom sistema - kuću za stanovanje, osnovali su restoran društvene ishrane i startovali s novom vrstom pisanja, koje se

uostalom zasnivalo na prevođenju s ruskog i primitivnoj propagandi. Gama je u tim novim uslovima brzo stekao poverenje specijalista za književnost, koji su po nalogu Partije i NKVD-a doputovali iz Rusije radi „kulturne privrede“ na novostečenim terenima. Bio je odlučan. Mnoge njegove kolege, mada teoretski komunisti, preživljavale su unutrašnji rascep. Nesreće njihove otadžbine, zaista neizmeme, dovele su ih do stanja nervnog sloma. Svirepost osvajača i neprijateljski odnos prema svim Poljacima ispunjavali su ih užasom: prvi put su se susreli s novim, zatrašujućim svetom, koji su dotle poznavali samo iz ulepšanih opisa. Gama nije ispoljavao sumnje. Izvesno objašnjenje za mene su njegov glas i vrsta smeha; to je neprijatan, sarkastičan smeh. I taj glas i smeh mogli su da vode pretpostavkama daje Gamdn osećajni život uvek bio veoma primitivan. Poznavao je gnev, mržnju, strah, entuzijizam, ali bila mu je strana emotivna refleksija; verovatno se s tim povezivala slabost njegovog talenta. Osuđen na moždane operacije (jer to, što je pisao, nije bilo napajano unutrašnjim izvorima), prionuo je uz doktrinu. To što je imao da kaže svojim kreštavim glasom i perom, sklonim uproščavanju, moglo je da bude rečeno na mitingu i napisano u propagandnim novinama. Njegova doslednost dolazila je iz skale njegovih emotivnih mogućnosti; mogao je da bude naštimovan samo na jedan ton. Njegovim uspesima (to nisu bili književnički uspesi, već samo uspesi književne politike) pomagalo je takođe dobro znanje ruskog. Konačno, bio je polu-Rus; lakše se od drugih sporazumevao s novim vladarima. Smatran je za jednog od najpouzdanijih.

Stanovništvo teritorija koje su priključene Sovjetskom Savezu nije se osećalo tako dobro kao malobrojni „pouzdanji“. Drhtalo je od straha. Već prva hapšenja nalagala su mu da očekuje najgore. Njegovo strahovanje bilo je opravdano jer najgore stvari ubrzo su se dogodile. Bile su to masovne deportacije. U zoru, na vrata kuća i čatrļa, lupali su agenti NKVD-a; uhapšenima nisu ostavljali mnogo vremena za uzimanje najpotrebnijih stvari; savetovali su im da se obuku toplo. Iz najbližih stanica, zamandaljeni stočni vagoni odvozili su zatvorenike - žene, muškarce i decu - u nepoznatom pravcu. Hiljada za hiljadom odlazila je na istok. Ubrzo su to bile desetine, najzad, stotine hiljada. Posle mnogo nedelja ili meseci putovanja, ljudski transporti su stizali na odredišta; u logore prinudnog rada u polarnim krajevima ili u kolhoze u Aziji. Među deportovanimima našli su se takođe Gamini otac, majka i maloletne sestre. Otac je - kako se pričalo - prokleo sina izroda, koji je pisao u slavu

vladara, a oni su bili uzrok patnji njegovih zemljaka; ubrzo je umio negde na prostorima na kojima je hiljadu milja skromna distanca. Majka i devojke vodile su težak život ropkinja. Gama je u to vreme na mitinzima držao vatrene govore o velikoj sreći kakva je živeti i raditi u novom, najboljem sistemu, koji ostvaruje snove čovečanstva. Šta je tada osećao - ko bi to mogao znati? Kad bi pokušao da istupi u odbranu svoje porodice, to ne bi dalo nikakav rezultat a, osim toga, mada je bio na dobrom glasu u NKVD-u, Gama se bojao.

Prema komunistima drugih nacionalnosti Rusi se odnose s nepoverenjem. Manje nego bilo kojim drugim veruju poljskim komunistima. Godine 1917-1939. dale su za to posebno mnogo primera. Brojni poljski komunistički aktivisti, pošto su pobjegli u Sovjetski Savez iz straha od proganjanja, tamo su bili optuženi za izmišljena krivična dela i likvidirani. Isto se dogodilo i trojici poznatih poljskih komunističkih pesnika: Vandurskom", Standeu" i Brunu Jasjenjskom". Njihova imena danas nisu više nigde pominjana, njihova dela neće biti ponovo štampana. Nekada je roman Jasjenjskog *Palim Pariz* izlazio u fragmentima u francuskom „Imaniteu", a on je imao takvu međunarodnu popularnost kakvu danas imaju pesnici staljinisti: Nazim Hikmet ili Pablo Neruda. Poginuo je u jednom od logora prinudnog rada blizu polarnog kruga.

Talas hapšenja na novostečenim terenima nije zaobišao ni malu grupu „pouzdanih". Poljski komunisti su sumnjani za nacionalističke sklonosti. Samo opažanje da oni pate, gledajući tragediju svog sopstvenog naroda, predstavljalo je već dovoljan razlog za represiju. Naglo, jednog dana, NKVD je izvršio čistku u krugu kome je pripadao Gama. Jedan od uhapšenih bio je istaknuti pesnik B. Kad bi komunističke vlasti u Francuskoj hapsile Aragona, a komunističke vlasti u Americi Hauarda Fešta - efekat bi bio manje-više isti kao onaj koji je u javnom mnjenju izazvalo hapšenje B. Bio je revolucionarni pesnik. Obožavala ga je cela levica, svi veoma poštovali, čak i politički protivnici, pa mu nisu smetali u objavljivanju pesama, on je u našoj zemlji

^"Viktor Vandurski (Wiktor Wandurski, 1891-1937), pesnik i dramski pisac, aktivista Poljske komunističke partije. Prim. prev.

"Stanislav Rišard Stande (Stanisław Ryszard Stande, 1897-1939), pesnik, predstavnik proleterske revolucionarne poezije, aktivista Poljske komunističke partije. Prim. prev.

"Bruno Jasjenjski (Bruno Jasiński. pravo ime Wiktor B. Zysman, 1901-1939), jedan od tvoraca poljskog futurizma, povezan sa komunističkom levicom. Pisao je pesme, ali veoma popularan je bio njegov roman *Palim Pariz*. Prim. prev.

imao izuzetnu poziciju. Bežeći iz Varšave koju su Nemci zauzeli sklonio se u sovjetsku zonu.

Gama je posle hapšenja kolega dobio jak napad straha. Verovatno nikada u životu nije bio toliko uplašen. Pretpostavljao je da je to tek početak i da će se u sledećoj rundi svi pisci koji su još ostali na slobodi, naći pod ključem. Uznemiren, izbezumljenih očiju, počeo je da obilazi svoje kolege komuniste i predlaže im neodložna efikasna sredstva. Kao najefikasnije korisno sredstvo smatrao je izdavanje javnog proglašenja koji osuđuje uhapšene - i među njima pesnika B. - kao fašiste. Ovaj proglas, potpisan nizom imena, predstavljao bi dokaz pravovernosti. Ipak, naišao je na otpor. Njegovi drugovi nerado su gledali na ideju da javno nazovu uhapšene prijatelje fašistima. Bio bi to, po njihovom mišljenju, suviše drastičan korak. Iskusniji su objašnjavali Gama da bi takav korak bio politički sumnjiv. Mogao bi samo da nanese štetu onima koji bi stavili potpise jer bi motiv kukavičluka bio suviše vidljiv. Osim toga, bilo je teško predvideti kako će se odvijati događaji u budućnosti. Preporučljiva je bila opreznost. Proglas nije izdat.

Gama je tada tek počinjao svoju karijeru i još nije bio prodro u tajne komplikovane političke strategije. Njegove reakcije još su bile primitivne, nije umeo da dela lukavo. Trebalo je to tek da nauči.

Hitler je udario na Rusiju i za nekoliko dana njegova armija došla je do Lavova. Gama nije mogao da ostane u gradu, bio je suviše dobro poznat kao pisac i komunistički govornik. U opštoj panici ureda koji su se evakuisali, vlasti NKVD-a i vojske koja je bežala, uspeo je da se zakači za voz koji je išao na istok. U gradu je ostavio ženu i ćerku. Istina, zajednički život supruge imao je mnoge nedostatke. Žena se odnosila prema novom poretku neprijateljski, uostalom, kao i svi koji su imali priliku da taj novi poredak iskuse. Novu muževljevu karijeru nije odobravalala. Rastali su se, a taj rastanak, kako će se ispostaviti, bio je konačan.

Gama se našao u Rusiji. Za njega su to bile godine učenja. U Rusiji je boravilo tada mnoštvo Poljaka, koji su napustili svoju zemlju u zamađaljenim stočnim vagonima. Njihov broj je dosezao mihon i po (ubrajajući u njih internirane vojnike i oficire poljske armije). Sovjetska vlada ih je smatrala neprijateljskim elementom i tretirala na odgovarajući način. Među njima nije trebalo tražiti „kadrove“ za novu Poljsku koja bi, prema dalekovidnim planovima Kremlja (od kojih se nije odustajalo ni za vreme vojnih neuspeha), trebalo da postane u budućnosti. Preporučljivo je bilo početi od male grupe „pouzdanih“ - komunističkih intelektualaca. Poljska

je po računima Kremlja bila najvažnija zemlja: predstavljala je sponu sa Evropom. Gama je u Rusiji sreo svoje kolege s univerziteta s kojima je nekada zajedno sedeo na optuženičkoj klupi. Oni su, po želji Kremlja, zajedno s nekoliko drugih, osnovali udruženje koje je dobilo lep naziv Savez poljskih patriota. Ovo udruženje postalo je začetak vlade koja do danas uređuje u Varšavi.

Članovi Patriotskog saveza pristali su još pre rata da plate visoku cenu: u ime logike Istorije bili su sprenmi da ponište nezavisnost sopstvene zemlje. Boraveći u Rusiji, platili su tu cenu u praksi: nije im bilo dozvoljeno da ispolje solidarnost s nesrećnom masom deportovanih (deportovani su ne samo bivši zemljoposednici, fabrikanti i činovnici; većinu su predstavljali siromašni ljudi: seljaci, lugari, policajci, sitni jevrejski trgovci). Deportovani su bili smrvljena ljudska masa koja se nije računala; njihov način mišljenja bio je obeležen žigom prošlosti; s naslednicima šljahtinske i buržujске Poljske, koji su se sećali predratnog vremena kao izgubljenog raja, šta se moglo drugo učiniti ako ne držati ih u logorima i u dalekim kolhozima? Članovi Patriotskog saveza mogli su da saosećaju s njima kao s ljudima, ali to saosećanje nije trebalo da utiče na poUtičke odluke. Uostalom, tifus, glad i skorbut uništavah su taj ljudski materijal tako efikasno da je tokom malog broja godina njihov problem mogao da prestane da postoji.

Gama, čija je porodica bila među deportovanima, razumeo je zašto su oni pominjali predratne godine kao izgubljeni raj. Njihova sudbina, mada ne gora od sudbine miliona drugih stanovnika Sovjetskog Saveza, bila je tužna jer nisu bili naviknuti na glad i lošu klimu. Kad je poljska emigrantska vlada u Londonu sklopila sporazum s Moskvom koji se ticao formiranja poljske armije u Sovjetskom Savezu, i kad je sovjetska vlada objavila amnestiju za Poljake, iz logora za prisilni rad na severu izlile su se mase ljudi koje su išle na jug. Bile su to mase dronjavih bednika u stanju krajnje iscrpljenosti; njihovi leševi prekrivali su ulice gradova jugoistočne Rusije. Od ovih poluživih ljudi formirana je armija. Bila je to armija zavisna od emigrantske vlade u Londonu. Slično kao ruski vlastodršci. Gama je gledao na tu armiju kao na armiju klasnog neprijatelja; u istom redu sa Englezima i Americancima ona je bila samo privremeni saveznik.

Poljska komanda tražila je oficire; petnaestak hiljada poljskih oficira internirao je Sovjetski Savez u skladu s paktom Molotov-Ribentrop. Sada ih nisu mogli naći. Gama je znao da traženje londonskih Poljaka neće biti ovenčano uspehom. Bila je to delikatna stvar, nije trebalo o njoj pričati.

Ubijanje interniranih članova oružanih snaga države s Icojom se nije ratovalo civilizovani narodi uglavnom ne praktikuju; ipak, logika Istorije zahteva takve intervencije. Poljski oficiri su bih „kadar“ one Poljske koju je trebalo potpuno promeniti uz pomoć Sovjetskog Saveza: kadar koji brani stari sistem. Većinu njih predstavljali su rezervni oficiri; u civilnom životu bili su to nastavnici, pravnici, lekari, činovnici - dakle, inteligencija, kojoj je privrženost prošlosti smetala u sprovođenju revolucije nametnute spolja. Uzimajući u obzir to da su se uništavanjem ove inteligencije u Poljskoj uspešno bavili Nemci, kadar od petnaestak hiljada predstavljao je pozamašan broj i nije sasvim bila neopravdana primena drastičnih metoda, samo da bi ih se lišili. Gama i drugi članovi Patriotskog saveza, saznajući za uzaludne napore izaslanika londonske vlade da uđu u trag interniranih, izmenjivali su ironične poglede.

Jedan od interniranih oficira bio je mladi profesor univerziteta, u čijim smo zidinama Gama i ja proveli najlepše mladalačke godine. Ovaj profesor liberalnih sklonosti žalio je kad su hapsili Gamu i njegove drugove. Ipak, bio je autor nekoliko naučnih radova koji nisu predstavljali Sovjetski Savez u sasvim pozitivnom svetlu. Njegovo ime nalazilo se u kartotekama. Vlasd su posle mnogih temeljnih proučavanja najzad ušle u trag. Dogodilo se to prilično kasno: depeša kojom se zahtevalo neodložno dovoženje profesora u zatvor u Moskvi stigla je na železničku stanicu na kojoj su upravo istovarivani transporti zarobljenika, da bi bili ubijeni pucnjem pištolja u potiljak u obhžnjim šumama. Profesor nije podelio njihovu sudbinu samo zato što komplikovani slučajevi moraju biti - kako naređuje birokratija - temeljno ispitani. Posle amnestije izvukao se iz Rusije.

Po mišljenjima mnogih Poljaka, koji su izbliza mogli da vide život Sovjetskog Saveza, dolazilo je do promena. Nekadašnji komunisti, posle boravka u zatvorima i logorima prisilnog rada, stupali su u armiju londonske vlade. Jedan od njih bio je pesnik B., pušten iz zatvora posle amnestije. Kad je poljska armija evakuisana iz Rusije na Bhski istok (kasnije će učestvovati u borbama u Italiji), pesnik B. bio je srećan što napušta zemlju nade, neostvarene trideset godina. Kasnije, posle završetka rata, nije ipak mogao da izdrži u emigraciji. Vratio se u Poljsku kojom su upravljali Gama i njemu slični. Oprostio je. Danas svako dete u školi uči napamet njegovu *Odu Staljinu*.

I pored unutrašnjih kolebanja i trenutaka očajanja (niko neće saznati za to). Gama i njegovi drugovi iz Patriotskog saveza su istrajali. Igrali su

veliku igru. Njihove nade su ostvarene. Tas pobjede prevagnuo je na stranu Rusije. U Sovjetskom Savezu počela je da se formira nova poljska armija; ta armija trebalo je da uđe u Poljsku zajedno s Crvenom armijom i posluži kao oslonac vladi zavisnoj od Kremlja. Gama je bio među nekoliko prvih organizatora te armije. Nije bilo oficira; zamenili su ih Rusi. Što se tiče vojnika, nisu se mogli žaliti da ih nedostaje; samo neznan broj deportovanih dospelo je s londonskom armijom u Persiju. Za ostale, jedina šansa za spas, to jest izlazak iz granica Sovjetskog Saveza, bilo je da se dokopaju nove armije nad kojom su politički nadzor vršili NKVD i Patriotski savez.

Stiglo je leto 1944. godine. Crvena armija, a sa njom nova poljska armija, kročila je na poljsku teritoriju. Kako su se samo isplatile godine patnji, poniženja i veste igre! Eto šta znači postaviti ulog na dobrog konja! Gama je radosno pozdravljao varošice, razbijene artiljerijskim mecima, i seljačke njivice, koje su bile odmor za oči posle monotonih prostranih ruskih kolhoza. Njegov džip vozio ga je putevima kraj kojih su stajali spaljeni nemački tenkovi, ka vlasti, ka ostvarivanju onoga stoje dotle bila samo diskusija puna citata iz Lenjina i Staljina. Eto nagrade za one koji su umeli da misle ispravno, u skladu s logikom Istorije, koji nisu podlegli besmislenim sentimentalnostima! Oni su donosili poljskom narodu oslobođenje od Nemaca, a ne te bolećive budale iz Londona. Istina, taj narod je morao biti operisan. Gama je osećao uzbuđenje dobrog hirurga pre ulaska u operacionu salu.

Bio je politički oficir u činu majora. Iz Rusije je doveo novu ženu, ženu vojničinu. U uniformi, u teškim ruskim cipelama, izgledala je neodređenih godina. U stvari, bila je veoma mlada. U Rusiji je prošla veliko maltretiranje. Bilo joj je jedva petnaestak godina kad su na vrata stana njene majke u Poljskoj zakucali u zoru agenti NKVD-a; ona, njena sestra, brat i majka prevalili su propisan put iz centra Evrope u dubinu Azije; tamo su morali da upoznaju život azijskih stepa. Leto je tamo vrelo kao u tropskim zemljama; zima tako oštra da se suze, koje od mraza teku iz očiju, smesta pretvaraju u ledenice; dobijanje funte hleba tamo se smatra srećom; težak rad uništava snagu neodržavanu dovoljnom ishranom; policijski nadzor i beskrajn prostor azijskog kontinenta oduzimaju svaku nadu u bekstvo. Mlada devojka, ćerka građanske porodice, nije bila naviknuta na težak fizički rad; morala je to da nauči. Uspela je posle izvesnog vremena da stigne na kurs za traktoriste. Pošto ga je završila, vozila je velike ruske traktore po stepama Kazahstana. Njena simpatija

prema staljinističkom sistemu posle tih iskustava nije bila vehka; pre se može reći da je to bila mržnja. Uostalom, ovo osećanje delila je sa skoro svim vojnicima poljske armije koja se sastojala od nekadašnjih deportovanih. Da, ali našla se najzad u Poljskoj i velika igra, koju je vodio Gama, bila je i njena igra.

Crvena armija je stigla do Visle. Nova vlada, koja je još nosila naziv Poljskog komiteta narodnog oslobođenja, počela je da funkcioniše u gradu Lublinu. Pred grupom Patriotskog saveza stajali su veliki zadaci - i teškoće. U zauzimanju zemlje nisu se očekivale prevelike prepreke od strane zapadnih saveznika. Prepreke su bile unutrašnje prirode, dolazile su iz neprijateljskog raspoloženja tog naroda. Ponovo se pojavljivao s velikom snagom ugušen konflikt između dve vrste lojalnosti. Na teritorijama, preko kojih je sada išla pobeđnička Crvena armija dejstvovali su pod nemačkom okupacijom veliki partizanski odredi; bila je to takozvana Armija krajova^{^*}, podređena emigrantskoj vladi u Londonu. Sada je te odrede razoružavala Crvena armija, a vojnike priključivala novoj poljskoj armiji ih hapsila i deportovala ih u dubinu Rusije. Gama je s humorom pričao šta se dogodilo u gradu naše mladosti, u Vilnu. Tamo je izbio ustanak protiv Nemaca i odredi Armije krajove ušli su istovremeno s Crvenom armijom. Tada je sovjetska komanda priredila divan banket na koji je pozvala komandante Armije krajove. Bila je to - kako kaže Gama - praslovenska gozba koja se, prema starim predanjima, obično odlikovala time što su usred prijateljskih zagrljaja, zdravica i pesama trovani pozvani rođaci. Za vreme banketa komandanti Armije krajove su uhapšeni. Iz Lublina je Gama posmatrao kako se isto to, samo u neuporedivo većoj meri, događalo u Varšavi. Crvena armija je stajala tada na liniji Visle. Grad je bio preko reke. Radio Poljskog komiteta narodnog oslobođenja pozivao je stanovništvo prestonice na ustanak protiv Nemaca. Kad je ustanak izbio, dobivši nove instrukcije, radio je počeo da zasipa podstrekače ustanka uvredljivim epitetima. Jer, to je bio ustanak rivala u borbi za vlast. Praslovenska gozba u tom slučaju ne bi bila dovoljno sredstvo. Grad koji je bio centar otpora, kako protiv Nemaca, tako i Rusije, morao bi da bude uništen. Oficiri Crvene armije su posmatrali kroz doglede ulične bitke na drugoj strani reke. Dimovi požara zaslanjah su vidno polje. Dan za danom, nedelja za nedeljom, trajala je

^{*}Armija krajova (Armia Krajowa *ipolj.*) - AK - Zemaljska armija) - poljska konspirativna vojna organizacija (1939-1945). Prim. prev.

tamo borba i požari su se najzad slivali u plameni zid. Ustanici iz razbijenih odreda, oni koji su uspjeli da preplivaju reku, smušeno su pričali o događajima u paklu. Ove priče slušali su Gama i njegovi drugovi. Zaista, cena koju je trebalo da plati onaj ko je hteo da ostane veran logici Istorije bila je strašna. Trebalo je gledati tragediju stotine hiljada, uzimati na svoju savest smrt u mukama žena i dece, pretvaranih u žive baklje. Ko je bio kriv? Londonska emigrantska vlada, jer je htela da upotrebi ustanak kao adut u borbi za vlast? Kremlj, jer nije pružao pomoć, gledajući na događaje iz perspektive budućnosti, u kojoj se nezavisnost naroda predstavlja kao reliktna buržujске epohe? A možda niko?

Nagnuti nad stolom, u uniformama od debelog sukna, komunistički intelektualci slušali su priče mlade devojke, jedne od onih koje su uspele da se prebace preko reke na obalu, koju je zauzela Crvena armija. Njene oči bile su luđačke. Imala je visoku temperaturu. Govorila je: „Naš odred je razbijen i priteran uz reku. Neki su uspjeli da se priključe drugim odredima. Od onih koji su ostali na obali svi su bih ranjeni. U zoru je trebalo da dođe do napada vojske SS-a. To je značilo da će svi biti poubijani. Kako je trebalo da postupim? Da ostanem sa svojim ranjenim drugovima? Ali, nisam mogla ni u čemu da im pomognem. Odlučila sam da plivam. Šanse su bile male jer je reka osvetljena reflektorima. Gnezda nemačkih puškomitraljeza su svugde. Na sprudovima, na sredini reke, videla sam mnoštvo leševa onih koji su pokušavali da preplivaju; struja nanosi te leševe u peščane plićake. Bila sam veoma slaba. Hranu je kod nas teško bilo dobiti i bila sam bolesna. Struja je veoma jaka. Pucali su u mene, zato sam se trudila da plivam što više ispod vode.“

Varšava je trebalo da bude prineta kao žrtva. Posle dva meseca borbi, Nemci su bili gospodari gradskih ruševina. Crvena armija je stajala na liniji Visle. Komunistički intelektualci imah su suviše mnogo posla da bi mislili na nesreću grada. Pre svega, trebalo je pokrenuti štamparije. Reč je osnova tog sistema. Vladanje umovima daje osnovu za upravljanje zemljom. Gama je bio jedan od glavnih organizatora štampe u Lublinu.

Tokom tih godina postao je bolji pisac nego stoje bio pre rata. Njegov skromni talenat nije mogao da postoji samostalno, zahtevao je podršku doktrine. Socijalistički realizam jača male talente i uništava velike. Primitivizam, koga je Gama prestao da se stidi, davao je sada njegovim dehma odlike iskrenosti. U njegovim pesmama progovorio je vlastiti glas koji je nekada veštački pokušavao da priguši: kreštav i prodoran. Napisao

je niz pripovedaka, tačno prema modelu koji je izdavao tada u Rusiji hiljade stranica proze. Bile su to priče o borbi s Nemcima i o nacističkim svirepostima.

Januara 1945. godine Crvena armija je započela ofanzivu, prešla je Vislu, nad kojom su stajale ruševine mrtve Varšave, bez stanovnika, i brzo se približavala Berlinu. Gama je takođe krenuo na zapad. Partija ga je poslala u Krakov, grad koji je posle rušenja Varšave prihvatio najveći broj pisaca, naučnika i umetnika. Tamo je spoznao slast diktatorstva. Iz skrovitih mesta starih kuća, moglo bi se reći: ispod poda, počela su da naviru čudno obučena stvorenja - u ritama bundi, u seljačkim gunjevima, stegnutim pojasevima, u nezgrapnim cipeletinama, s konopcima umesto pertli. Bilo je među njima intelektualaca koji su uspeli da prežive godine nemačke okupacije. Za mnoge je Gama bio pre rata samo pesnik početnik, smatrali su neumesnim da njegovim delima pridaju bilo kakav značaj. Sada su ipak znali da je Gama svemoćan. Od njegovih reči zavisila je mogućnost štampanja, mesta u redakcijama, stanovi i zarade. Prilazili su mu sa strahom. Ni pre rata, ni u svojoj podzemnoj aktivnosti nisu bili komunisti. Ipak, nova vlada je bila činjenica. Bilo je poznato da ništa neće sprečiti takav razvoj događaja kakav će želeti Moskva kao i Gama i njegovi drugovi. Velika je magija vlasti. Gama, sa širokim prijateljskim osmehom, stiskao je pružane šake i zabavljao se. Posmatrao je nepokorne i one koji su se starali da ne pokazuju koliko im je mnogo stalo do sticanja njegove naklonosti. Nije bilo malo ni onih koji su ispoljavali sve odlike daleko poodmakle servilnosti. Ubrzo je Gama bio okružen svitom koja mu je povlađivala, koja se mrštila kad se on mrštio, praskala u smeh kad bi je udostojio da priča viceve.

Možda ne bi mogao tako brzo da postane popularna ličnost da se ponašao kao ranije - plaho vito i brutalno. Imao je ipak za sobom dobru školu. Godine koje je proveo u Rusiji nisu bile - kao što sam rekao - čak ni za „pouzdanu“ lišene patnji i poniženja. Posmatrajući život u Rusiji i provodeći duge sate u diskusijama o staljinističkoj taktici i strategiji - Gama je, kao i ostali njegovi drugovi, sticao valjanu pripremu za posao koji ga je čekao. Prvo i najvažnije načelo: ne plašiti; ispoljavati liberalizam; davati mogućnost za zaradu; pomagati; vrbovati za redakciju i postavljati samo minimalne zahteve; ljudi su nepripremljeni, njihov mentalitet je sličan mentalitetu glupaka na Zapadu. Nedopustiva greška bilo bi stvaranje punktova psihičkog otpora. Proces mora da bude postepen, tako da pacijenti ne zapaze kad i kako su se angažovali. Drugo načelo:

ako se primeti negodovanje protiv drastičnosti vladinih metoda, cenzure ili političke policije, smesta treba stati na stranu onih koji negoduju i sam glumiti najveću ozlojedenost; tada treba širiti ruke i govoriti da je teško napraviti nešto sa idiotima koji su zauzeli odgovorne položaje i prave neoprostive greške. Treće načelo: uzimati sve koji mogu da budu od koristi, bez obzira na njihovu političku prošlost, s izuzetkom osvedočenih fašista i onih koji su ispoljili sklonost ka kolaboraciji s Nemcima.

Verno se pridržavajući ovih načela, Gama je pridobijao sledbenike novoj vladi; postajali su to ne zato što su hteli, niti nužno zbog svojih javnih izjava. Događalo se to putem činjenica: vlada je stavila šapu na sve štamparije i zaposela sva veća izdavačka preduzeća; svako od pisaca i naučnika imao je mnoštvo rukopisa iz vremena rata, kad su izdavačke kuće bile zatvorene; svako je hteo da objavljuje. U trenutku kad se njegovo ime pojavljivalo na stranicama glasila koja je vlada kontrolisala ili njegovu knjigu izdavala firma koju je vlada kontrolisala - niko nije mogao da tvrdi da se prema novim vladarima odnosi neprijateljski. Posle izvesnog vremena date su dozvole nekim katoličkim glasilima i jednom broju malih privatnih izdavačkih firmi; ipak, vodilo se računa da oni, koliko je moguće, sačuvaju provincionalni karakter i zahvaljujući tome bolji autori nisu imali želju da u njima objavljuju.

Ne zahtevati suviše: ni od koga se nije zahtevalo. U gradovima su se vijorile nacionalne zastave, hapšenja članova Armije krajove odvijala su se krišom. Nastojalo se da se omogućiti odgovarajući izliv nacionalnih osećanja. Parola su bile sloboda i demokratija. U skladu s taktikom koju je isprobao Lenjin objavljena je podela zemljišnih poseda među seljacima; uzimajući su, verno odmeravali nove parcele koje su uvećavale njihova mala gazdinstva; naravno, tada nije bilo reči o kolhozima; oni su, kao što su znali Gama i drugovi, bili predviđeni za kasnije, „u sledećoj etapi". Tada, kad god se neko usuđivao da govori o kolhozima, bio je kažnjavan kao neprijatelj naroda koji je klevetao vladu i pokušavao da na taj način širi nemir.

Naravno, zemljoposednici kojima je konfiskovana zemlja nisu bili zadovoljni; ipak, veći deo imanja, ne samo fabrika i rudnika, našao se još u vreme nemačke okupacije pod nemačkom prinudnom upravom i vlasnici su bili praktično lišeni prava na posjedovanje. Klasna mržnja seljaka prema dvorovima u našoj zemlji nije bila jaka i isterivanim vlasnicima nije nanošena nepravda. Mase gradskog stanovništva nisu osećale posebnu

simpatiju prema tom feudalnom sloju i niko se nije uzbuđivao zbog gubitka njegovog značaja. Nisu se uzbuđivali ni intelektualci. To što fabrike i rudnici prelaze u vlasništvo države izgledalo im je uglavnom ispravno - treba takođe uzeti u obzir i to da se sve događalo pet godina posle nacističke vladavine koja je uništila poštovanje prema privatnoj svojini; uglavnom im je ispravna izgledala i radikalna agrarna reforma. Interesovalo ih je nešto drugo: granice slobode reči. One su bile veoma široke. Jedno je bilo sigurno: nije se smelo napisati ništa što bi dovodilo u sumnju savršenstvo institucije Sovjetskog Saveza. O tome je revnosno brinula cenzura. Pohvale ipak, nisu bile kao kasnije, obavezne. Moglo se ču tati o tome.

I pored svega toga, stanovništvo čitave zemlje bilo je obuzeto jednim osećanjem: jakom mržnjom. Mrzeh su seljaci koji su dobijali zemlju; mrzeli su radnici i činovnici koji su ulazili u Partiju; mrzeli su članovi „legalne“ socijalističke partije, koja je dobila nominalno učešće u vladi; mrzeli su pisci koji su se starali da izdaju svoje rukopise. Ta vlada nije bila domaća: za svoje postojanje mogla je da zahvali bajonetima strane armije. Bračna ložnica na venčanju vlade s narodom bila je ukrašena nacionalnim amblemima i zastavama, ali ispod kreveta virile su cipele enkavedeovca.

Mrzeli su takođe oni koji su se dodvoravali Gami. Znao je i to je bio za njega izvor priličnih prijatnosti. Udarao je u osetljive tačke i posmatrao reakcije. Prestrašenost i bes koji su se pojavljivali na licima sagovornika smesta su ustupali mesto umilnom osmehu: da, tako treba da bude. Imao ih je u šaci. Od njega su zavisili njihovi položaji, njegova olovka je mogla da precrta s već složene strane časopisa njihove pesme i članke; njegovo mišljenje moglo je da učini da njihove knjige odbaci izdavačka kuća. Morali su da budu poslušni. Što se njega tiče, baveći se njima, ispoljavao je najveće prijateljstvo; pomagao im je, omogućavao da zarađuju, vodio računa o njihovim karijerama.

Sreo sam Gamu u Krakovu. Mnogo godina je prošlo od naših diskusija u menzi; za vreme jedne od njih ubacio sam mu u čorbu kutiju šibica s jasno pakosnom namerom; pošto je bio sklon napadima besa, tada je došlo do bokferskog dvoboja. Tokom tih godina usavršavao sam se u Parizu, kasnije sam stanovao u Varšavi. Iz našeg univerzitetskog grada sam emigrirao, jer sam po želji administrativnih vlasti izbačen s posla; sumnjičen sam bio za simpatije prema komunistima (izgleda da za svaku policiju na svetu razlikovanje staljinističke i antistaljinističke levice predstavlja nesavladivu teškoću) i za suviše blagonaklon odnos prema

Litvancima i Belorusima (tačno). Sada sam bio izbeglica iz spaljene Varšave. Moja imovina sastojala se od radničkog odela, koje sam imao na sebi, i prtene vreće na leđima, u kojoj sam izneo svoje rukopise, pribor za brijanje i jeftino izdanje Gejove *Prosjačke opere*. Sa gledišta interesa Sovjetskog Saveza, ničim nisam stekao zasluge tokom rata; naprotiv, imao sam male grehe na savesti. Sada sam ipak bio potreban i koristan; moje pero predstavljalo je vrednost za novi sistem.

Susret sa Gamom bio je skoro nežan. Dva psa, veoma kruta, ali učtiva. Pazili smo da ne pokazujemo jedan drugome zube. Gama je pamtio naše staro književno rivalstvo koje mu je zadavalo brige; pamtio je takode moje otvoreno pismo protiv staljinista koje me je stavljalo manje-više u položaj današnjih zapadnih disidenata. Ipak, prema starim univerzitetskim kolegama odnosio se s naklonošću. Te naklonosti ni ja nisam bio lišen. To je pomoglo da razbijemo prvi led. Tako je počela medu nama igra koja je trebalo dugo da traje.

To nije bila samo igra između mene i Game. Tu igru smo vodili svi mi, to jest intelektualci koji su preživeli rat pod nacističkom okupacijom, sa grupom koja je došla sa Istoka. Podela je bila jasna. Tu su bile u pitanju znatno važnije stvari od samog ličnog rivalstva. Posle ratnih iskustava niko od nas - čak ni nekadašnji nacionalisti - nije sumnjao u nužnost reformi; naš narod trebalo je da se pretvori u narod radnika i seljaka - i to je bilo dobro; naučnik, pisac, umetnik prestajao je da bude jedinka koja lebdi u praznom, uspostavljao je kontakt s masom, pred njim su se otvarale neograničene mogućnosti. A ipak, seljak koji je dobijao zemlju nije bio zadovoljan. Bojao se. Radnik, mada je s velikim samopregorom radio na pokretanju fabrika, nije uopšte imao osećanje da fabrike pripadaju njemu, mada je tako tvrdila propaganda. Intelektualac je počinjao marš na partijsku liniju, s teškoćom balansirajući nad zamkama cenzure. Sitni vlasnici preduzeća i trgovci osećali su strah sloja osuđenog na uništenje u odgovarajućem trenutku. Bila je to čudna revolucija koja nije imala u sebi ni najmanjeg traga revolucionarne dinamike, izvođena pomoću dekreta iz vrha. Intelektualci koji su proveli rat u zemlji bili su posebno osetljivi na opšta raspoloženja. Za Gamu i njegove drugove ova raspoloženja bi se mogla izraziti u formuli „ostaci buržujске svesti“, ipak, ova formula nije obuhvatala istinu. Mase toga naroda osećale su da ništa ne zavisi od njih i da ništa neće zavisiti. Svaka diskusija trebalo je od tad da služi samo jednom cilju: opravdavanju odluka dalekog Centra. Protiviti se? Ali, u sistemu u kome sve postepeno prelazi u državnu svojinu sabotaža pogađa

interese čitavog stanovništva. Samo je otpor misli bio moguć. Intelektualci (bar većina njih) osećali su da imaju ozbiljnu obavezu. Objavljujući članke i knjige, davah su ribaru - to jest istočnoj grupi - satisfakciju. Riba je progutala mamac. Kao što je poznato, kad riba proguta mamac, treba popustiti uže. Uže je popuštano i do trenutka kad je ribar odlučio da izvuče ribu, u našoj zemlji je došlo do izvesnih korisnih kulturnih procesa koji nisu bili mogući, na primer, u baltičkim zemljama, direktno priključenim Sovjetskom Savezu. Ostalo je da se računa koliko dugo može da preživi ovakvo stanje stvari. To je moglo da bude podjednako dobrih pet, kao i deset ili petnaest godina. Bila je to jedino moguća igra. Zapad se nije računao. Utoliko manje se računala politička emigracija.

Igra između mene i Game imala je, osim tih opštih odlika, ličnu obojenost. Gama nije bio oslobođen osećanja krivice koje je sezalo unazad do njegovog detinjstva. Posebna briga koju je ispoljavao prema članovima naše stare grupe poticala je kako iz zajedničkih mladalačkih uspomena, tako i želje da oni koji nisu postali staljinisti budu sada preobraćeni: na taj način njegovi postupci dobih bi potpuno opravdanje. Teškoća se sastojala u tome što je Gama bio pesimista, a preobraćenici nisu bili. Prividi kritičkih ocena upućivanih nekom piscu često su varljivi. Kao pisac, Gama je bio veran Centru, ispoljavao je zvanični optimizam. U stvari, posle godina provedenih u Rusiji, bio je uveren da je Istorija isključivo domen đavola i ko služi Istoriji, potpisuje đavolsku obavezu. I suviše je znao da bi se varao.

Naša igra nije se vodila samo u Poljskoj. Ne bez Gaminog uticaja. Ježi, koji je postao katolički pesnik, poslat je u Francusku kao kulturni ataše, ja, kao kulturni ataše - u Sjedinjene Države. Boravak u inostranstvu davao je znatne koristi: objavljivao sam bezočne poeme i članke, u kojima su vrebale uvrede za Metod. Kad bih opazio daje struna suviše zategnuta, slao sam nešto što bi moglo da dokazuje da dozrevam za preobraćanje. Gama mi je pisao srdačna i lažna pisma. Obojica smo greših. Gama je znao da rizik mog bekstva nije velik: više od bilo koga bio sam vezan za svoju zemlju; bio sam pesnik, mogao sam da pišem samo na svom maternjem jeziku i samo je u Poljskoj bila publika, sastavljena pretežno od mladih, s kojom sam mogao da se sporazumem. Znao je takođe da se bojim da postanem emigrant i osudim sebe na jalovost i pustoš, koje su odlika svakog izgnanstva. Ipak, precenjivao je moju privrženost književnoj karijeri. Znao sam da su njegova pisma lažna. I

pored svega, teško je osloboditi se misli da se u ispoljavanjima nećijih osećanja ne krije mrvica pravog prijateljstva. Smatrao sam takode da je dovoljno intehgentan da ne očekuje od mene preobraćanje. Došao je trenutak kad je odlučio da upotrebi svoj bodež. Dogodilo se to u Varšavi. Udarac je bio jak, ali je promašio, a dokaz za to jeste što mogu da napišem ovaj portret.

Do Gaminog odlaska u inostranstvo došlo je u trenutku kad se, pošto su nove vlasti savladale prvi haos, mogao predviđati duži period relativne stabilizacije; ehminisanje seljačke partije, apsorbovanje socijalista - te igre u najbližoj budućnosti nisu izgledale suviše ozbiljne i njihov rezultat je bio unapred rešen, to je uglavnom trebalo da bude period NEP-a"; u kulturnom životu bio je preporučljiv liberalizam. Gama je smatrao da je posle nervne napetosti poslednjih godina zaslužio malo mira, dakle, preuzeo je dužnost u jednom od diplomatskih predstavništava.

Novu ženu je poslao na vaspitavanje u jednu pedagošku ustanovu u Švajcarskoj da nauči tamo jezike i dobre manire. Ubrzo se od vojničine u šlampavim ruskim cipelama pretvorila u salonsku lutkicu s plavom oksidisanom kosom i dugim bojenim trepavicama. Bila je *tres chic*. Oblačila je najbolje pariške haljine. Uživajući u miru, Gama je posvećivao mnogo vremena pisanju. Napisao je obiman roman; njegov tema bio je proces grupi mladih staljinista u našem univerzitetkom gradu, proces u kome je i on sam bio jedan od optuženih. Politički, njegov roman bio je besprekoran; izdat je brzo i recenzenti nisu štedeli pohvale; istina, te pohvale nisu bile tako vatrene kao što se moglo očekivati: u našoj zemlji prozni stil tada još nije podlegao procesu neophodne sterilizacije; međutim, Gamin roman je nosio sve odlike tog ideološkog vežbanja koje u Rusiji nosi naziv roman. Grad Vilno, u kome se odigravala radnja, bio je u vreme naše mladosti neobično slikovito mesto - ne samo zbog šuma i brda koji su ga okružavali ili svoje arhitekture, takode zbog mnoštva kultura i jezika koji su tamo koegzistirali. Ništa od te slikovitosti nije dospelo u Gaminu prozu. Savršeno bezbojna, lišena dara evokacije čulnih stvari, služila je isključivo kao instrument za izveštavanje o događajima i ljudima. Ipak, s događajima i ljudima nije bilo mnogo bolje. Prepoznajući bez teškoće stvarna lica u junacima romana, mogao sam da konstatujem da Gama u predstavljanju ljudi nije bio tačan. Mašta romanopisca često preinačava ljude koje je imao mogućnost da posmatra: zgušnjava boje, od

-NEP Nova ekonomska politika. Prim. prev.

mnogih psihičkih odhka pokazuje one koje su za junake najkarakterističnije; kad pisac žeh verno da predstavi to što je stvarno, često uviđa da nevernost postaje najveća vernost; svet je neiscrpan u svom bogatstvu i što je veći napor da se ništa ne propusti od istine, to se više otkrivaju čuda koja izmiču peru. Gamina netačnost bila je druge vrste. Stvarao je kako je nalagao Metod, apstraktne tipove političkih aktivista. U te gotove forme ubacivao je žive ljude; ako ne bi mogli da se smeste, bez ustručavanja im je odsecao glavu ili noge. Glavne ličnosti - Stefan i Henrik - bili su redukovani na učešće u političkoj akciji. A poznavajući ih, dobro znam kako su veoma komplikovane ličnosti bili ti ljudi. Henrik, koji je našao smrt pred nemačkim streljačkim vodom, bio je nesrećan čovek, unutrašnje rascepljen; on je bio jedan od najizrazitijih primera tragedije poljskog komunista, rastrzanog između dve lojalnosti. Stefan, koji je posle povratka iz Moskve postao jedan od diktatora državne ekonomije, uvek je za mene predstavljao ništa manju zagonetku. Težak, turoban čovek, tip sovjetskog činovnika, potpuno se promenio od onog davnog vremena kad se kolebao da li da izabere staljinizam. Poznavao sam ga kad je pisao pesme i bistre književne rasprave. Tada je to bio mladi Faust - opijen lepotom sveta, ironičan, domišljat i lakom na slavu. Gamin roman nosio je naslov *Stvarnost*, ali malo je u njemu bilo stvarnosti. Bio je to više pamflet o predratnoj Poljskoj, mada bi se pokušaj da se demonizuju ondašnja veoma nespretna policija i ondašnje spore sudije teško mogao smatrad uspelim.

Pošto je napisao ovu knjigu o godinama naše mladosti. Gama je počeo pomalo da se dosađuje u inostranstvu. Putovao je. Posetio je niz evropskih gradova, putovao u Afriku. Ranije, za vreme naših diskusija u menzi, sanjali smo o putovanjima. Naše sumnje da li ćemo uspeti da jednom ostvarimo te snove ispostavile su se suvišnim: dato nam je bilo da upoznamo, čak previše, zabava ove vrste. Zadovoljstva koja je Gama čpeo s putovanja, uostalom, nisu bila suviše rafinirana. Spomenici arhitekture i umetnosti nisu ga mnogo interesovaU, posmatranje pojedinosti ljudskog života u raznim civilizacijama nije ga previše oduševljavalo: da je bilo drugačije, bio bi drugačiji i bolji pisac. Putovanja su za njega bila interesantno ubijanje vremena, zadovoljavala su takođe ambiciju nekadašnjeg provincijalca.

Osim putovanja, najveće zadovoljstvo čpeo je iz igre, koju je vodio sa strancima. Njihovo uverenje da je Gama u suštini „liberalan" nije bilo mnogo daleko od istine: njegova žestina s kojom je negodovao protiv

nekih suviše brutalnih metoda staljinizma ne bi se moglo okvalifikovati kao potpuna laž; Gama je smatrao sebe đavolovim slugom, ah đavola koji vlada Istorijom nije voleo. Negodujući, popuštao je uzde, znajući da je to korisno kao trik, jer stvara kod ljudi dobro mišljenje o njemu. Istovremeno je pratio reakciju sagovornika, smejući se u sebi njihovoj prostodušnosti.

Diplomatske obaveze, prijemi, političko dresiranje personala. U večerima, slobodnim od posla, Gama je priređivao partije bridža. Bio je vatrean i dobar igrač bridža. Govorio je daje suviše umoran od posla da bi mogao da radi nešto drugo osim da igra karte. Zalio se da ga rad u diplomatiji sprečava da piše. U stvari, bilo je drugačije. Gama je u mladim godinama dostigao vrhunce karijere; da je hteo, mogao je da postane ministar - u zemlji, u kojoj se položaj ministra smatra drugorazrednim jer iznad ministara stoji Centralni komitet Partije. Gama je bio član Centralnog komiteta. Šta dalje? Ova tačka zaustavljanja i obračuna u lepoj, zapadnoj prestonici nije davala ništa osim taštine: „*Qu'a tufait, toi que voild, de ta jeunesse?*” - kaže francuski stih, koji je kao odzvanjanje eha. Šta je učinio sa svojom mladošću? Gde h je to nešto, što bi mogao da smatra svojim, a ne tvorevinom istorijskog determinizma? Približavao se četrdesetj i bio je u stanju da gleda jasno. Osećao se prazan kao sito kroz koje duva vetar. Taj vetar istorijske nužnosti oduzimao je smisao književnosti: još jedna vesta ideološka jednačina, još koliko tamo stranica besprekome proze. Zašto, ako se unapred zna šta će tamo biti rečeno, ako to određuje linija Partije? U blesku sveca treperile su pozlate zidova i velika osamnaestovekovna ogledala. Gama je igrao bridž ne zato što je bio umoran, već zato što ga je to oslobađalo da se nađe nasamo s četvrtinom tabaka neispisanog papira. I diplomatiju i karte je upotrebljavao kao izgovor pred samim sobom.

Navikao je na takav način života. Partija ne voli ipak takva navikavanja na ugodnosti. U Poljskoj je došlo do promena. Kurs je postao oštar. Od pisaca je zatražena najzad stroga pravovernost. Gama je bio potreban na mestu. Sa žaljenjem je napuštao osamnaestovekovnu palatu i lepu prestonicu. Dobro je poznavao svet Istoka u koji se vraćao: čekale su ga žestoke borbe, intrige, strah od onih koji su na vrhovna, od gnevnog mrštenja obrva Moskve. Očajanje ništa nije moglo da pomogne. Morao je da ide.

^Šta si učinio, eto, sa svojom mladošću? Navedeni stihovi su iz poznate pesme bez naslova Pola Verlana (Paul Verlaine), iz njegove zbirke *Sagesse (Mudrost)*. Prim. prev.

Položaj koji je dobio bio je po rangu viši od položaja ambasadora u zapadnoj prestonici. Gama je postao - ovog puta već zvanično - politički nadzornik svih pisaca, direktor savesti. U njegovu funkciju je spadalo vođenje računa da se književnost razvija u skladu s hnjijom. Vlada je upravo poklonila Savezu poljskih pisaca tek završenu kuću u Varšavi. U njoj se nalazila velika, moderno uređena sala za sastanke, s redovima stolica koje su se podizale kao u amfiteatru; konferencijske sale; kancelarije; stanovi za pisce; restoran. Tamo je uređivao Gama, održavajući brojne konferencije sa piscima, sa izdavačima, sa službom bezbednosti i sa predstavnicima srodnih saveza.

Stan je dobio u drugoj vladinoj zgradi, nastanjenoj visokim funkcionerima. Pristup toj zgradi bio je moguć posle prethodnog telefonskog sporazuma, ali brojevi telefona nisu se nalazili u telefonskom imeniku i davani su samo poverljivim licima. Služba bezbednosti pri ulazu telefonirala je gore i proveravala da li je sastanak zaista bio dogovoren, posle čega je uzimala gostu lična dokumenta i dozvoljavala mu da uđe.

Gama se nije varao, predviđajući novi period intriga i borbi, naravno ne s piscima jer u odnosu na njih imao je nadređeni položaj - mada je i među piscima bilo opasnih osoba koje su dominirale nad Gamom potkovanošću u dijalektičkom materijalizmu i preciznošću rabiniskih umova. Prave borbe vodile su se više u partijskom vrhu kome je pripadao Gama. Imao je mnogo neprijatelja. Bilo kako bilo, i pored višegodišnjeg treninga, iz njega je još uvek virio plaho viti šljahtić koji je padao u vatru čim bi mu se neko usprotivio, i tada nije umeo više da sakrije da ljude tretira kao službu na svom majuru. Ti trenuci javne brutalnosti (dok je bio ambasador mogao je prema svom personalu da je dozvoljava sebi nekažnjeno) sada su mu zadavali probleme. Osim toga, linija u Poljskoj bila je već kruta, jedna iskrena reč (makar to bila iskrenost upotrebljavana za vrbovanje pristalica) mogla je da povuče za sobom pogubne posledice. Ubrzo posle Gaminog povratka dogodio se jedan od najvećih gafova u njegovoj političkoj karijeri. Bilo je to na mitingu koji je održan neposredno posle izbijanja rata u Koreji. Odbacujući „tajnu propagandu“, Gama je vatreno uzviknuo: „Da, napali smo prvi jer smo jači!“ - i mnogo je napora bilo potrebno da bi se zataškao ovaj nesrećni istup.

Gama je morao takođe ozbiljno da se lati pisanja. Član Saveza poljskih književnika može da bude samo „aktivni“ pisac, to jest pisac čija se dela pojavljuju u štampi ili izdavačkim kućama (riba koja je progutala mamac izvučena je na obalu; pisci su morali sada već da pišu i objavljuju pod

pretnjom da će biti isključeni iz Saveza i izgubiti sve privilegije). Načelo aktivnosti je tim više obavezivalo visoke funkcionere.

„On vodi tu borbu s imperijalizmom i propagandu za mir - rekao je neko u Varšavi o Gami - ali sanja o jednom: o ratu. Jer, kad bi izbio rat, bili bi govori, letenje avionima, korespondencija s fronta i ne bi morao svakog dana da seda za pisaći sto i muči se nad romanom. Ali, za inat njemu biće mir i imaće u tom svom otmenom stanu pet pisaćih stolova i na svakome započet roman i svakog dana će urlati od očajanja jer zna da je to što piše kamen.“

Teško je zavideti tom čoveku na izboru koji je napravio i njegovom znanju otrgnutog s drveta dobre i loše nauke. Gledajući svoju zemlju, zna da njene stanovnike čeka sve veća doza patnje. Gledajući sebe, zna da nijedna reč koju će izgovoriti neće biti lično njegova. Lažov sam - razmišlja o sebi i smatra daje za njegovu laž odgovoran istorijski determinizam. Ponekad ga ipak spopada misao da je davo, kome je zaveštao svoju dušu, obdaren moćima, zahvaljujući upravo takvim ljudima kao što je on, i daje istorijski determinizam tvorevina ljudskih umova.

VII

DELTA ILI TRUBADUR

U Srednjoj i Istočnoj Evropi reč „pesnilc“ ima malo drugačije značenje nego na Zapadu. Pesnik nije tamo samo pronalazač lepo sastavljenih rečenica. Tradicija zahteva da bude nacionalni „bard“, pevač, čije pesme mogu da prihvate mnoga usta, i da se u svojim pesmama bavi svim onim što predstavlja predmet javnog interesovanja. Istina, u svakom istorijskom periodu ove obaveze pesnika su drugačije shvatane. Izgleda da bi se Delta najbolje osećao u vremenu kada su kraljevi i kneževi osiguravali pesnicima mesto za svojim stolom, u zamenu za uzbuđivanje pesmom i zasmehavanje vicevima. Čak bi i odeća starih vremena bolje odgovarala njegovoj spoljašnjosti od sakoa našega veka, a lauta u ruci i duga kosa tek bi mogle da stvore sliku koja bi odgovarala njegovom karakteru.

Delta je imao tamnu cigansku kožu, bio je pegav, onizak, njegova usta, kad se smejavao, krivila je sardonska grimasa, kosu je zabacivao unazad s visokog čela. Njegova glava bila je nesrazmerno velika u odnosu na trup, imao je u sebi nešto od kepeca i klovna, onako kako su ga slikali u scenama kneževskih gozbi stari shkari. Ispoljavao je sklonost ka ekscentričnoj odeći, kravate je voleo da vezuje u labav veliki čvor. Često se događa da su oni koji žele da spoljašnjim odlikama istaknu svoju pripadnost umetničkom klanu u stvari drugorazredni umetnici. Kod Delte je ipak umetnička nonšalantnost bila deo glumačkog plana koji je praktikovao: svakim svojim gestom, intonacijom glasa zabavljao se sa svetom, ako se tako može reći, isticao različitost svog ritma od ritma okoline. Njegov ritam bio je sugestivan. Delta je izvrsno recitovao svoje pesme u velikim dvoranama punim publike; bio je dobar glumac, vladao je dvoranom, to znači, imao je veštinu zadržavanja slušalaca sve do trenutka najveće napetosti i odmeravanja reči kao i njihovog tona, tako da se ta napetost ne smanji. Nametao je svoj talenat *au ralenti*¹.

¹"Au ralenti (*franc.*) - s usporavanjem. Prim. prev.

pravio velike pauze među recima i, mađa je govorio, u stvari je pevao. Bio je tada otelovljena ritmička inkantacija, menjao se, rasla su mu krila.

Niko ne zna Deltino poreklo. Preinačavao je svoju biografiju prema trenutnoj potrebi. Njegov otac bio je jednom sakristan, drugi put restaurator, porodica je poticala čas iz Češke, čas je opet imala tesne veze s Moskvom. Kod Delte granice između fantazije i istine nisu postojale.

Ne zna se odakle je sakupio svoje poznavanje stranih jezika. Teško bi ga bilo zamisliti kako sedi za stolom s rečnicima i gramatikom. Pa ipak, obilato je citirao latinske, engleske, francuske i nemačke pesnike. Kratko vreme studirao je na univerzitetu, gde se proslavio time što je napisao rad o engleskom pesniku sedamnaestog veka koji nikada nije postojao. Deltin rad davao je opširnu pesnikovu biografiju i bavio se detaljnom analizom okolnosti u kojima su nastala pojedina njegova dela. Šarlatan, mistifikator - eto šta je Delta hteo da bude tada, kao i uvek, izvrsno se zabavljajući kad se pedantni profesor našao u nevolji, mučen očiglednim dokazom erudicije.

Delta je bio drevna pijanica. Alkoholizam (obično su to bili ciklusi koji su trajali po nekoliko dana) uvodio ga je u stanje halucinacije koje se izražavalo radnjama koje se ne događaju drugim pijancima. Ulazio je u turističku agenciju i tražio čašu piva. Vozio se fijakerom (pre Drugog svetskog rata ovo prevozno sredstvo je još uvek bilo često u Varšavi), zaustavljao fijaker, skidao kaput, bacao ga na kolovoz i pred začuđenom masom flegmatično mokrio na kaput; bio je to potpuno iracionalan čin, teško bi mu se mogli otkriti uzroci, osim sklonosti prema egzibicionizmu. Svojim poznanicima je dolazio i žalio se da mu je teško bilo da nade adresu jer, kako je govorio, „njegovi ljudi“, koje je ostavljao na uhcama i koji je trebalo da mu pokazuju put, tako su se preruših da nije mogao da ih prepozna. Ovi i njima shćni izgredi dokazivali su da je Delta tonuo u svet priča E. T. A. Hofmana ili Edgara Poea. Zbog toga je bio okružen legendom. U književnim kafanama voleli su da pričaju o najnovijim Deltinim ludostima.

Razlog za njegovu legendu bila je i njegova poezija. Ona nije bila slična ničemu u Evropi prve polovine dvadesetog veka. Delta nije padao pod uticaj književnih škola. Crpeo je iz poezije prošlosti, boravio u atmosferi latino-italijanske civilizacije, koja je u našoj zemlji ostavila veoma jake tragove. Rekvizite uzete odande slagao je na način koji je podsećao na njegove pijanačke fantazmagorije. U njegovim pesmama pojavljivali su se bucmasti barokni andeU, čarobnjaci koji pdleću kroz

prozor, oteći nepoznatom silom (u poslednjem trenutku spašava ih od te sudbine žena, hvatajući zubima za uho), astronomi koji najavljuju kraj sveta, lovovi sa sokolima. Uplitali su se u to gramofonske ploče s Mocartovom i Bahovom muzikom, besposličari koji prodaju leptire (konačno, zašto ne bi prodavali leptire?), planete kao gospođice u plavim gaćicama, narodne zabave u predgrađima. Njegova poezija bila je tragična i komična, besmislena i, istovremeno, puna smisla. Svojom alogičnošću i mešavinom raznih elemenata podsećala je na modernu poeziju, koja se rado smatra dekadentnom pojavom, ali razlikovala se od nje po jednome: i pored čudnih kombinacija shka, nije bila nerazumljiva. Čitalac se predavao njenoj muzičkoj draži, gutao porcije apstraktnosti, koje su ga kod drugih pesnika samo nervirale, smejaio se neočekivanim autorovim obrtima, rečju - neprimetno za samoga sebe ulazio je u dimenziju gde su važili zakoni drugačiji nego u svakodnevnom životu.

Delta je objavljivao mnoge humorističke pesme, potpisivane najrazličitijim pseudonimima. Njegova inventivnost u pronalaženju tema izgledala je neiscrpa. Između ostalih, napisao je, na primer, ciklus naslovljen *Pesma načelnika grobljanskog odseka*. Na svojim knjigama voleo je da stavlja spisak svojih fiktivnih dela; sećam se ovakvog naslova: *Uvod u Ijudožderstvo - skripta s predavanja, rasprodalo*. Pošto se dopadao čitaocima, imao je mnoštvo ponuda iz redakcija i radija. Pero je bilo jedini izvor njegovog izdržavanja, bio mu je potreban novac i nikad ga nije imao jer je honorare smesta trošio na piće.

Kad je bio trezan, gledajući ga, niko ne bi mogao da pretpostavi da je on autor pesama koje su zasmeyavale publiku. Čutljiv, turoban, gledao je ispod oka. Živnuo bi samo kad bi ugledao novac. U cenkanjima je bio neumoljiv. Navodio je sumu i nikakvi argumenti nisu ga mogh privoleti na ustupke. Štaviše, tražio je isplatu smesta, čime je dovodio urednike u tešku unutrašnju borbu: hteli su da imaju Deltinu pesmu, ali dati mu novac značilo je izložiti se riziku da Delta počne svoj ciklus pijanstva i zaboravi na obavezu. Neki su nalazili rešenje za to: davali su novac i nisu puštali Deltu ni korak pre nego što preda rukopis. Takve transakcije odvijale su se često u kafani. Banknota je stajala na stočiću među partnerima. Posle uzaludnih pokušaja da omekša protivnika. Delta je vadio pero, pisao pesmu (koja je, shodno njegovom raspoloženju, mogla da bude izvrсна ili slaba) i, zgrabivši banknotu, išao je da pije.

Događalo se da Delta aterira u sanatorijum za alkoholičare. Rezultati lečenja nisu bili dobri. Pričalo se o Deltinim poredama u borbi sa lekari-

ma: u jednom od sanatorijuma - kako su kolale glasine - njegova pobjeda bila je potpuna, tolika da su lekari i pacijenti, podjednako pijani, organizovali na biciklima trke po hodnicima.

Šarlatan, alkohohčar. A ipak, Delta je bio istaknut i - uprkos prividi-ma - tragičan pesnik. Svoj književni rad započeo je u godinama velike ekonomske krize. Nezaposlenost, opšta beznadežnost, razvoj nacizma u susednoj Nemačkoj - sve je to uticalo na karakter njegovog stvaralaštva. Delta je ispravno nazivan „kraljem besmisla". Iz njegovih pesama probijala se strašna vizija - za one koji su umeh da je primete, ne dozvoljavajući da ih zavedu spoljašnje lakrdijaštvo - kraja civilizacije, sve bližeg „gvozdenog doba", katastrofe. Ništa tada nije imalo racionalne osnove, sve je izgledalo izgubljeno, mnogo godina pre nego što je u stvarnosti izgubljeno i Evropa je utonula u mrak i svirepost. Pojmovi i slike koje je upotrebljavao Delta bili su kao snoviđenja, u njima su se vraćali užas i lepota prošlih vekova, ali nisu mogli da predstavljaju nikakav oslonac, jurih su jedni za drugima poput brzog voza. Madona, koja se često pojavljivala u Deltinim pesmama, nije bila madona pobožnih, već stilski ornament. Fašisti i komunisti u Deltinim pesmama s oduševljenjem su se međusobno ubijali, kao glumci u *Gran-ginjol-u*", a Delta je podsmevajući se izvikivao: „Stvarnosti! Mamo sveta! Za tebe je pauke ubijati jedno te isto!" I bio je u pravu kad je govorio: „Oslonjen 0 vaterman" - Odlazim u bezdan - Večne sumnje".

Kraj sveta - takav naslov nosila je njegova poema u kojoj naučnici i političari, članovi revolucionarnih partija, ljubavnici i pijanci, kanarinci i mačke bivaju najzad počišćeni kosmičkom katastrofom - na zadovoljstvo pesnika i da bi se ostvarila „ispraznost nad ispraznostima" Eklezijasta - a sve je opisano perom koje se zabavlja. U drugoj njegovoj poemi - *Narodna zabava* - postoje vrteške, parovi na travi, travnjaci, zaprljani praznim bocama, Ijuljaške - i odjednom se nebo naoblači, kiša počinje da pada i to oblačno nebo - na način koji je tajna Deltinog majstorstva - povezuje se s Vergilijevom tužnom eklogom i sa zveckanjem mitraljeza.

Najneobičnija Deltina poema bila je *Bal kod Solomona*. Zastoje kralj Solomon priredio bal? Zašto kralj Solomon živi u dvadesetom veku?

" *Grand Gidgnol* - pariško pozorište koje neguje uzbudljive i nastrane pozorišne komade..
Prim. prev.

Vaterman - vwaterman (*franc*) - dubinski bager. Prim. prev.

Možda, uostalom, to nije kralj Solomon, nego jednostavno Solomon? Zašto u salu ulaze besposličari koji prodaju leptire? Ko peva persijske pesme o dulistanu, ružičnjaku? Odakle se naglo pojavljuju horde policajaca i počinju da plešu divlje plesove? Ne vredi lupati glavu zbog sUčnih pitanja. Postoji posebna logika sna i samo takav pesnik kao Delta u stanju je da je slobodno upotrebljava. „*The women come and go talking about Michelangelo*” - pisao je T. S. Eliot, želeći da izrazi besmisao. Kod Deltine su razgovori koji se vode na Solomonovom balu podignuti stepen više - u predeo priviđanja i „večne sumnje”.

Tematika Deltine poezije bila je deprimirajuća. A ipak, njegova poezija - i tu je još jedna od unutrašnjih protivurečnosti ovog fenomena - bila je oslobođena tuge i očajanja. Naprotiv, iz nje je izbijala snažna afirmacija života. Svakom svojom reči Delta je hvalio svet takav, kakvim ga je video: klupko apsurdnih zabava, težnji, reči i borbi. Voleo je svoju fantazmagoriju. Voleo je vrteške, Ciganke koje plešu, brodove na Visli, ispunjene mnoštvom sveta u nedeljna jutra, ženu, kojoj je pisao ode, mačke koje spavaju na prozorskim daskama, jabuke u cvatu. Bio je pristalica entuzijazma i radosti samih po sebi, šta god je dotakao, pretvaralo se u spektakl pun pokreta, boja i muzike. Može se reći da su teme za Deltu bile samo pretekst. Izvlačio je iz sebe nit kao svilena buba i obavijao njome sve na šta god je naišao na svome putu. Bio je sposoban da stvara pesme i himne na svaku temu.

Delta nikad nije ispoljavao političke sklonosd. Svoje podsmehe delio je podjednako grupacijama koje su se međusobno borile. Zato je s izvesnim čuđenjem prihvaćeno Deidno obraćanje - to se dogodilo valjda 1937. godine - u ekstremno desničarski nacionalizam. Urednik velikog desničarskog nedeljnika dugo je pokušavao da pridobije Deltu. Najzad mu je to pošlo za rukom i Deltine pesme su počele da se pojavljuju na stranicama časopisa koji ga je na neki način kupio kao isključivu svojinu. Ovaj časopis bio je antisemitski usmeren. Njegov veliki tiraž bio je rezultat širenja nacionalističkih raspoloženja u našoj zemlji, „pokreta” koji je nalazio pristalice posebno među mladima. Slični „pokreti” pojavljivali su se tada u svim zemljama Evrope, primer Italije i Nemačke bio je zarazan. Liberalna publika je s nevericom prihvatila novu fazu Deltinih izgreda: obožavao je kolone „falangi”, proricao je u pesmama i člancima „noć dugih noževa” - novu Vartolomejsku noć za Jevreje, liberale i levicu. A ipak, činjenica je bila očigledna - takva dela su se pojavila, bila su potpisana Deltinim imenom i nosila sve odlike njegovog talenta.

Zašto je Delta tako pisao? Prema rasnim pitanjima bio je sasvim ravnodušan. Imao je mnogo prijatelja među Jevrejima i istog dana kad su se pojavljivale njegove rasističke izjave dolazio je tim prijateljima (naravno, tada je obično bio pijan) i padajući pred njima na kolena, izjavljivao im svoju ljubav i molio ih da mu oprostite. Razloge ove veze s desnicom ne treba tražiti u njegovim političkim sklonostima. Lakrdijaš i trubadur, Delta nije bio lišen profesionalnih načela. Svoju profesiju pesnika tretirao je s poštovanjem - to poštovanje nije se ipak protezalo na ono o čemu je pisao i što je proklamovao. Kako i za koga - to je bilo važno. Prema ezoteričnim književnim školama, za koje se interesovao samo mali krug sladokusaca, odnosio se prezrivo. Ismevao je pesnike, čije su pesme bile razumljive samo malobrojnim intelektualcima. Usamljeno razmišljanje s perom u ruci, u četiri zida, bez nade da će naći čitaoce, nije bilo za njega. Lauta u ruci i masa obožavalaca - eto, šta je želeo, kao što su želeli stari pevači i pesnici. Teško bi se od Deltine mogao naći bolji primer pisca koji se buni protiv izolacije intelektualca u dvadesetom veku. Tenor, koji bi se našao na pustom ostrvu, patio bi isto koliko i Delta, ako bi morao da objavljuje u malim magazinima koje čitaju samo snobovi. Njegovo neprijateljstvo prema Jevrejima (jer nije ga bio oslobođen) nije imalo uopšte rasnu osnovu: ograničavao ga je na Jevreje-pisce koji su posebno bili skloni ka slavljenju književnih „vrednosti“ i „neobičnosti“. Bio je to Deltin konflikt s književnom kafanom. Tražio je da pobegne iz te kafane. Osim toga. Delta je, kako bi se reklo, bio pobornik entuzijazma. Masa je marširala. Masa je mahala štapovima: zdravlje, snaga, primitivnost, velika narodna zabava. Kuda idu moji čitaoci, tamo idem i ja, što žele moji čitaoci, to im dajem - tvrdio je Delta svakom svojom pesmom. Pošto je nacionalistički „pokret“ počeo da dobija masovne razmere. Delta je želeo da ide zajedno s masom. S ponosom je pričao o hiljadama mladih ljudi koji znaju napamet njegove pesme. Njegov ponos nije bio neopravdan: „avangarda“, kojom su se interesovali samo malobrojni, nije raspolagala tako širokom skalom umetničkih sredstava kao Delta. Najzad, uzmimo u obzir to da je Delti za život bio potreban mecena - mecena je morao da ga primorava na pisanje, da se bori s njegovim pijanstvom, jednom rečju - da vrši kontrolu i staranje nad njim.

Izbio je rat. Delta je mobilisan. Njegova jedinica u kojoj je bio redov, bila je stacionirana u istočnoj Poljskoj, na granici sa Sovjetskim Savezom. Kad je Crvena armija krenula u prijateljski susret s nemačkom armijom. Delta je dospao u rusko ropstvo. Izvestan broj razoružanih poljskih vojni-

ka Crvena armija je predala Nemicima. Tako je Delta postao nemački ratni zarobljenik i bio poslat u dubinu Rajha, u jedan od štalaga." Proveo je tamo pet i po godina. Upotrebljavan je, kao i drugi zarobljenici, za razne poslove, pretežno poljoprivredne - ratni zarobljenici bili su pozajmljivani nemačkim seljacima. DeUine kvalifikacije za fizički posao bile su sumnjive. Teško je čak i zamisliti čoveka manje pripremljenog za način života, u kome je najvažniji i skoro nerešiv problem bilo punjenje želuca. Ipak - preživeo je - čudna dvorska budala u dronjama, s lopatom, koja recituje Horacija. Mislim da mu je donekle pomoglo to što je tečno govorio nemački.

U isto vreme u Varšavi je vladao teror: tužni su bili plodovi nacionalističke groznice u Evropi. Oni koji su još nedavno skloni bili da gledaju Nemačku kao uzor sada su postali progonjena divljač, ginuli su pred egzekutivnim plotunima i u koncentracionim logorima. Urednik desničarskog časopisa, koji je istupao kao Delfin mecena, postao je jedan od najvećih aktivista podzemlja. Bio je fanatični patriota. Ostao mi je u sećanju onakav kakvog sam ga video poslednji put u kafani, koja je istovremeno bila sedište njegove tajne grupe i tajnog časopisa koji je izdavao. Njegovo mršavo jevrejsko lice bilo je naelektrisano žestinom (kao mnogi antisemiti u našoj zemlji bio je polu-Jevrejin), oči su mu vatreno gorele, iz stisnutih usta razlegale su se reči poziva na neodložne akcije. Ubrzo posle toga Gestapo je ušao u trag njegove organizacije. Čitav personal kafane koji se sastojao od njegovih najbližih saradnika je uhapšen, sam urednik je prilično dugo proveo u zatvoru u Varšavi, pre nego što ga kamion, pun žandarma naoružanih do zuba, nije odveo u poslednju šetnju. Streljan je u šumi kraj Varšave: pesak, borovi i reči komande. Uostalom, bila je to blaga forma smrti. Gore bi bilo daje urednik podelio sudbinu tromilionske jevrejske mase u Poljskoj, u koju je kao polu-Jevrejin mogao da bude uvršćen. Našao bi se u getu, koji je stvoren u Varšavi 1940. godine, po naređenju okupacijskih vlasti. Odande bi ga sigurno, kao druge, poslali u gasnu komoru.

Nacionalistički „pokret“, kolone koje marširaju, uzbuđena gomila! Izgubljeni rat 1939. godine je sve to pretvorio u prah i pepeo, u gorku uspomenu na ljudsko ludilo. Nacisti su sprovođili u delo antisemitski program, ali ne više kao bojkot jevrejskih prodavnica ili uznemiravanje

"Štalag - skraćenica od *Stammlager* (nem.) - zarobljenički logor za redove i podoficire u Nemačkoj za vreme Drugog svetskog rata. Prim. prev.

jevrejskih preprodavača - niti kao Deltine književne sporove. O tragediji varšavskog geta, čiji sam bio očevidac, teško mi je da pišem. Pisao sam o njoj onda kad se odigravala. Slika geta koji gori suviše je srasla sa svim doživljajima mog zrelog doba da bih mogao o tome da govorim mirno. O jednome bih samo hteo ovde da ispričam. Često mi se događa da, sedeći na terasi pariške kafane ili idući ulicama velikog grada, podležem posebnoj opsesiji. Gledam žene koje prolaze: bujne kose, ponosno podignute brade, vitki vratovi, čije linije izazivaju oduševljenje i žudnju - i tada mi se uvek pred očima javlja ona ista jevrejska devojka. Imala je sigurno dvadesetak godina. Telo joj je bilo bujno, divno, radosno. Trčala je ulicom podignutih ruku, sa grudima isturenim napred; vikala je krikom koji razdire srce: „Ne! Ne! Ne!“ Nužnost umiranja bila joj je neshvatljiva: ta nužnost umiranja koja je dolazila spolja, koja nije imala ničeg zajedničkog s njom, nikakvu pripremu u njenom telu, stvorenom za ljubav. Meci automatskog pištolja SS pogodih su je u tom protestnom kriku. Taj trenutak kad meci tonu u telo, trenutak je začuđenosti organizma. Za trenutak traju život i smrt istovremeno, pre nego što na kaldrmi ostane krvavi dronjak u agoniji, koji će esesovac šutnuti nogom. Devojka nije bila prva i nije bila poslednja među milionima ljudskih bića čiji je život naglo prekinut, u fazi procvata životnih snaga. Ipak, upomost s kojom se ova slika vraća - i uvek onda kad sam osećam u sebi opijenost lepotom boravljenja među ljudima - navodi na izvesna razmatranja. To je verovatno pitanje koje seže do same sfere, u koju spadaju kolektivne seksualne orgije primitivnih plemena: pitanje zamenljivosti predmeta žudnje ili osećanja zajedništva, istovetnosti svih žena i muškaraca, kome monogamija ne može dati oduška. Drugim recima, to je osnova ljubavi prema ljudskoj vrsti: tu ljubav je verovatno nemoguće shvatiti ako se, gledajući masu nasmejanih žena, ne priziva ona jevrejska devojka kao jedna od njih, kao istovetna i stalno prisutna. Jedna od najlepših Deltinih pesama napisanih o njegovom boravku u Nemačkoj je pesma o smrti mlade Venecijanke, uhapšene i deportovane u Rajh. I to je erotska pesma: Venecijanka se pojavljuje u njoj ne kao individua, kao upravo ta devojka, već kao mladalačka lepota, kao lepota grudi, ramena, ruku, kukova, uništenih smrću.

Delta je 1945. godine, zajedno s masama takvim kao on, pozdravljao britanske odrede. Na terenu, gde je boravio, dejstvovale su i jedinice londonske poljske armije: susret, pijančenje, pesme. Pošto je isušio tamošnje izvore novca i alkohola, Delta je krenuo u Francusku. Bio je to period

opštih potucanja - ponovo kao svojevremeno u Poljskoj 1939. godine. Cela Evropa bila je na putu, milioni prinudnih radnika, zatvorenika i ratnih zarobljenika vraćali su se u svoje zemlje, drugi mihoni su bežali ili bili izbacivani iz svoje rodne zemlje. Delta je svuda sretao veliki broj Poljaka. Pisao je patriotske i antiruske pesme koje su odgovarale opštim strastima. Od najrazličitijih emigranstkih komiteta izvlačio je novac. Njegovi predratni obožavaoci radovali su se **stoje** preživeo i starali se da učine za njega sve što je bilo moguće.

Postepeno je ipak boravak u Parizu i Briselu prestao da mu se dopada. Mogućnosti štampanja bile su male, publika rasuta po raznim zemljama, novca je takode bilo sve manje. Delta je osećao da se pretvara u običnog siromašnog izbeglicu na čije bufonerije - i u ponašanju i u pesmama - više niko ne obraća pažnju. Sumoma, gorka emigracija, pustoš i ukus poraza. Gde je bila ljudska masa, u kontaktu s kojom je mogao da se povrati entuzijizam marša? Ta masa bila je u rodnoj zemlji. Tamo je takode bila Deltina žena koja je preživela pet i po godina nemačke okupacije, radeći kao kelterica u varšavskim lokalima. Čitajući štampu koja je stizala iz Poljske, Delta se uveravao da je tamo kurs bio liberalan i da se tek tamo pred njim otvaralo polje rada. Izaslanici vlade u Varšavi ubeđivali su ga da će biti dobro prihvaćen i da će mu zaboraviti njegove predratne desničarske greške.

Njegov povratak u Poljsku odvijao se uz pratnju svih propisnih skandala: Delta je od luke (doputovao je brodom) bio u stanju alkoholičarske i patriotske euforije; iz svake železničke stanice slao je telegrame ženi. Kad se najzad pojavio u Krakovu (gde se žena preselila posle uništenja Varšave) u društvu prijateljice koju je doveo iz Brisela, žena je smesta primenila oštre represije i prijateljicu isterala iz kuće. Deltina žena bila je sitna, mršava i cmokosa, imala je orijentalni tip lepote: malo grbav, poveći nos, sme oči; volela je da na lepim rukama nosi sjajne narukvice. Pitala je iz porodice gruzijskih emigranata; ličila je na kavkavsku Madonu. Bila je pasivna i privlačna, ali ne bez smisla za poslove i dara za držanje muža u šaci.

Deltin povratak bio je povoljan za one koji su vladali književnošću - i propagandom. Trebalo je u tom periodu koristiti patriotska osećanja, pa čak podsticati šovinizam; bila je to jaka karta za pobedu: oslobođenje, „suverenitet“, nacionalne zastave, mržnja prema Nemcima. Delta je bio popularan pesnik, poznat kao pristalica desnice - to je povećalo njegovu vrednost. Takav pesnik je za vladina glasila predstavljao veću dobit od mnogih suviše revnosnih levičara.

Delti je uvek bio potreban mecena. Našao je zaista izdašnog mecenu: državu. Šta god bi sada napisao, donosilo mu je bogate prihode. Njegovo pero bilo je zaista zlatno: svaki pokret perom na papiru - Delta je pisao velikim ukrasnim slovima na dugim rolnama papira - povećavalo mu je, više nego bilo kada ranije, koristi. Entuzijazam reči, bez kojeg je Delti teško bilo da živi, takođe je sada nalazio dobru primenu. Nije bilo više „falange“, niti mase raspaljene protiv nacionalnih manjina. Već je počela obnova zemlje, koju su svi hvalili, i bilo je zadovoljenje nacionalne gordosti zbog dobijanja na Zapadu teritorija koje su prethodno pripadale Namačkoj. Te elemente trebalo je upotrebiti u propagandi, suzbijajući pomoću njih opštu mržnju prema vladi nametnutoj spolja. Deltine pesme su po prirodi bile uvek vedre, bez obzira na to šta je opisivao. To je već bilo dobro. Punio ih je sada optimističkom sadržinom: slikama obnove i srećne budućnosti - to je bilo još bolje. Pošto nije imao nikakvih problema s nalaženjem dobro plaćenih glasila. Delta je ludeo: poeme, satirične pesme, humoristička prozna dela, dijalozi izlazili su iz njegove radionice kao neprekidni potok. Jedan nedeljnik otvorio je za njega stalnu rubriku u kojoj je redovno objavljivao „pozorišne komade“: bile su to kratke scene „najmanjeg pozorišta na svetu“, koje je nazvao „Zelena guska“. Ni najednom drugom jeziku nije mi se dogodilo da čitam čist apsurd, ravan ovome; junaci „Zelene guske“ bili su ljudi, životinje i predmeti; asistiraajući svake nedelje tim predstavama, čitaoci Deltinog kabarea stideli su se pomalo tog uživanja koje su nalazili u ovim nastranostima, ali nedeljnik su revnosno kupovali.

Njegova delatnost predstavljala je predmet sporova. Oni koji su želeli da ih smatraju „sigurnima“ i oni koji su se ozbiljno odnosili prema svom marksizmu, su negodovali: kako se mogu dozvoljavati - govorili su - tom lakrdijašu takvi skandali, čije bi mesto pre bilo u kafani egzistencijalista u Parizu? To je poludeli malograđanin. Štampati njegove poeme na prvim stranicama časopisa i novina, omogućavati mu karijeru? Ali svako se seća njegove prošlosti kad je bio antisemit i kad je svojim kolegama iz leveice pretio „noću dugih noževa“! Sada nikome nije tako izvrsno kao njemu. Zar to nije odvratno?

Iskusni članovi Partije umirivali su uzbuđene puritance, odnoseći se prema njihovoj naivnosti s blagim osmehom. Delta je potreban i koristan - u ovoj etapi. On ima mnogo sledbenika. Štampajući ga svuda, stvara se patriotska atmosfera - pogledajte, čak su desnica i katolici s nama. Uz to, zadovoljavaju se želje čitalaca; oni još nisu pripremljeni za

ozbiljnu, razumnu književnost. Sve je to igra za izvesno vreme. U odgovarajućem trenutku Delta će zavrnuti šiju.

Kad je u Poljskoj nastao prelaz s uzdržanog divljenja Rusiji na javno idolopoklonstvo. Delta nije dozvoljavao nikome da ga pretekne. Pisao je 0 junaštvu sovjetskih vojnika, o zahvalnosti koju prema Rusima treba da oseća svaki Poljak, o Lenjinu, o komsomolskoj omladini. Bio je i te kako „na liniji“. Kao cenjeni pisac dobio je sovjetsku vizu i proveo izvesno vreme u Moskvi. Odande je slao entuzijastička pisma u stihu i prozi. U jednome od njih je konstatovao da je u Moskvi sve izvrsno, samo joj jedno zamera: suviše je slična Taormini jer se u njoj jedu isto tako mnogo pomorandže kao na Siciliji, a on. Delta, pomorandže ne voli.

Zbog pisama iz Moskve puritanci su proključali. Oni su znah da je Moskva, tačnije rečeno, odvratn i mračan grad. Deltina oduševljenja imala su sve odlike lukavog podrugivanja. Izgledalo je kao da ona govore: „traži se od mene da hvalim, dobro, hvaliću tako da će vam na nos izaći“. Nije lako ipak bilo odgonetnuti kakve su zaista bile njegove namere. Nije spadao u ljude kod kojih je moguće utvrditi da li lažu ili govore istinu. Normalni kriterijumi prema njemu bili su bespomoćni. Kretao se u drugoj dimenziji. Mogao se uporediti s mađioničarem koji će svakog trenutka iz svog cilindra izvući bilo koji broj kunića, i to kunića proizvoljne boje. Nije brinuo o podudarnosti svojih fantazija sa stvarnošću. Šta god je pisao pretvaralo se u operu bufo, stalna preteranost kao umetničko sredstvo oduzimala je ozbiljnost temama. Niti se podrugivao, niti je govorio istinu: pravio je trikove, bavio se umetnošću radi umetnosti. Delta nikad nije bio „ozbiljan“. Kao što je poznato, to je osnovni zahtev socijalističkog realizma. Posle kongresa pisaca, na kojima su kompetentni faktori proklamovali socijahistički reaUzam kao jedino dozvoljeni stvaralački metod, pristalice ozbiljnosti započele su akciju protiv Delte, sigurne već sada da će moći da mu vrate milo za drago. Podvrgavajući analizi njegovu poeziju, dokazivali su da se ceo njegov odnos prema svetu zasniva na zabavljanju. Delta je jednom, pre rata, napisao *Elegiju o smrti leptira koga je pregazio kamion*. I pored dugog naslova, elegija se sastojala od četiri reda i završavala zaključkom da je takva sudbina pravedno zadesila leptira zbog njegove lakomislenosti. Sada se sam našao pod točkovima automobila. Počinjalo je vreme strogosti i preciznosti. Delta je umeo da piše o svakoj temi - o Madoni, o maršu nacionalista, o Lenjinu, o Moskvi. Dovoljno je bilo da knez, koji ga je izdržavao, zatraži od njega usluge. Taj spoljašnji podsticaj ipak nije

bio presudan za nedostatak spontanosti u Deltinim pesmama. Odlikovala ih je velika bujnost - mada treba priznati, i Madona, i nacionalistički mitinzi, i Lenjin, i Moskva postajali su u njima nešto posebno i malo realno, neka vrsta pozorišta u oblacima. Međutim, sada je jasno postavljena parola „borbe sa spontanošću stvaralačkog procesa" - što je značilo da više nije bilo dovoljno pisati na preporučene teme; trebalo je pisati na preporučeni način.

Delta je hteo da služi knezu. Da bi postojao kao pesnik, bio mu je potreban dobroćudni knez koji se zabavlja i razume da ni njegova vlast, niti bilo šta na nebu i na zemlji ne zaslužuje da se zbog toga suviše uzbuđuje i da je pesma - poluozbiljna, polupodsmešljiva - važnija. Takvih kneževa već odavno nema. Knez, u čijoj je moći bio Delta, tolerisao ga je izvesno vreme ne zato što su mu se dopadale njegove pesme; pesma je samo sredstvo za postizanje cilja. Knez je Ijutito mrštio obrve kad su Deltine pesme prestale da budu unosne. Uredništva su dobila instrukcije da štampaju samo one Deltine pesme u kojima pokaže izrazito poboljšanje. Puritanci su zadovoljno trljali ruke: najzad je Delti zavrnutu šija. Mogao je da pokušava još, ali - znali su to - nije mogao da se popravi. Lišene nekadašnje bujnosti, njegove pesme se ni po čemu više nisu razlikovale od desetina pisanija drugorazrednih pesnika.

Ušao je, dakle, u predeo živih senki, koje su upotrebljavane do vremena dok su bile potrebne. U socijalističkoj privredi ništa ne treba da propada. Oni koji su odigrali svoje uloge naći će dovoljno posla zavisno od svojih sposobnosti. Delti je osigurana egzistencija: državna izdavačka kuća naručila je kod njega prevod Sekspirovih komada.

Dve-tri godine posle ovoga pada Delta je ponovo doživeo priznanje. U Varšavi je organizovana diskusija o njegovom stvaralaštvu jer, kako je rekao jedan od činovnika, takav „gejzir poezije" ne treba da ostane neiskorišćen. Presuda ovog suda o greškama bila je, kao što je lako pogoditi, unapred doneta. Delta je trebalo sada da pokaže na delu da li je sazreo za konačno poboljšanje. I Delta je smesta objavio nekoliko vatrenih, „ozbiljnih" poema. Dakle, ponovo je na površini - i sigurno, kao prethodno, ponovo samo do izvesnog vremena.

VIII

NEPRIJATELJ REDA - ČOVEK

Ko god pročita javne iskaze Alfe, Bete, Game ili Delte, reči će: evo verai-ka. Istina je ipak složenija. Oni su žrtve istorijske situacije, manje ili više svesni toga. Svest im ne pomaže da se oslobode okova. Naprody, ona upravo stvara okove. Ona im može u najboljem slučaju osigurad uživanje u ketmanu. Nikada se dosad nije dogodilo takvo ropstvo svešču kao u dvadesetom veku. Još je moja generacija učila u školi da razum služi za sticanje slobode.

U narodnim demokratijama borba se vodi za duhovnu vlast. Treba dovesti čoveka dotle da razume. Kad bude razumeo, prihvatiće. Ko su neprijatelji novoga sistema? To su oni koji ne razumeju. Ne razumeju ili zato što njihov um radi slabo ili zato što radi loše.

U svakoj prestonici Srednje i Istočne Evrope osvetljeni su dugo noću prozori zgrade Centralnog komiteta. Sede tamo za pisaćim stolovima ljudi upućeni u dela Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina. Dosta važan deo njihovog rada predstavlja određivanje protivnikovog položaja. Promenom situacije, armijski štab ubada nove zastavice u mapu borbenog terena. Vesti iz raznih zemalja služe glavnoj komandi u Moskvi za određivanje opšte strategije.

Predmet proučavanja su razne grupe stanovništva. Najmanje je važna klasa posednika koji su nacionalizacijom fabrika, rudnika i agrarnom reformom lišeni imovine. Njihov broj je neznatan, njihov način razmišljanja komično starovremenski. Oni ne predstavljaju problem. Osuđeni su na izumiranje. U slučaju potrebe može se tom izumiranju pomoći.

Sitna buržoazija - sitni trgovci i zanatlije - nije za potcenjivanje. To je ogromna sila, duboko ukorenjena u masi. Tek što se likvidiraju u nekom gradu ili kvartu privatne prodavnice i privatne zanatske radnje, smesta se pojavljuju ilegalna trgovina, tajni restorani, skriveni iza pokretnog zida

privatnog stana, obučari i krojači, koji iz straha od represije rade samo za poznanike, jednom rečju, sve se to naziva krivičnim delom špekulacije. Ne treba se čuditi se što se tako događa. U državnim i gradskim prodavnicama nedostaje najneophodnija roba. Leti se mogu tamo mogu kupiti zimski odela, zimi letnja, ali najčešće ne onih dimenzija koje su potrebne i lošeg kvahteta. Kupovina klupčeta konca ih igle je vehki problem, jer jedina državna prodavnica u gradiću godinu dana ih nema u skladištu. Kad hoćete da date odelo da vam zakrpe, treba da se pomirite s mišlju da će ga zanatska zadruga držati pola godine. Zelja da se popije nešto sa prijateljima prolazi kad se zna da u prepunoj narodnoj krčmi („punkt kolektivne ishrane“) treba šesti za sto, za kojim sede nepoznati ljudi i dugo čekati, ponekad čitav sat, da se pojavi kelner. Postoji ponuda privatnih usluga. Žena radnika ide u susedni grad, nabavlja tamo konce i igle, donosi ih i prodaje: zametak kapitalizma. Sam radnik u slobodna poslepodneva ide kod poznanika koji pola godine uzaludno čekaju da državno preduzeće pošalje nekoga ko bi popravio puknutu cev u kupatilu. Dobija za to malo novca, moći će da kupi sebi košulju: preporod kapitalizma. Radnik radi po ceo dan i nema vremena da stoji u redu u državnoj prodavnici onog dana kad u radnju stiže novi transport robe. Košulju kupuje od svoje poznanice koja ih je, koristeći veliku snalažljivost i svoje prijateljstvo s prodavačicom, kupila tri. Sada prodaje to s malim profitom. Ona je špekulantkinja. Radi kao čistačica u lokalnom uredu. To što tamo zarađuje nije joj ipak dovoljno za izdržavanje troje malih dece, a njen muž je nestao pre godinu dana, politička policija ga je odvela iz nepoznatih razloga. Kad se ne bi suzbijale ove pojave ljudske snalažljivosti, lako se može pogoditi do čega bi to dovelo. Radnik bi otvorio radnju za popravku vodovodnih uređaja. Njegov sused, koji ilegalno prodaje alkohol ljudima željnim intimnosti, okačio bi firmu restorana. Čistačica bi se bavila raznosačkom trgovinom. Širili bi polako svoja preduzeća i opet bi se pojavila malograđani kao klasa. Može li se još uvesti sloboda štampe i okupljanja? Kao pečurke izrastali bi listovi zasnovani na toj kljijenteli. I eto sitne buržoazije kao političke sile.

Gore je što se to pitanje povezuje sa seljačkim pitanjem. Seljaci čine većinu stanovništva u zemlji. To su takođe sitni buržuji, pripijeni za svoje njivice od po nekoliko hektara jače nego dućandžije za svoje dućane. Još polovinom devetnaestog veka živeli su u kmetskoj zavisnosti. Neće kolektivizaciju, smatrajući je povratkom na stanje nepodnošljivo za njihove pretke; skakati ujutru na zvuk gonga dvorskog ekonomista ili na sig-

nal činovnika kolioza ili sovhoza - podjednako je teško. Potajna mržnja seljaka dovodi partijski aparat do razdraženosti. Nervozniji aktivisti krišom pristaju na ustupke: smatraju da kolektivizaciji treba da prethodi zajedničko korišćenje mašina na privatnim njivama i da to može da nastane samo posle dugog pripremnog vaspitnog perioda, raspoređenog možda na desetine godina. Otuda nevolje; zato su stalno tako popularne šaptane parole „nacionalnih komunista". Ali Centar zahteva tempo. Proces asimilacije strukture zemalja, zavisnih od strukture Rusije da se izvrši što je moguće brže. Teškoće se pojavljuju i za gradove. Seljaci se dele na „bezemljaše", „srednje" i „kulake", jer samo koristeći međusobne antagonizme i slamajući solidarnost sela može se postići cilj. Kriterijum za ubrajanje u kategoriju seoskih bogataša nije količina posedovane zemlje - prosuđuje se „odoka", prema tome koliko ko ima konja, krava i svinja, kako stanuje, kako se hrani, kako se oblači. Bojeći se da će biti uvršćen u nezgodnu kategoriju, seljak napušta gazdinstvo i beži u grad ili se trudi da gaji što manje konja, krava i svinja i da bude smatran siromahom; usled toga tpi snabdevanje gradova.

Seljaci ipak nisu opasni. Mogu da istuku nekog činovnika Partije ih da ga u nastupu očajanja ubiju, ništa više. Kad je država jedini kupac njihovih plodova, a na visinu razrezanih dažbina ne mogu da udču, onda su nemoćni. S nepokornima će se obračunati organi bezbednosd koji se ne mogu žaliti na nedostatak dostava od vremena kad je dostava na suseda jedini način zaštite. Seljaci su inertna masa. U istoriji je poznato malo primera da su ozbiljno ugrozih vladajuće. Seljačke pobune su gotovo uvek služile kao instrument. Vođe, najčešće neseljačkog porekla, upotrebljavale su ih za svoje ciljeve. Snaga seljaka je samo u njihovom broju: to je samo onda snaga kad dolazi takav čovek kao Lenjin koji taj broj baca na kocku događaja. Naravno, seljaci su u stanju da stvore brige u trenucima potresa, na primer, rata. Dok postoji privatno seosko gazdinstvo, ono predstavlja prirodnu bazu partizana. U seoskoj kući snabdevaju se hranom, spavaju, razrađuju planove delovanja. Kontrola koju obezbeđuje kolhoz, u kome je svaki korak njegovih članova lak za praćenje, ako se želi preduhitrit podzemna akdvnost protivnika je neophodna.

Znatno važniji od seljaka su radnici. Većina njih je neprijateljski raspoložena. To je razumljivo: ne dopadaju im se norme koje moraju da ispunjavaju; te norme su stalno podizane. Parola „radničke solidarnosti" ne znači da se može tolerisati solidarnost kolektiva u fabrici, solidarnost je razbijana zahvaljujući instituciji „udarnika" - oni se obavezuju da će

ispunjavati norme koje ne mogu da dosdgnu njihove kolege. To se događa pod uticajem dva sredstva: apelovanja na ambiciju i pritiska aparata. U umovima radnika mogu se zapaziti razdvojenost, ambivalentnost. S jedne strane, oni cene korisd koje im obezbeđuje sistem. Besposlica pripada prošlosti. Naprođv, nedostaju stalno ruke za rad. Nije samo glava porodice zaposlena; zaposlenje nalaze i drugi članovi porodice, kumulacija zarada čini da porodica može da se hrani (u periodima kad su prodavnice bolje snabdevene) bolje nego ranije. Radnička deca imaju mogućnost da lako društveno napreduju, od njih se regrutuje kadar nove inteligencije, oni popunjavaju radna mesta u aparatu. Radnik (u nekim industrijskim granama) oseća profesionalni ponos, oseća se suvlasnikom fabrike. Ima mogućnost da se obrazuje na bezbrojnim večernjim kursevima. Ako je dobro viđen od strane Partije, leti može da dobije besplatan odlazak na odmor u neko od odmarališta. S druge strane, ne može da se brani od eksploatacije poslodavca, odnosno države. Predstavnici sindikata (znači, kao i sve drugo u državi, instrumenti su Partije) i fabrička uprava predstavljaju tim koji vodi računa pre svega o povećanju produktivnosti. Radnicima se objašnjava da je štrajk zločin: protiv koga treba da štrajkuju? Protiv sebe? Jer sredstva za proizvodnju pripadaju njima, država pripada njima. Ovakvo objašnjenje nema suviše uverljivu snagu. Državni ciljevi nisu identični s ciljevima radnika koji ne smeju da kažu glasno šta u stvari hoće. Države Srednje i Istočne Evrope proizvode da bi povećale moć Imperije i nadoknadile industrijsku zaostalost Rusije. Radnici nemaju nikakav uticaj na planove proizvodnje; oni se ne razrađuju prema potrebama građana. Većina proizvedene robe odlazi na Istok. Osim toga, svaki proizvod radničkih ruku je predmet knjigovodstvenih operacija. U fabrici sede čitavi štabovi činovnika koji broje, zapisuju, vode statistike; isto se događa na svim nivoima državne hijerarhije - takođe u državnim grosističkim magacinima i državnim prodavnicama na malo. Ako najzad roba stigne do potrošača, veoma je skupa: u njenu cenu se uračunava cena troškova plata mase činovnika, kroz čije je ruke prošla. U fabrici su mašine zastarele, nedostaju neophodni rezervni delovi, radnicima se naređuje da ih remontuju svojim domaćim sredstvima: proizvodnja pre svega, čak po cenu potpunog habanja mašina. Radna disciplina je stroga. Za kašnjenje od nekoliko minuta, za sporost na poslu prete visoke kazne. Zato nije uopšte čudno što u umu radnika loše strane sistema imaju prevagu nad dobrim. Ipak, on može govoriti samo „tako je". Ako bude ispoljavao znake nezadovoljst-

va, za njega će se pobrinuti politička policija čiji su tajni agenti njegove kolege, a neretko i prijatelji.

Spontani štrajkovi koji povremeno izbijaju opasni su sami po sebi jer posle masovnih hapšenja učesnika mir se brzo uspostavlja. Oni su ipak opasni kao znaci da je nezadovoljstvo dostiglo napetost koja može naći oduška u očajničkim činovima. Štrajk zahteva izvestan minimum organizacije, pa zato kod partijskih dijalektičara ništa ne izaziva toliki nemir. Samo su radnici klasa sposobna za organizovanje akcije - ovo Marksovo načelo nije zaboravljeno. Ipak, nijedna akcija nije moguća bez lidera. Ako lideri ispravno rezonuju, to jest razumeju istorijsku nužnost procesa, radnička masa neće se odvažiti ni na kakve proteste.

Dakle, sve se svodi na vladanje umovima. Nova i nečuveno narasla birokratija regrutuje se iz omladine radničkog porekla. Treba dati sve mogućnosti za školovanje i napredovanje najenergичnijim i najpreduzimljivijim jedinkama iz radničke sredine. Put pred njima je otvoren. Put je otvoren, ali čuvan: njihovo mišljenje trebalo bi da se zasniva na nenarušivim načelima dijalektičkog materijalizma. Tome služe: škola, štampa, književnost, slikarstvo, film i pozorište. Treba takođe pomenuti značaj jedne nove institucije: ono stoje u srednjem veku bila kapela, sada je klub; on postoji u svakoj fabrici, u svakoj školi, u svakoj kancelariji; na zidovima vise portreti vođa dekorisani crvenom bojom; u njemu se svakih nekoliko dana održavaju sastanci s propisanim referatima. Uticaj ovih skupova je sličan uticaju crkvenih obreda: mudra Katolička crkva znala je da je vera više pitanje kolektivne sugestije nego individualnog uverenja. Upraznjavanje kolektivnih verskih obreda neprimetno uvode u stanje vere; gest ruku sklopljenih za molitvu, klečanje, pevanje pesmi p r e t h o d e veri - ona je psihofizička, a ne samo psihička pojava. Opisujući posledice Teodosijevih dekreta koji su zabranjivali paganske obrede, Edvard Gibon (*The Decline and Fali of the Roman Empire*, XXVIII) kaže: „Religiozna osećanja pesnika ili filozofa mogu biti održana zahvaljujući molitvi, meditaciji i studijama; ali vršenje javnih bogoslužjenja izgleda da je jedina trajna osnova religijskih osećanja naroda koja svoju snagu crpu iz podražavanja i navikavanja. Prekidanje ovih javnih obreda može da se izvrši tokom malog broja godina, važnog dela nacionalne revolucije. Pamćenje teoloških mišljenja ne može se dugo sačuvati bez veštačke pomoći sveštenika, hramova i knjiga. Neobrazovane mase, čije umove i dalje pokreću slepe nade i sujeverni strahovi, njihove starešine brzo će uveriti da treba da usmere privrženost vladajućim božanstvima

veka: one će iskrenom vatrenošću, podržavajući i propagirajući, neprimetno usvojiti novu doktrinu na čije ih je prihvatnje u početku prisilila duhovna glad."

Ova lekcija iz drevne prošlosti dostojna je oponašanja. Ljudi koji ispunjavaju klub predaju se izvesnom kolektivnom ritmu: misliti drugačije nego što misli kolektiv izgleda apsurdno. Kolektiv se sastoji od jedinki koje sumnjaju, ali izgovaraju propisane rečenice i pevaju propisane pesme; postupajući tako stvaraju kolektivnu atmosferu kojoj i sami podležu. Uticaj kluba spada u red pojava kolektivne magije, i pored racionalističkih privida. Ovo povezivanje racionalizma doktrine s magijom nastaje eliminisanjem slobodne diskusije koja uostalom gubi smisao: ako je to što propoveda doktrina jednako istini kao stoje dva puta dva četiri, tolerisanje mišljenja da je dva puta dva pet bilo bi prosto nepristojno.

Mladi građanin od prvog dana boravka u školi dobija obrazovanje zasnovano na toj istini. Škola u narodnim demokratijama ozbiljno se razlikuje od škole na Zapadu, to jest od one škole u koju sam išao u predratnoj Poljskoj. I ja i moji drugovi bili smo podvrgavani dvostrukom sistemu vrednosti. Na časovima matematike, fizike i biologije učili su nas naučnim zakonima i usadivali nam poštovanje prema materijalističkom pogledu na svet, nasleđenom iz devetnaestog veka. Ovim naučnim zakonima nisu bili podvrgnute istorija i istorija književnosti, a da ne govorim o istoriji Katoličke crkve i apologetici, koje su često na naivan način dovodile u sumnju ono čemu su nas učile fizika i biologija. U narodnim demokratijama materijalistički pogled na svet devetnaestog veka dosledno je protegnut na sve izučavane predmete; istorija i istorija svih oblasti ljudskog stvaralaštva predstavljene su kao rezultat delovanja nesalomivih i već otkrivenih zakona.

U devetnaestom veku, usled pojave ogromnog broja čitalaca, pojavile su se brošure koje su popularisale naučne teorije. Bez obzira na vrednost tih teorija treba konstatovati da su u trenutku kad su one dobijale popularnu formu postajale nešto drugo nego dok su pripadale oblasti naučnih proučavanja. Na primer, uprošćena i vulgarizovana Darwinova teorija o poreklu vrsta i borbi za opstanak nije isto što je bila za Darvina i naučnike koji su se sporili s njim. Ona se pretvara u važan sociološki element, dobija emocionalnu obojenost. Lideri dvadesetog veka, na primer Hider, crpli su svoje znanje isključivo iz popularnih brošurica, čime se objašnjava neverovatna zbrka u njihovim glavama. Vulgarizovana nauka odlikuje se time što daje osećanje da je sve razumljivo i objašnjeno.

Ona podseća na sistem mostova sagrađenih nad provalijama. Po tim provalijama može se ići smelo napred, podležući iluziji da nikakvih provalija nema. U provalije se ne sme zagledati - što, nažalost, ne menja činjenicu da postoje.

Dijalektički materijalizam u ruskoj preradi nije ništa drugo do vulgarizacija nauke podignuta na kvadrat. Nekada je za prirodne nauke šuma predstavljala skup drveća podvrgavanog izvesnim malobrojnim elementarnim zakonima. Izgledalo je da će se sečenjera šume i rasipanjem semena drveća na tom mestu, tokom određenog broja godina, dobiti nova, slična staroj šumi, prilagođena ljudskim planovima. Danas je poznato da nije tako: šuma je organizam koji nastaje kao posledica komplikovanih veza međusobnog uticanja mahovine, zemljišta, lišajeva, drveća i trava. U trenutku kad su u isečenoj šumi te mahovine i rastinja uništeni poremećeno je načelo simbioze vrsta i nova šuma biće već sasvim drugačiji organizam nego što bi to mogao da pretpostavlja neko ko omalovažava sociologiju biljaka. Staljinistima je strano znanje o uslovima koji su potrebni za postojanje ljudskog rastinja. Za to neće ni da čuju - a uništavajući istraživanja u tom pravcu za koja bi bili sposobni naučnici i pisci - jer takva proučavanja su oprečna ortodoksiji - zatvaraju pred čovečanstvom mogućnost sticanja znanja o samima sebi. Emocionalni i didaktički element doktrine je tako jak da menja sve proporcije. Metod - u svojoj postavci naučan - primenjen na humanističke discipline, zasniva se pretežno na njihovom proizvoljnom menjanju u vaspitne priče, prilagođene potrebama trenutka. Nema ipak bekstva s trenutkom kad čovek stupa na mostove koji predstavljaju izvrsna olakšanja u kretanju. Za skromne primedbe pravih naučnika koji konstatuju da su naučni zakoni hipotetični, zavisno od izabranog metoda i upotrebljenih simbola, nema više mesta. Vekovi ljudske Istorije, ispunjeni hiljadama nejasnih stvari, svedeni su na nekoliko najopštijih termina. Nesumnjivo, analiza stare i savremene istorije kao izraza borbe klasa bliža je istini nego predstavljanje Istorije kao privatnih skandala kneževa i kraljeva. Upravo zato što je ipak bliža istini, ona je opasnija: ona daje iluziju o potpunom znanju, pruža odgovor na svako pitanje, a ti odgovori su u stvari stalno ponavljanje u krug nekoliko formula i ne objašnjavaju ništa, obezbeđujući prividnu satisfakciju. Tome treba dodati povezanost prirodnih i humanističkih nauka pomoću materijalizma (na primer, teorija „večne materije“), pa ćemo zapaziti da je krug izvrsno i logično zatvoren sve do Staljina kao vrhunske tačke istorije od početka života na našoj planeti.

Radnički sin podvrgnut takvom obrazovanju ne može misliti drugačije nego onako kako zahteva škola. Dva puta dva je četiri. U pomoć škoh dolaze štampa i književnost; ona je ilustracija toga što mladi uče u škoh, slično kao što su živoU svetaca i mučenika služili za ilustraciju teologije. Takođe su slikarstvo, film i pozorište ilustracija lenjinizma-staljinizma. Bila bi neprecizna tvrdnja da i dalje ne postoji dvojnost vrednosti: suprotstavljanje je ipak emotivno, retko kad može da izdrži konkurenciju tamo gde je reč o racionalizaciji pobuda.

Zahvaljujući izvrsnom sredstvu vulgarizacije, nepripremljeni umovi, to jest takvi koji rezonuju previše slabo, uče da rezonuju; ovako izdresirani ljudi dobijaju uverenje da je to što se događa u narodnim demokratijama, nužno, makar privremeno bilo loše. Sto više ljudi „učestvuje u kulturi“, to jest prolazi kroz škole, čita knjige i časopise, posećuje pozorišta i izložbe, time se povećava obim doktrine i time manja opasnost preti vladanju filozofa.

Postoje ipak ljudi koji čak, imajući prihćno dobro obrazovanje, loše rezonuju. Oni su potpuno otporni na uticaje filozofije koja potiče od Hegela. Kokoška se ne može naučiti da pliva, slično kao što se ne mogu uveriti ljudi opterećeni pripadnošću grupama osuđenim na uništenje. Jasno uviđanje situacije oduzimalo bi tim ljudima svaku nadu; dakle, jasno je da traže intelektualna izvrdavanja. Ovi ljudi su neprijatelji. Trebalo bi da budu uklonjeni na marginu društva ne zato što razvijaju nekakvu aktivnost: za to šta su. Njihova krivica ima objektivni karakter

Mentalitet neprijatelja je predmet proučavanja dijalektičara. Proučava se reakcionar kao društveni tip - i evo kako se definiše. Razvijmo čitavo rezonovanje. Postoje izvesne odlike po kojima se može prepoznati. Reakcionar, makar bio obrazovan čovek, nije sposoban da prihvati međuzavisnost pojava - tu tekovinu dvadesetog veka. Pošto operiše izolovanim konceptima, njegova politička mašta je ograničena. Sociološki vaspitan čovek iz svake pojave uspeva smesta da izvuče tokove rasuđivanja - o uzrocima pojava i njihovim posledicama. On postupa kao paleontolog koji iz okamenotine odgoneta formaciju koja ju je dala. Pokažite mu pesmu pesnika iz neke zemlje, sliku, čak detalj odeće - odmah će to smestiti u istorijski kontekst. Njegovi tokovi rezonovanja mogu biti lažni; pa ipak, on shvata da u okviru izvesne civilizacije nema slučajnosti, razmatra sve kao pojave. Reakcionar nije za to sposoban. Svet mu izgleda kao niz naporednih, međusobno nepovezanih događaja. Na primer, nacizam - po njemu - bio je samo rezultat delatnosti Hitlera i njegovih drugova, re-

volucionarni pokreti nastaju usled mahinacija Moskve i tome slično. Zato se promene, koje se javljaju u narodnim demokratijama, svode - po njegovom mišljenju - na nasilje: ako nekakav čudni slučaj ukloni to nasilje, sve će se vratiti u „normalno stanje“. On podseća na čoveka kome je poplava burne reke potopila vrt i koji se nadao da će posle njenog povlačenja naći stare leje; a voda izlivena reke ne samo da postoji: ona čupa i odnosi čitave delove zemlje, obara drveće, ostavlja naslage mulja, valja kamenje - i nekadašnji vrt znači već malo više od izvesne količine kvadratnih metara potpuno promenjene površine. Reakcionar ne obuhvata kretanje. Sam jezik koji upotrebljava čini ga nesposobnim za to; pojmovi, među kojima boravi su nepromenljivi, ne podležu obnavljanju usled posmatranja. Bio je jedan film s Lorelom i Hardijem, zasnovan na zabavnoj ideji: Lorel kao američki vojnik u Prvom svetskom ratu ostao je po naređenju komandanta u šancu kraj puškomitraljeza kad je četa krenula u napad. To se događalo pre samog *Annistice-a*.[^] U metežu *Armistice-a* zaboravljen je i pronađen dvadeset godina kasnije; kraj rova podizalo se brdo konzervi kojima se hranio; sedeo je kraj puškomitraljeza i pucao kad je preletao nad njim avion vazdušne linije. Reakcionar se ponaša slično kao Lorel: zna da treba pucati u avion i ne može da shvati da je avion postao nešto drugo nego što je bio onda kad je izdato naređenje.

Reakcionar, čak i čitajući mnoge knjige o dijalektičkom metodi, ne shvata šta predstavlja njegovu suštinu: nedostaje mu neka vijuga u glavi. Ozbiljne posledice proizlaze zato na primer u njegovoj oceni psihologije ljudi. Dijalektičar zna daje intelektualni i emotivni život čoveka u stalnom pokretu, da tretiranje pojedinaca kao karaktera koji čuvaju nepromenljivost u svim okolnostima nema smisla. Menjajući uslove života menjaju se ljudska verovanja i impulsi. Reakcionar s čuđenjem gleda promene koje se vrše u ljudima. Posmatrajući kako njegovi poznanici polako postaju pristalice sistema, pokušava da to tumači na svoj nevešt način „oportunizmom“, „kukavičlukom“, „izdajom“; mora da ima takve etikete, bez njih se oseća izgubljen. Pošto je njegovo rezonovanje zasnovano na načelu „ili-ili“, pokušava da deli svoju okolinu na „komuniste“ i „nekomuniste“, mada u narodnim demokratijama takvo razhkovanje postaje potpuno neosnovano: tamo gde dijalektika oblikuje život, neko ko želi da primenjuje staru logiku mora se osećati potpuno izbačen iz ravnoteže.

Reakcionaru se stalno dešava jedna ista zgoda: ima pojmove i naglo iz tih pojmova ističe sva sadržina, ostaju mu prazne reči i fraze. Njegovi poznanici, koji su još pre godinu dana s dopadanjem ponavljali te reči i fraze, okreću se od njih kao od previše opštih, premalo određenih i nemogućih za primenjivanje na stvarnost. Reakcionar s očajanjem ponavlja: „čast“, „otadžbina“, „narod“, „sloboda“, ne mogavši ni na koji način da se privikne na činjenicu da za ljude koji žive u promenjenoj situaciji (i koja se svakoga dana menja) te apstrakcije dobijaju konkretno i sasvim drugačije od ranijeg značenja.

Zahvaljujući takvim odlikama dijalektičari smatraju reakcionara čovekom intelektualno od njih nižim i zato malo opasnim. To nije ravnopravni partner. Reakcionari, u tom smislu, bili su posednička klasa i većina nekadašnje inteligencije. Zahvaljujući upravo tome, uzimanje inteligencije čvrsto u svoje ruke, posle likvidacije posedničke klase, ne predstavlja veliku teškoću: njeni vitalniji predstavnici prelaze na nove ideološke pozicije, a ostatak pada intelektualno i društveno sve niže ukoliko nisu u stanju da „prate“ promene koje se javljaju oko njih. Nova inteligencija nema više sa starom zajednički jezik. Reakcionarne tendencije postoje u masama seljaštva i nekadašnje sitne buržoazije, ipak su to tendencije lišene intelektualnog izraza. Te mase su vaspitavane (stvarenjem novih uslova života) i mada su nezadovoljne, svakoga meseca povećava se intelektualna distanca između njih i programskih reakcionara. Ozbiljan faktor koji olakšava vladanje zemljom su politički emigranti. Prema prethodno datoj definiciji, devedeset procenata njih su reakcionari. Njihovi apeli i govori na radiju podsećaju na pucnje jadnog Lorela na avione. Slušaoci koji, ne bez zadovoljstva, primaju njihove psovke na račun omrznute vlade, ne mogu ipak te formulacije da tretiraju ozbiljno. Nesrazmera koja postoji između reči, dragih Um pohtičarima i iskustva je suviše velika, superiornost rezonovanja dijalektičara, uvek prilagođenog aktualnosti, suviše očigledna. Ocena ovakve vrste, nepovoljna za reakcionare, pojavljuje se instinktivno: postoji u njoj nešto poput nejasnog osećanja zbunjenosti, stida da joj oni koji nastupaju protiv diktature intelektualno ne dorastaju. Otuda se javlja odbojnost prema solidaranju s reakcionarima (instinkt koji oseća slabost svojstven je ljudskim masama) i produbljuje se osećanje fatalnosti.

Dakle, vlast nad umovima masa nije ugrožena. Intelektualna energija, gde god se pojavljuje, može da nađe samo jedan izlaz. Druga je ipak stvar kad se posmatra emotivni život masa, ogromna napetost mržnje koja u

njima postoji. Ova mržnja ne može se objasniti samo ekonomskim razlozima. Partija oseća da se u toj oblasti, koju je marksizam najmanje proučio, kriju iznenađenja i istinske opasnosti.

Pre svega, problem religije. On još uvek traje, pored mnogih slabih tačaka hrišćanstva koje se mogu uspešno napadati. Nije bez razloga Katolička crkva na početku reformacije žestoko branila feudalnu strukturu od kapitalizma koji se rađao; kapitalizam je stvorio naučno mišljenje koje je u Evropi zadalo udarac religiji jer je uklonilo najbolje umove iz oblasti teologije. U savremenom društvu može se zapaziti brzo širenje ideja koje su na početku svojina samo šačice umova; da bi se znalo kako će razvoj društva napredovati, ponekad je dovoljno pratiti kuda smeru misao malobrojnih najosetljivijih jedinki. To što je u nekom trenutku na površini (na primer, neki književni stilovi), ustupa mesto novim elementima, jako dugo još preživljava kao drugorzredna i trećerazredna sfera (iako su mogući preporodi). Dogodilo se to u Evropi takode s teologijom, koja je izgubila svoj prvorazredni položaj. Crkva je izgubila intelektualce i nije pridobila novonastalu radničku klasu - a to su dve grupe kojima Partija pridaje poseban značaj. Intelektualni život hrišćanstva razvija se danas na margini Crkve - u malim grupama koje pokušavaju da prilagode hrišćansku fidozofiju novim potrebama veka.

Ipak, religijske potrebe u masama postoje i bilo bi pogrešno, s tačke gledišta Partije, negirati ih. Možda bi se, pretvarajući čitavo čovečanstvo u radnike, mogle uništiti iste te potrebe, ali nije sasvim sigurno kada će do toga doći. Tu su u pitanju nepredvidljivi elementi. U suštini, unutrašnji otpor koji čovek ispoljava prema razumnom tumačenju pojava tajanstven je. Tako je slaba logička naoružanost hrišćanstva dvadesetog veka i tako snažno dete u školi upija nov način mišljenja, pa i pored toga još uvek postoji sfera mraka, nedostupna svetlu razuma. Stalno nailazimo na zagonetke. Profesor Pavlov, tvorac teorije uslovnih refleksa, išao je svake nedelje u crkvu; pošto je bio istaknut naučnik i star čovek, u Moskvi mu nisu zbog toga pravili neprijatnosti. Tvorac teorije refleksa! Upravo te teorije koja predstavlja jedan od najjačih argumenata protiv postojanja neke stalne „ljudske prirode“. Branioci religije pozivaju se na tu „ljudsku prirodu“, tvrdeći daje nemoguće potpuno je promeniti i pošto su se hiljadama godina u raznim civilizacijama pojavljivali božanstva i crkve, može se isto očekivati u budućnosti. Šta se događalo u glavi profesora Pavlova, ako su dva sistema pojmova - naučni i religijski - boravili tamo istovremeno?

Da li su ipak sklonosti koje su gurale ljude ka religiji rezultat „ljudske prirode“ ili uslovnih refleksa koji deluju vekovima - nema većeg značaja: sklonosti postoje. Za vreme rata Sovjetskog Saveza protiv Hitlera trebalo je izvući iz zaborava popove, isto kao što se trebalo pozvati na nacionalistička osećanja. Kad pred licem smrti dolazi taj trenutak apsurdnog otkrića da sve to nema smisla - dijalektički materijalizam naglo pokazuje svoju matematičku strukturu. Čovek pada s promišljeno postavljenih mostova u provaliju i više voli da se preda magiji ikone.

Partija zna da je ona sama Crkva. Od toga u kojoj meri će uspeti da kanališe iracionalne ljudske sklonosti i upotrebi ih za svoje ciljeve zavisi njena diktatura nad zemaljskom loptom i promena ljudske vrste. Ne, nije dovoljno uveriti ljude ispravnim rezonovanjem. Obred u klubu, poezija, roman, film toliko su važni jer sežu dublje, tamo gde vrebaju emocionalni otpor. I ne treba tolerisati drugu crkvu: hrišćansku. To je neprijatelj broj jedan: u njemu nalazi oslonac svaki skepticizam masa kad je u pitanju radikalna promena čoveka. Ako se prema Jevandelju ne smeju činiti nepravde bližnjima, onda se ne smeju takođe iskorenjivati „kulaci“. Ako ljudima ne pripada najviša čast, možda su obredi u čast genija, takvih kao Lenjin i Staljin, idolopoklonstvo?

Poznao sam i imao među svojim prijateljima mnogo hrišćana - Poljaka, Francuza i Španaca - koji su u političkoj oblasti bili sledbenici stroge staljinističke ortodoksije, zadržavajući unutrašnje ograde, verujući u korekciju Boga koja će biti sprovedena posle izvršenja krvavih presuda opunomoćenika Istorije. U svom rezonovanju oni su išli veoma daleko: po njihovom mišljenju, istorijski razvoj odvija se prema nesalomivim zakonima koji postoje po volji Boga; jedan od tih zakona jeste borba klasa; dvadeseti vek je vek pobjedničke borbe proletarijata koji u tu borbu vodi Komunistička partija; postoje voda Komunističke partije Staljin, on izvršava zakon Istorije, odnosno deluje po volji Boga i treba da mu bude poslušan. Obnova čovečanstva moguća je samo na način primenjen na prostorima Rusije, zato hrišćanin ne može da istupa protiv jedine, istine svirepe, ideje koja će stvoriti na čitavoj planeti novu vrstu čoveka. Takvo rezonovanje često javno upotrebljavaju oni duhovnici koji su instrumenti u rukama Partije. „Hristos je nov čovek. Novi čovek je sovjetski čovek. Dakle, Hristos je sovjetski čovek!“ - rekao je rumunski patrijarh Justinijan Marina.

U stvari, ovi hrišćani (izuzimajući obične izvršioce poput Marine) čine

jedno od većih iaiivotvorenja kakva su se mogla posmatrati tokom veko-
va. To krivotvorenje zasniva se na s r a m n o m odricanju od sopstvene
vere. Između hrišćanstva i staljinističke filozofije javlja se suprotnost koju
je nemoguće pomiriti: hrišćanstvo se zasniva na pojmu i n d i v i d u a l n e
zasluge i krivice, dok Nova vera zamenjuje taj pojam pojmom i s t o r i j s k e
zasluge i krivice. Hrišćanin koji odbacuje individualnu zaslugu
i krivicu samim tim briše Isusov čin, a Bog, na koga se još poziva, pret-
vara se lagano u Istoriju. Međutim, ako prihvata da postoji samo indivi-
dualna zasluga i krivica, zar može ravnodušno da posmatra patnje ljud-
skih bića čiji je jedini zločin bilo to što su ona predstavljala smetnju u
ostvarivanju „istorijskih procesa"? Da bi uspavao savest, služi se ovom
posebnom smicalicom kakva je teza da reakcionar ne može biti dobar
čovjek. Ko je reakcionar po definiciji prilagođenoj za privremenu upotre-
bu? Svako ko se protivi neizbežnim istorijskim procesima, to jest politici
Politbiroa. Teza o „grehu reakcionara" je opširno obrazlagana neobično
vesto smišljenim argumentima: svaka spoznaja je „usmeravajuća"; videti
istinski stvarnost može samo onaj ko, gledajući je, ocenjuje je prema
interesima one klase koja je pokretač napretka, to jest proletarijata; kakvi
su interesi proletarijata - o tome nas uče dela Lenjina i Staljina; ko pos-
matra stvamost drugačije, vidi je lažno, to znači njegova slika stvarnosti
je deformisana pritiskom interesa klasa koje su nazadne, dakle, osuđene
na potiskivanje s istorijske pozornice - a zbog toga svesno (ili pak nesves-
no) odlučuju se na eskapizam; ko lažno vidi svet, mora da radi loše; ko
radi loše, zao je čovek. Reakcionar je dakle zao čovek i ne treba ga žahti.
Prethodno obrazloženje je veoma interesantno - ima samo jednu manu: u
suprotnosti je s posmatranjem činjenica. Jer pritisak svemoćne totali-
tariističke države stvara u građanima emotivne napetosti koje odlučuju o
njihovim delima. Podela na „lojalne" i „zločince" vrši se uz nagrađivanje
konformista, kukavica i lakeja svih vrsta, dok se među „zločincima"
nalazi posebno visok procenat ljudi, prostih, iskrenih i vernih samima
sebi. Sa društvene tačke gledišta, ti ljudi bili bi najbolja garancija za
razvoj društvenog organizma. S hrišćanske tačke gledišta, oni nemaju
druge krivice na savesti osim prezira koji su ispoljavali prema Caru ili
neodgovarajuću ocenu njegove moći. Tvrdnja da je istorijska krivica
automatski individualna krivica ne može biti tretirana drugačije nego kao
izvrđavanje osetljive ali lažne savesti. To ne znači da se iz problema isto-
rijske krivice može izvući banalnim frazama. Glupost, to jest nesposobnost
shvatanja mehanizma događaja može biti uzrok ogromnih patnji koje

čovjek nanosi bližnjima. U tom smislu poljski komandanti, koji su izdali naređenje za početak Varšavskog ustanka 1944. godine, krivi su zbog gluposti, a njihova krivica je individualnog karaktera. Ipak, drugačija individualna krivica tereti komandu Crvene armije koja nije došla da pomogne ustanak - ne zbog gluposti, suprotno, zbog potpunog razumevanja „istorijskih procesa“ (to jest jednostavno zbog prave ocene sile). Primer krivice zbog gluposti jeste odnos raznih društava prema onim misliocima, piscima i umetnicima koji su sezali pogledom u budućnost i čija su dela bila malo razumljiva za njihove savremenike. Kritičar koji poriče sve vrednosti takvim delima mogao je da radi u dobroj nameri, ali svojom glupošću uvlačio je u bedu ili izlagao progibanju ljude neuporedivo vrednije od sebe. Specifičnost zalaganja hrišćanstaljinista zasniva se na stapanju u jedno istorijske i individualne krivice, ali bivaju i samo slučajevi kad se ovi pojmovi podudaraju.

Prateći evoluciju svojih prijatelja a-katolika koji su prihvatili partijsku liniju. Mogao sam da zapazim da od njihove hrišćanske metafizike ostaje postepeno samo frazeologija, međutim, prava sadržina postaje Metod (Bog se pretvara u Istoriju). Ovaj psihički proces poznaju mnogi hrišćani u narodnim demokratijama. To je nesumnjivo nova i posebna tekovina dvadesetog veka. Nije se ona pojavila u Rusiji, gde je Crkva uništena ranije i uglavnom uspešno - međutim, postojanje velikog broja lojalnih poluhrišćana u pokorenom delu Evrope može da ima ogromne posledice kad je reč o ostvarenju političkih ciljeva Imperije. Tolerisanje, a čak podržavanje tih „hrišćana-patriota“, kako ih nazivaju, stvara za Imperiju mogućnost izbegavanja jednog od najopasnijih konflikata. Prelazak s hrišćanstva na kult Istorije odigrava se neprimetno. Najveći uspeh Imperije bilo bi nesumnjivo ustoličenje u Vatikanu pape vernog partijskoj liniji. Misa koju bi takav papa služio u bazilici sv. Petra u Rimu, uz učešće ličnosti onih pokorenih zemalja u kojima je većina stanovništva katoličke veroispovedi - bila bi jedan od najvećih koraka za konsolidovanje svetske Imperije.

Hrišćani u službi istočne Imperije rešavaju na poseban način problem postavljen Isusovim recima: „Podajte dakle, caru carevo, i Božje Bogu“. I od tada suprotnost između ljudske jedinice i Cara nikada nije odstranjena. Garancija za održanje te podele bilo je hrišćanstvo. Po njemu je svaki čovek imao svoju sopstvenu istoriju, različitu (ili pak uporednu) od istorije društvene grupe kojoj je pripadao, ili naroda. Ako, kao što se uči danas u školama od Labe do Vladivostoka, istorija svakog čoveka nije ništa

drugo do refleks klasne istorije, a klasa nalazi svoje otelovljenje u Caru - jasno je da čovek koji nastupa protiv Cara nastupa protiv samoga sebe. Hrišćani koji na to pristaju dokazuju da više ne veruju u ocenu dela svakog čoveka od strane Boga: na pokornost ih navodi strah od večne osude Istorije.

Konflikt između hrišćanstva i Revolucije je osnovni i Partija je svesna toga. Ona teži najvišem cilju koji je ljudska vrsta postavila tokom svoga postojanja: uklanjanja „eksploatacije čoveka od strane čoveka“, to znači uništavanju u čoveku želje za profitom kao motivom rada; na to mesto stavlja se motiv obaveze prema kolektivu. To je dalek i častan cilj; verovatno ga je nemoguće brzo dostići i tokom dužeg perioda neće moći da se usadi osećanje obaveze drugačije nego održavanjem trajnog terora. Međutim, u hrišćanstvu postoji dualizam ocene: čovek je po njemu i „dete Božje“ i član društva; kao član društva treba da se pokori utvrđenom poretku stvari, ali pod uslovom da mu taj poredak ne smeta u radu na spasenju duše. Uništavajući u čoveku dualizam i rastapajući ga potpuno u socijalnom elementu - uči Partija - jedino je moguće osloboditi se mržnje potrebne za realizaciju novoga sveta.

U visokoindustrijalizovanim zemljama - takvim kao Engleska, Sjedinjene Države i Francuska - mase su se u ozbiljnom procentu udaljile od religije. Tehnika - i način života koji nastaje usled nje - uništava hrišćanstvo uspešnije od nasilnih sredstava: nastaje erozija religijskih verovanja. Ovaj proces ozbiljno je napredovao, u Srednjoj i Istočnoj Evropi. Suština problema zasniva se na tome da se hrišćanstvo ne galvanizuje neopreznim postupanjem. Takvo neoprezno postupanje bilo bi na primer naglo zatvaranje crkava i izdavanje zabrane religijskih obreda. Trebalo bi pre težiti razbijanju Crkve na dve frakcije: jedan deo klera treba iskompromitovati kao reakcionare i „strane agente“ - što pri stvarnim reakcionarnim raspoloženjima mnogih sveštenika nije naročito teško. Drugi deo treba moćno vezaU s državom, tako da crkva bude koristan instrument u ruci države, slično kao Crkva u Rusiji. Potpuno potčinjeni sveštenici - koji u nekim slučajevima postaju saradnici policije - gube autoritet u očima vernika. Takva Crkva se može održati decenijama sve do trenutka kad će se ugasiti prirodnom smrću usled nedostatka pristalica.

Dakle, i za religiju postoje sredstva tog poslednjeg oslonca otpora. Pa ipak, mase u narodnim demokratijama ponašaju se kao čovek koji hoće u snu da viče i ne može da ispusti glas. Ne samo zato što ne mogu ništa da

kažu: ne znaju šta da kažu. Logično gledajući, sve je kako treba da bude, to znači, jasno je da ne može biti drugačije: od filozofskih osnova do kolektivizacije sela sve predstavlja jednu čvrstu celinu, uverljivo sačinjenu piramidu. Ljudska jedinka se pita nije li njeno protivljenje pogrešno: čitavom propagandnom aparatu može da suprotstavi samo iracionalne želje. Zar ih se ne treba sdded?

Partija budno nadgleda da ne nastupi t r a n s m u t a c i j a tih želja - nacionalnih i slobodarskih - u novu formulaciju, obdarenu vitalnom snagom, odnosno prilagođenu novim uslovima, imajući time šansu da podigne mase. Nisu reakcija i Crkva najveća opasnost. Najveća opasnost je j e r e s. Ako se pojavljuju ljudi upućeni u dijalektiku i sposobni da predstave dijalektički materijalizam u novom svedu - oni bi morali da budu što brže učinjeni bezopasnim. Profesor fdozofije koji je sledbenik zastarelih „idealističkih" koncepcija nije naročito štetan: oduzeće mu se katedra, ali daće mu se posao na obradi tekstova, neka živi, ionako se zna da je samo muzejski primerak. Međutim, profesor koji, upotrebljavajući imena Marksa i Engelsa, dozvoli sebi odstupanje od ortodoksije, seje zrna iz kojih mogu da izrastu nepredviđeni plodovi. Samo glupa buržoazija smatra da iz nijansi misli ništa ne proizlazi. Partija zna da proizlazi veoma mnogo: bilo je vreme kad Revolucija nije bila ništa drugo do nijansa misli grupice teoretičara pod vodstvom Lenjina koji su se svađali u Svajcarskoj za kafanskim stolom. Najneuralgičnije tačke doktrine su: filozofija, književnost, istorija umetnosti i književna kritika; tamo gde je predmet razmatranja, nažalost, čovek u svojoj složenosti. Razlika za delić u premisama jednačina daje preterano velike razlike posle izvršene operacije. Slično odstupanje od linije u oblasti ocene nekog umetničkog dela može da postane zametak političkih prevrata. Partija je pravilno i dosledno žigosala najistaknutijeg marksističkog proučavaoca književnosti dvadesetog veka - mađarskog profesora Lukača; sasvim sigurno entuzijizam, koji su izazivali njegovi radovi među marksistima narodnih demokratija, nije ostao bez dubljih i skrivenih razloga: u njemu se video vesnik filozofskog preporoda i vesnik nove književnosti, različite od književnosti Sovjetskog Saveza. Odbojnost prema umetnosti socijalističkog realizma, vidljiva u njegovim delima, odgovarala je opštoj veri u prvim godinama posle Drugog svetskog rata, da će u narodnim demokratijama učenje Marksa i Engelsa ući na nove koloseke, nepoznate u Rusiji. Lukač je izražavao ovu veru u svojim knjigama, zato je zvanično žigosan.

Pokušaji izlaska izvan kruga koji je zacrtao Politbiro u Moskvi završavaju se neuspehom. Partija na tačan način interpretira devizu: „Ko nije s nama, protiv nas je“: ko se ne slaže u najsitnijoj pojedinosti, postaje neprijatelj i biva gurnut u spoljni mrak. Nijedan novi intelektualni i politički ferment ne treba da nastane izvan ortodoksnog staljinizma koji nastoji da po svaku cenu sačuva monopol na „progres“ i „demokratiju“. Ako bi ovaj monopol bio prekršen, jeresi bi se širile kao vatra. Intelektualni teror je načelo koje, pošto ne razmatra stvar logično, ne bi moglo čak da ukloni pobeđu u svetskim razmerama. Tumačenje, koje često primenjuju staljinisti daje to samo etapa koja proizlazi iz „kapi-tahstičkog okruženja“, sadrži u sebi protivurečnost: pojam etapa pretpostavlja planiranje odozgo, odnosno potpunu kontrolu sada i bilo kada. Ove suprotnosti su svesni na Istoku. Kad je ne bi bili svesni, ne bi trebalo predstavljati prinudno učešće na mitinzima i povorkama, prinudno glasanje za jednu hstu, prinudno podnošenje normi koje radnici postižu kao dobrovoljne i spontane radnje. Ovde je nejasna, neprijatna tačka čak za najrevnosnije vernike. Neprijatelj će u potencijalnom stanju postojati uvek, prijatelj će biti samo onaj ko prihvata sve stoprocentno. Onaj ko prihvata u devedeset devet procenata biće već pritajeni neprijatelj jer od jednog procenta razlike može izrasti nova Crkva.

U takvom postavljanju stvari krije se ludost doktrine. Partijski dijalektičari znaju da su se slični pokušaji raznih ortodoksija uvek završavali neuspehom; upravo istorijski razvoj razara formule smatrane važećim. Ovog puta u Centru ipak upravljaju ljudi koji vladaju dijalektikom, ali s novonastalim nužnostima moraće da modifikuju doktrinu. Sudovi pojedinačnog čoveka mogu da budu uvek pogrešni, jedini izlaz iz toga je bezrezervno pokoravanje vodstvu.

Ipak, šta učiniti s neformulisanim željama ljudi? Zašto dobri komunisti naglo puca sebi u glavu, bez ikakvog jasnog razloga ih beži u inostranstvo? Nije li to jedna od onih provalija nad kojima se podižu vesto konstruisani mostovi? Ljudi koji beže iz narodnih demokratija kao glavni razlog navode obično to da se tamo ne može psihički izdržati. Njihovi pokušaji objašnjenja su obično nerazgovetne rečenice: „život je tamo strašno tužan“, „imao sam osećanje da se pretvaram u mašinu“. Nemoguć za definisanje užas potpune racionalizacije čoveka ne može se preneti njihovim ljudima koji to nisu doživeli.

Da bi sprečila sumnje. Partija se bori protiv bilo kakvog vida posezanja u dubinu ljudskog bića, naročito u književnosti i umetnosti. „Čovek“

kao pojam vrste nije rado viđen. Ko god razmišlja o njegovim unutrašnjim potrebama i čežnjama, biće optužen za buržujске tendencije. Ništa ne treba da izlazi izvan opisa njegovog ponašanja kao člana društvene grupe. To je potrebno, jer Partija tretira čoveka isključivo kao rezultantu društvenih sila, smatra da on postaje onakav tip, kakvu sliku stvara o sebi. To je društveni majmun. Što nije izraženo - ne postoji; zato, uklanjajući mogućnost izvesne vrste istraživanja, automatski se uništava sklonost prema takvim istraživanjima.

Moram ovde da sprečim mogućnost nesporazuma. Nisam pristalica suviše subjektivne umetnosti. Moja poezija bila je za mene sredstvo samokontrole. Mogao sam na njoj da ispitujem gde prolazi linija iza koje neistinitost tona dokazuje neistinitost stava - i da se trudim da tu hniju ne prekoračim. Iskustva ratnih godina naučila su me da ne treba uzimati pero u ruku samo zato da bi se drugima saopštavalo svoje očajanje i svoj unutrašnji rascep - jer to je jeftina roba, za čiju je gradnju potrebno premla napora da bi se, izvodeći sličnu radnju, osećalo prema sebi poštovanje; ko god je video milionski grad pretvoren u prah, kilometre ulica na kojima se nije sačuvan nikakav trag života, čak ni mačka, čak ni pas lutihca - on se s ironijom prisećao opisa velegradskog pakla kod savremenih pesnika - u stvari, pakla njihove duše. Prava „pusta zemlja“ je mnogo strasnija od izmišljene. Niko ko nije boravio usred užasa rata i terora ne zna koUko je u svedoku i učesniku jak protest protiv samoga sebe - protiv sopstvenih nemara i sopstvenog egoizma. Ruševina i patnja su škola društvene misli. Književnost socijalističkog realizma je veoma korisna - ali, nažalost, korisna samo za Partiju. Ona treba da predstavlja stvarnost ne onako kao što je čovek vidi (to je bila odhka nekadašnjeg realizma, zvanog „kritičkim“), već onako kako je razume. Shvatajući da je stvamost u pokretu i da u svakoj pojavi postoji istovremeno to što se rađa i to što umire (to znači dijalektička borba „novoga“ sa „starim“), autor bi trebalo da hvali sve stoje progresivno, što počinje da se razvija i osuđuje sve što postaje prošlost. Ovo načelo primenjivano u praksi znači daje autor u svakoj pojavi dužan da vidi elemente klasne borbe. Rezonujući tako dalje, kao rezultat dobija se književnost pedagoškog karaktera: jer samo staljinisti imaju pravo da reprezentuju proletarijat (progresivnu klasu), „novo“ i dostojno hvale je samo to što nastaje kao rezultat strategije i taktike Partije. Cilj književnosti je, dakle, stvaranje modela postupanja za čitaoce da smeraju u pravcu koji Partija preporučuje. Socijalistički reahzam zasniva se na identifikaciji „novoga“ s proletarijatom i proletarijata s Partijom. On pokazuje primerne

građane, to jest komuniste (partijske ili nepartijske) i klasne neprijatelje. Između ove dve vrste ljudi su oni koji se kolebaju; ipak oni moraju - shodno tome koje će se sklonosti pokazati u njima jače - da se nadu u jednom ili drugom taboru. Proces ovih promena, koje su krunisane ili popotpunim poboljšanjem ili potpunim padom - predstavlja, osim slikanja već gotovih likova prijatelja i neprijatelja, jedinu književnu temu. Ovaj način tretiranja književnosti (i uopšte umetnosti) je lekcija apsolutnog komformizma. Da li ovakav komformizam pogoduje ozbiljnom umetničkom radu? Najblaže rečeno - sumnjivo je. Mikelandelove skulpture su ostvareno delo koje traje. Bio je trenutak kad nisu postojale. Između njihovog nepostojanja i postojanja nalazi se stvaralački čin koji je nemoguće razumeti kao podleganje „istorijskom talasu“; jer stvaralački čin prati osećanje slobode, a ono opet nastaje iz prevazilaženja otpora koji se predstavlja kao apsolutni otpor. Ko zaista stvara, sam je. A kad uspe da stvori, pojavljuje se mnoštvo imitatora i sledbenika, ispostavlja se takođe da delo potvrđuje nekakav „istorijski talas“. Nema drugog puta za čoveka osim da poveruje unutrašnjem imperativu i baci sve na kocku zato da bi izražavao to što mu se čini da je istina. Taj unuhrašnji imperativ je apsurd ako nije oslonjen na veru u poredak vrednosti, koji postoji izvan promenljivosti ljudskih stvari, to jest na metafizičku veru. U tome se sadrži tragedija dvadesetog veka. Danas mogu da stvaraju samo oni koji još imaju tu veru (među njima je izvestan broj staljinista koji praktikuju ketman) ih oni koji stoje na stanovištu laičkog stocizma (koji je sigurno takođe oblik vere). Za ostale ostaje tužna laž sigumog mesta na „istorijskom talasu“.

To su okviri u kojima se razvija život u narodnim demokratijama. To je život grozničavog tempa. „Građenje socijalizma“ nije samo slogan; to je građenje u doslovnom značenju te reči. Pogled prolaznika nailazi svuda na skele; rastu nove fabrike, nove zgrade kancelarija i ureda; penje se krivulja proizvodnje; ljudske mase menjaju se nečuvenom brzinom; sve više je ljudi koji postaju državni funkcioneri i stiču izvestan minimum „političkog obrazovanja“. Štampa, književnost, film i pozorište preuveličavaju ta stvarna dostignuća. Kad bi stanovnik Marsa, ne znajući ništa o pitanjima Zemlje, ocenjivao razne zemlje na osnovu opisa u časopisima i knjigama koji tamo izlaze, nesumnjivo bi došao do zaključka da Istok nastanjuju razumna, trezveno misleća bića, a Zapad kepeci i degenerici. Nije uopšte čudno da do sličnog zaključka dolaze mnogi inteligentni stanovnici Zapada kojima Sovjetski Savez i zemlje koje zavise od njega izgledaju kao legendama ostrva sreće.

Građanin narodnih demokracija nema nervozu, koja dobija tako različite oblike u kapitalističkim zemljama. Na Zapadu čovek stoji pred društvom koje podsvesno smatra nečim nevezanim s njim. Igra svoju ličnu igru; društvo mu određuje izvesne granice koje ne treba da pređe; u zamenu za to on dobija garanciju da se niko neće previše mešati u njegovu sferu rada. Ako gubi, kaže se da je sam sebi kriv. Neka mu pomaže psihoanaliza. Na Istoku nema suprotstavljanja, niti granice između čoveka i društva. Njegov poraz ili pobjeda je javna stvar. Nikad nije sam. Ako propada, propada zbog ravnodušnosti okoline: zato što ga, nažalost, okolina posmatra s preteranom pažnjom. Kao što je poznato, česte neuroze na Zapadu su rezultat, pre svega, usamljenosti čoveka, dakle, u narodnim demokratijama psihoanalitičari - čak pod pretpostavkom da im se dozvoli praksa - ne bi zaradili ni paru.

Patnje čoveka u narodnim demokratijama su nove, dosad nepoznate vrste. Čovečanstvo je pronašlo uspešna sredstva protiv boginja, tifusa i sifilisa, koji su nekada dobijali karakter masovnih poštasti; život u velikim masama proizveo je ipak nove bolesti. Nešto slično dogodilo se i ruskim revolucionarima. Oni su pronašli navodno efikasna sredstva za ovladavanje silama Istorije i realizovanje ideala društva. I Istorija ih uzvraća podsmehom.

Osnovni cilj: otklanjanje borbe za život, što je bilo san teoretičara - nije ostvareno i ne može biti ostvareno ako postoji strah svih od sviju. Država, koja je po Lenjinu trebalo postepeno da odumre, svemoćna je i drži mač nad glavom svakog građanina, kažnjavajući ga za neopreznu reč. Obećanja davana s vremena na vreme građanima da će država početi da odumire u trenutku kad se postigne vladanje nad čitavom zemaljskom kuglom, nisu ni na čemu zasnovana: ortodoksija ne može da oslabi pritisak pod pretnjom da će prestati da bude ortodoksija. Dijalektika, to jest unutrašnje suprotnosti pojava, okreće se protiv dijalektike koju primenjuje Centar: utoliko gore za unutrašnje suprotnosti pojava, utoliko gore za stvarnost. Neko je rekao da je dvadeseti vek vek sintetičkih proizvoda - sintetičkog kaučuka, sintetičkog benzina - i isto tako stvorena je veštačka dijalektika, koja je samo naizgled slična Hegelovoj filozofiji. Metod je ipak efikasan kad je reč o borbi s neprijateljima. Čovek izložen njegovom uticaju bespomoćno se koprca: to je kao borba protiv matematičke igre simbola. Najzad se predaje - i u tome leži tajna prave vlasti, više nego u fantastičnim narkoticima, o kojima se priča.

Postoje vrste insekata koji ubadaju gusenice drugih insekata i ubrizgavaju u njih otrov; tako operisane gusenice žive i dalje, mada su para-

lisane; u njihovo telo insekti-trovači polažu jaja i telo gusenica služi kao živa ostava mladom pokolenju. Slično se u ljudski um u narodnim demokratijama ubrizgava anesteUčko sredstvo; to je dijalektički materijalizam. Kad je um već pripremljen, u njega se polažu jaja staljinističke interpretacije; pošto si već marksista - kaže se pacijentu - m o r a š biti staljinista jer izvan staljinizma nema marksizma.

Naivni neprijatelji otrova mogu smatrati da će se, zatvarajući dela Marksa i Englelsa u sefove i ne pokazujući ih nikome, otkloniti opasnost. Ne uzimaju u obzir činjenicu da sami istorijski do'gadaji vode ljude ka tome što je predmet tih dela. Oni koji nikada nisuiskusili na sebi njihovu magnetsku moć mogu se smatrati srećnima - ali ne zna se da lije to razlog za ponos.

Samo slepi mogu da ne vide tragičnu situaciju u kojoj se našla ljudska vrsta kad je poželela da uzme svoju sudbinu u sopstvene ruke i odstrani slučaj. Pokorila se Istoriji - a Istorija je svirepo božanstvo. Naredbe koje padaju iz njegovih usta, glas su vešdh žreca skrivenih u njegovoj praznojnutrini. Oči božanstva su tako konstruisana da gledaju svuda kud god se uputi čovek; od njega se nije moguće skloniti. Ljubavnici u krevetu obavljaju svoje ljubavne obrede pod njegovim ironičnim pogledom; dete se igra u pesku, ne znajući da je njegov dalji život odmeren i upisan u opšti račun; samo starci kojima je ostalo malo dana do smrti mogu s izvesnim pravom smatrati da su se već skoro istrgli iz njegove vlasti.

Filozofija Istorije koja emanira iz Moskve je filozofija-sila; ona preobražava mase, raspoláže tenkovima i avionima. Protiv nekoga, ko neće da je prizna, istupa satiruća moć države; a takođe napada se iznutra: kaže se da je njen otpor izazvan klasnom svešču. (Shčno onaj, ko ne žeh da se podvrgne psihoanalitičkim intervencijama, može biti optužen za to da namerava da na taj način štiti svoje komplekse.)

A nije teško zamisliti dan u kome bi se milioni ljudi, poslušni toj filozofiji, naglo okrenuli protiv nje. Takav dan bi došao ako bi Centar izgubio materijalnu moć; ne samo zato što bi tada iščezao strah od vojne sile; pre svega zato što je u toj filozofiji uspeh integralni deo rezonovanja; poraz bi otkrio pogrešnost veštačke dijalektike, koja bi bila pobeđena stvamošču. Građani Istočne Imperije ništa toliko ne žele kao oslobođenje od terora koji vrši njihova sopstvena misao.

U zgradi Centralnog komiteta stratezi pomeraju zastavice na mapiborbe za vladanje umovima. Sve veći uspesi, sve više se širi crvena boja koja se na početku - 1944. i 1945. - ograničavala na malu grupicu vernih

pridošlica s Istoka. Ipak, i mudraci su ljudi. I njih spopadaju nemiri i strahovi. Poredeći sebe s prvim hrišćanima, a pohod Nove vere na planeti s pohodom hrišćanstva u Rimu koji se raspada, zavide Apostohma na njihovom daru za posezanje u dubinu ljudskih srca. „Oni su umeli da vrše propagandu! Daleko smo mi od njih!" - uzviknuo je s tugom jedan partijski dostojanstvenik, slušajući Jevandelje emitovano preko radija. Nova (anti)religija čini čuda: pokazuje sumnjičavima nove građevine i nove tenkove. A kad bi čuda ponestalo? U rukama koje aplaudiraju pojavili bi se noževi i pištolji; piramida misli bi se stropoštala. Tamo gde je stajala, dugo ne bi bilo ničega osim krvi i haosa.

IX

BALTI

„Ako budeš stalno mislio na te svoje Balte i logore, znaš li šta će se dogoditi?" - upitao me je u Varšavi moj prijatelj koji odskora bezrezervno obožava dijalektičku mudrost Centra. „Provešćeš svoj život i staćeš pred Zeusa, a on će pružiti na tebe prst - tu je moj prijatelj napravio preteći pokret kažiprstom - i viknuti: Idiote! Upropastio si život baveći se glupostima!"

Istina je da mi je teško da se oslobodim razmišljanja o Baltima. Ponešto ipak mogu da kažem kao svoje opravdanje. Bavljenje sudbinom naroda, čija je tela pogazio slon Istorije, dokazuje sentimentalnu prirodu i uglavnom ne vodi ničemu - s tim mogu da se složim. Bes koji se oseća kad se čitaju memoari iz šesnaestog veka, u kojima autori - pretežno sveštenici - beleže neizmerna zverstva koja su počinili španski konkistadori u Americi, beskoristan je. On neće vaskrsnuti Karibe koje je poubijao gubernator Ponce de Leon, niti će dati pregršt hrane beguncima iz zemlje Inka, koje gone u Kordiljerima vitezi koji se bore verom i mačem. Zaborav pokriva pobeđene i neko ko bi se suviše revnosno udubljavao u registar proteklih zločina, a što je još gore, te zločine zamislio u pojedinostima, osedeo bi od užasa ili bi postao sasvim ravnodušan. Da je teritorija, nazivana Istočna Pruska, davno bila nastanjena pruskim narodom, koji su doživeli istu sudbinu kao Karibi od ruku obožavalaca Isusa koji govore nemački - poznato je istoričarima, ali u recima istoričara nema očaja majki i patnje dece, što je možda ispravno. Civilizacija, nazivana hrišćanskom, izgrađena je na krvi nevinih. Plemenita ogorčenost na one koji danas pokušavaju da stvore drugačiju civilizaciju, služeći se sličnim sredstvima, nije lišena farisejstva. Kartoteke zločina biće čuvane na mestu udaljenom od ljudi i sigurnom, a kad naučnik budućeg vremena, otrešajući prašinu i paučinu, posegne za tim tomovima, oćeniće ove činove kao male prestupe u poređenju s veličinom ostvarenog dela. Verovatnije

je da tih kartoteka neće uopšte biti jer, u skladu s napretkom, današnji vladari su izvukli zaključak iz jednostavne istine da ono što ne postoji na papiru, ne postoji u stvarnosti.

Pretpostavimo da će se tako dogoditi. Pa ipak, naš odnos prema stvarnosti razlikuje se od našeg odnosa prema prošlosti - smatrao to neko manom ili vrlinom. Živi čovek, makar bio udaljen hiljadu kilometara, ne može biti tako lako izbrisan iz sećanja. Ako je podvrgavan torturama, njegov glas stiže bar do onih koji (što za njih nije uopšte ugodno) imaju bujnu maštu. A ako čak taj čovek više nije živ, to je još uvek sadašnjost, jer onaj ko ga je ubio ili izdao naređenje da se ubije sedi na nekoj tački zemaljske kugle za stolom, na stolu su hleb, suvo meso i čaj, a njegova deca raduju se poklonu koji im je on doneo. Zahtev da se to stoje sadašnje gleda kao prošlost i bez uzbuđivanja glupostima, kako kaže moj prijatelj, posmatraju kroz istorijski teleskop plodovi sutrašnjice kako dozrevaju - stu'ov je zahtev. Postoji verovatno neka mera koje se ne smemo lišiti jer u protivnom ispostaviće se da su plodovi sutrašnjice koji dozrevaju truli. Činjenica da tako mislim rezultat je toga što su poslednje dve hiljade godina videle, ne samo razbojnike, konkistadore i dželate, već i da su živeli i radili ljudi za koje je zlo bilo zlo i kao takvo moralo je biti imenovano. Masovna klanja, teror revolucija, ludilo za zlatom, beda radničkih klasa - da, ali ko zna koje bi razmere dostigli ti porazi kad bi svako smatrao da treba ćutati i odobravati. Meni se čini da, ne želeći da odobravam, bolje branim plodove sutrašnjice nego moj prijatelj koji odobrava. Uzimam na sebe rizik da grešim i plaćam. Kad ne bih pristajao na rizik, umesto ovoga što pišem, pisao bih sada odu Generalisimusu. Uz ovladavanje pesničkom tehnikom, sastavljanje zvučne, ritmičke počasti ličnosti istaknutog državnika nije naročito teško (ova vrsta rada podseća na prevodilački rad).

Baltičke zemlje - Estonija, Letonija i Litvanija - prostiru se, kao što je poznato, na ivici velikog kontinentalnog masiva. Zaliv ih odvaja od Finske, Baltičko more od Švedske. Narodi koji ih nastanjuju nisu slovenski. Jezik Estonaca je srodan finskom. Međusobno bliski, jezici Litvanaca i Letonaca dosad su zagonetka za naučnike: ne zna se odakle su stigla ova plemena da bi se nastanila u donjem toku Njemena i Dvine. Zna se samo da su se potamanjeni Prusi služili sličnim jezikom. Od ta tri naroda samo su Litvanci uspeli da u prošlosti stvore veliku državu čije su granice dosezale do Dnjepra i održe je izvesno vreme. Slabo nastanjena teritorija tri zemlje, od trenutka kad je stanovništvo primilo hrišćanstvo, bila je

podvrgnuta jakoj kolonizaciji - pretežno nemačkoj i poljskoj. Usled kolonizacije nastala je dvojezičnost: stvarni vladari - a to su bili vlasnici zemaljskih dobara - govorili su nemački (Estonija i Letonija) i poljski (Litvanija), delimično zato što su došljaci doneli sa sobom svoj jezik i običaje, delimično zato što su lokalni rodovi prihvatili jezik i običaje došljaka; međutim, narod se služio domaćim jezikom i sačuvao posebnu kulturu koja potiče iz drevnih vremena. Posle Prvog svetskog rata tri zemlje su prestale da budu provincije ruske carevine i stekle su nezavisnost. Radikalna agrarna reforma otklonila je uticaje zemljoposjednika. Nacionalni jezici postali su jezici novih država, a književnost i školstvo nadovezali se na narodne tradicije.

Godine 1939. stanovništvo tri zemlje brojalo je oko šest miliona stanovnika, dakle, malo više od stanovništva Čilea, malo manje od stanovništva Švedske. Bile su to poljoprivredne zemlje koje su održavale ravnotežu budžeta zahvaljujući dobro organizovanom izvozu bekona, jaja, maslaca, žitarica i živine u Zapadnu Evropu. U tom pogledu podsećale su na Dansku. Uostalom, ne samo u tom pogledu. Ko poznaje životni stil farmera, lako će dobiti sliku egzistencije u ovim pribaltičkim teritorijama. Dobro razvijeno zadrugarstvo olakšavalo je seljaku prodaju njegovih proizvoda. Standard stanovnika, sudeći po njima, po izgledu njihovih kuća, njihovom načinu ishrane, bio je viši nego u drugim državama Istočne Evrope, s izuzetkom možda Čehoslovačke. Estonci i Letonci bili su u pretežnoj većini protestanti, Litvanci - katolici. Sva tri naroda odlikovao je žestoki patriotizam koji je često prelazio u šovinizam - što nalazi objašnjenje u prošlosti, surovoj za te narode. U vojnom pogledu sve tri zemlje su bile nenaoružane.

Sudbina tri zemlje rešavala se u razgovorima između Molotova i Ribentropa. U jesen 1939. godine Molotov je zatražio vojne baze. Vlade baltičkih zemalja revnosno su dale svoju saglasnost (štampa je posvetila tada mnoštvo članaka trajnom, nesalomivom prijateljstvu s moćnim i dobrim istočnim susedom). Juna 1940. godine, pod pretekstom da vlade ne obezbeđuju valjanu sigurnost sovjetskim vojnicima stacioniranim u bazama. Crvena armija prešla je granice Letonije, Litvanije i Estonije. NKVD preuzeo je vlast, a dotadašnji državni aparat prestao da postoji.

Moj izveštaj o baltičkim zemljama nije uzet iz knjiga ili časopisa. Prva svetlost koju sam video u životu, prvi miris zemlje, prvo drvo - bioh su svetlost, miris i drvo tih krajeva, jer rodio sam se tamo, u porodici koja je govorila poljski, na obali reke s litvanskim imenom. Ti događaji su za

mene tako živi, kao što je živo samo ono, što se čita s lica i očiju dobro nam poznatih ljudi.

Naježda Spanaca morala je biti grozno iskustvo za Asteke. Običaji osvajača bili su neshvatljivi, verski obredi nerazumljivi, putevi kojima se kretala njihova misao neispitani. Invazija Crvene armije za Estonce, Letonce i Litvance nije bila manji šok. Isdna, stariji ljudi su pamdih sumorna vremena carizma - ipak, to ni po čemu nije podsećalo na carizam, bilo je sto puta gore. Tokom godina koje su Rusiju delile od pada carstva, ona se nije približila Evropi već se udaljila od nje - prema načelima organizacije društava koja nikad u Evropi nisu bila poznata. Misli i reakcije osvajača bile su podjednako strane za pokorene kao tajne katoličke teologije i pojam kasdlijske časti za Asteke.

Zatraženi su izbori za parlament. Ovi izbori nisu ipak ni po čemu podsećali na instituciju, poznatu dode pod tim imenom. Postojala je samo jedna lista kandidata koju su vlasti istakle. Zašto su onda gradovi i sela bili zasud propagandnim lecima i brošurama, zašto su zvučnici pozivali danju i noću, čemu kamioni dekorisani portretima, čemu venci, mitinzi i tribine? Ako postoji jedna lista i nema nikakvog izbora, čemu onda propaganda? Stanovništvo ništa nije razumelo. Na dan izbora otišlo je ipak masovno da glasa. Trebalo je otići: posle davanja glasa dobijao se u pasošu pečat. Nepostojanje takvog pečata u pasošu značdo je daje njegov vlasnik neprijatelj naroda - da je pokazao zlu volju, nije hteo da glasa. Istina, stanovništvo - naivno - staralo se da preda iscepane, izvrljane listiće, kako bi glasovi bili nevažeci. Priznati su ipak kao važeci, koji su značili „da”. Rezultat je bio impozantan. Prvi čin tako izabrane skupštine bila je molba za uključenje republika u Sovjetski Savez. Ovoj molbi je udovoljeno.

Jedan od novoizabranih poslanika za litvanski parlament bio je moj drug iz rane mladosti. Mnogo desetina kilometara prešao sam s njim, ploveći kanuom raznim rekama Evrope, topili smo se u vodopadima, lutali nepristupačnim planinskim stazama, zajedno smo pozdravljali izlaske sunca u dolinama Švarcvalda i među zamcima Rajnske oblasti. Nekoliko godina pre izbijanja Drugog svetskog rata postao je staljinista. Mada je podcao iz Varšave i njegovo prisustvo na terenu litvanske države na početku rata bilo manje-više slučajno, njegova kandidatura je istaknuta (zbog neznatnog broja komunista u tim zemljama svaki je bio rado korišćen), a pošto se isticanje kandidature izjednačavalo s izborom, postao je poslanik. Mora da je bio to čudan doživljaj za njega: glasati za

priključenje države, s kojom ga ništa nije vezivalo, drugoj državi, poznatoj mu samo iz propagandne literature i zvaničnih statistika. Bila je to novost, mada se od tada u Istočnoj Evropi trebalo privići na slično reprezentovanje pojedinih zemalja strancima koji su u slučaju potrebe menjali čak imena.

I tako su stanovnici baltičkih zemalja postali sovjetski građani i morali da se podrede propisima koji su važih za druge. S tačke gledišta novih vlasti, ta masa ljudi koja je, uostalom, živela na nivou, u poređenju s kojom je životni standard drugih građana Sovjetskog Saveza bio sirotinjski, predstavljala je na neki način skandal, spomenik drevne prošlosti. Trebalo ju je podvrgnuti vaspitanju. Zatvori su se napunili, a ubrzo su počele masovne deportacije nekih kategorija stanovnika u logore rada, rudnike i kolhoze u daleke krajeve Sovjetskog Saveza, pretežno u polama područja. Tokom 1941. ovu teritoriju zauzela je nemačka armija. Nacisti su pak počeli da ubijaju kategoriju stanovništva koju su, u skladu sa svojom doktrinom, smatrali nepoželjnom, to jest sve Jevreje, bez obzira na njihovu klasnu pripadnost, starost i pol. Ovaj zadatak su obavili s velikom preciznošću. Istovremeno su odvodili u Rajh veliki broj prinudno najmljenih radnika. Godine 1944. baltičke zemlje je ponovo zauzela Crvena armija i Centar je pristupio asimilaciji ove teritorije s drugim teritorijama države. Najhitniji zadatak bio je uništenje dotadašnje agrarne strukture, zasnovane na imućnim seoskim domaćinstvima. Kolektivizacija je ipak naišla na znatne smetnje. Metoda „prođublivanja klasne borbe u selu“, to jest iskorišćavanja antagonizama između siromašnih i bogatih seljaka, davala je slabe rezultate; velika količina oružja ostalog posle ratnih operacija i izvežbanost u partizanskom ratu podsticala su na otpor. Seljaci su bežali u šume i tamo formirali naoružane odrede. Kaznene ekspedicije su opkoljavale sela i ubijale one koji su ostali u kući. To je samo pojačavalo otpor jer često je čitavo stanovništvo okolnih sela, s decom i ženama, više volelo da se priključi partizanima nego da se izlaže sigurnoj propasti. Zbog neprijateljskih raspoloženja stanovništva trebalo je pribеći radikalnom sredstvu, to jest masovnim racijama, tovarenju u vagone i odvoženju u nenastanjene oblasti Evroazije. Godine, u kojima je Zapadna Evropa počela da uživa u nesigurnom i trenucima panike prekidanom miru nisu bile mime za baltičke zemlje. Sela, čiji su stanovnici pobegh, bili pobijeni ili deportovani, bila su prazna i opljačkana, vetar je fujkao u izbijenim prozorima i izvaljenim vratima. „Hitleri dolaze i odlaze, ah narodi ostaju“ - rekao je On kad je bio već siguran u pobedu nad Namacima. U odnosu na manje grupe stanovništva

ova rečenica bi pre trebalo da bude zamenjena drugom: „Narodi dolaze i odlaze, ali zemlje ostaju”. „Ljitva to budjet, no Ljitovcov nje budjet” - rekao je 1946. u razgovoru visoki funcioner Centra.

Koliko su stanovništva izgubile ove zemlje pre nego što je njihova ekonomska struktura prilagođena, to jest do 1950. godine - nije mi poznato i verovatno niko ne zna statistiku. Pokazatelj bi mogao da bude broj došljaka iz udaljenih krajeva Sovjetskog Saveza, po naredbi upućivanih na mesto koje su oslobodili domoroci. Proces nije završen. U sela su dovođeni kolhoznici, u gradove administrativni kadrovi i njihove porodice. U gradovima se čuje više ruski nego estonski, letonski ili litvanski jezik. Među partijskim vlastima i visokim činovnicima preovlađuju ruska imena, a od lokalnih imena jedan deo su pseudonimi uzeti za privremenu upotrebu. Stanovništvo Sovjetskog Saveza treba da bude izmešano: samo rastapanjem pojedinih nacionalnosti u „ruskom moru”, postići će se cilj - to jest jedna kultura, jedan univerzalni jezik. Teritorija koja je nekada povezivala baltičke države s Nemačkom, to jest pogranični pojas Istočne Pruske nastanjena je čisto ruskim stanovništvom; tamošnji veći grad Kenigzberg, u čijim se zidinama rodio i proveo ceo svoj život Kant, preimenovan je u Kaljinjingrad i više se ne razlikuje od Tule ili Samare. Sa ostrva koja se nalaze uz obale Estonije estonski ribari više ne odlaze u lov. Kotao, u kome se kuvaju baltički narodi, treba da bude čvrsto zatvoren.

Škole i univerziteti svakako upotrebljavaju domaće jezike. Knjige takođe. Jer nije cilj uništavanje stanovništva. Cilj je uništavanje klasnog neprijatelja. Kada mladi nauče na litvanskom, estonskom ili letonskom kako da budu dobri patrioti Sovjetskog Saveza i kako treba da cene sve što potiče iz Centra, ruski jezik će izaći kao pobednik u konkurenciji i preći u višu fazu svesti”.

•^^,Prišao sam Staljinovom portretu, skinuo ga sa zida i postavivši na sto, s licem u šakama, gledao sam i razmišljao. Šta treba da učinim? Vođino lice, kao i uvek, tako mirno, njegove oči koje tako jasno gledaju dalekosežnim pogledom. Činilo mi se da ovaj pronicljivi pogled probija zidove moje male sobe i izleće u prostranstvo da obuhvati čitavu zemaljsku kuglu. Ne znam šta bi pomislilo neko ko bi me video tog trenutka. Ali svakom svojom rečju, svakim svojim gestom, svakom kaplju krvi osećao sam da tog trenutka za mene na celom svetu ne postoji ništa osim tog najdražeg, voljenog lica. Šta treba da učinim? „Sovjetska vlada odlučno se obračunava s narodnim neprijateljima ...” To su tvoje reči, draže Staljine. Čvrsto im venijem. Sada znam kako ću postupiti”. („Pergale” „Pobeda”), organ Saveza književnika Litvanske Sovjetske Socijalističke Republike, br 4, april 1950, s. 52, cit. „Lithuanian Bulletin”, New York, br 7-12).

Gde je tu razlog za ljutnju? Mali svet baltičkih zemalja bio je svet poznat iz Brojgelovih seoskih slika. Ruke koje stežu kriglu, nasmejana crvena usta, medveđa otežala dobrodušnost, seljačke vrline: vrednoća, štedljivost, marljivost, i seljačke mane: gramzivost, škrtost, stalna briga za budućnost. Proletarijat je bio malobrojan, privreda slabo razvijena, agrarna reforma podelila je veće poljoprivredno vlasništvo seljacima. Zašto bi to trebalo da traje? Neoprostivi anahronizam kulaštva morao je biti uništen, a standard snižen da bi se tako izjednačio sa standardom stanovništva u ostalim delovima Sovjetskog Saveza. Sto se tiče drastičnih metoda, konačno, svako mora jednom umreti. Pretpostavimo daje znatan procenat stanovništva uništila kuga, a ne kaznene ekspedicije. U trenutku kada kugu prihvatimo kao istorijsku nužnost, prestaćemo da ronimo suze nad sudbinom žrtava. Kuga ih zemljotres uglavnom ne izazivaju negodovanje. Konstatuje se katastrofa, odlažu novine i mirno se dalje doručkuje. Jer može se buniti samo protiv n e k o g a . Ovde isto tako nema nikoga. Ljudi su to izvršili s potpunim uverenjem da izvršavaju istorijsku dužnost.

A ipak, pismo koje sam imao u ruci, bilo je mučno. Poticalo je od porodice, deportovane marta 1949. godine iz baltičkih zemalja u Sibir, i bilo upućeno rođacima u Poljskoj. Porodica se sastojala od majke i dve ćerke. Pismo je suvo i sažeto opisivalo poslove koje su obavljale u kolhozu iza Urala. Poslednja slova pojedinačnih redova bila su blago zadržana i, čitajući vertikalno, dobijale su se reči „večne ropkinje“. Ako je takvo pismo slučajno stiglo do mene (posetio sam čoveka koji gaje dobio, ne znajući ipak ništa o pismu) - koliko li je onda drugih, slično maskiranih znakova očajanja stiglo do osoba koje ga nisu, jer nisu mogle, ni za šta upotrebile. A procenjujući matematički, koliko takvih pisama je ostalo nenapisano i koliko je samo bilo onih koji su mogli da ih napisu umrlo u nepovoljnim oblastima severa od gladi i preteranog rada, ponavljajući ove beznadežne reči: „rob zauvek“?

Majka i dve ćerke, ako su žive, nose ovoga trenutka vodu iz bunara i majka brine zbog nedovoljne porcije hleba koje one dobijaju od nje kao platu. Možda je spopada takode briga za budućnost ćerki. Stanovnik Njujorka, preseljen u selo u Kongu, osećao bi se otprihke tako kao Balt preko Urala: takva je razlika u čistoći, higijeni i čak najpovršnijim obeležjima civilizacije. Oni koji su bili tamo, potvrdiće da ne lažem. Majka će umreti, ali ćerke moraju ostati zauvek, jer sa takvih deportacija nema povratka. Moraće da se udaju i zatvore u sebi nešto što je ne-

razumljivo za okolinu, nešto što neće biti u stanju da prenesu svojoj deci koja govore ruski.

Možda se ni majka, ni ćerke nisu odlikovale posebnim vrlinama. Majka je svake nedelje odlazila s debelim molitvenikom u crkvu, ali kod kuće je bila rospija i ispoljavala bolesnu škrtost. Ćerkama su bile u glavi samo lopice i subotnji plesovi na travi, omiljeni u njihovim zavičajima. Nisu čitale nikakvu ozbiljniju knjigu, strana su im bila imena Platona i Hegela, Marksa i Darvina. Deportovane su tri žene jer su bile kulakinje. Njihova farma imala je tridesetak hektara zemlje. Korist za čovečanstvo od njihovog mirnog života u seoskom domaćinstvu, izuzev izvesnog broja kilograma proizvedenog sira i maslaca, bila je minimalna. Postavlja se pitanje: da li je dopušteno ih nije dopušteno da se unište tri takva bića u ime viših ciljeva? Murti-bingisti odgovaraju daje dopušteno. Hrišćani i pseudohrišćani da nije dopušteno. Ni jedni ni drugi nisu sasvim dosledni. Devedeset procenata argumenata, koje koriste murti-bingisti u svojoj propagandi upućenoj širokim masama, poziva se na ljudsku nepravdu. Na dnu njihovih emocionalnih slogana uvek se nalazi apelovanje na moralnu pobunu. Hrišćani tvrde da ne treba nikome nanositi nepravdu, jer svaki čovek je dragocen, ali pošto izreknu tako lepo mišljenje, ni prstom neće maći da pomognu. Ne samo da ih ne interesuje sudbina Balta, već su ravnodušni i prema drugim vrstama uništavanja, poput racija i prinudnih deportacija. Na primer, duhovnu smrt širokih masa koje danju teško rade, a uveče su osuđene na trovanje bioskopom i televizijom smatraju nečim sasvim normalnim.

Pablo Neruda, veliki pesnik Latinske Amerike, potiče iz Čilea. Preveo sam mnoge njegove pesme na poljski. Radovao sam se kad je uspeo da pobegne iz svoje otadžbine od hapšenja. Pablo Neruda je komunist. Verujem mu kad piše o siromaštvu svoga naroda i cenim ga što ima veliko srce. Pošto, pišući, Neruda mish na svoju braću, a ne na sebe, kao nagrada data mu je moć reči. Ipak, kad ludilo kapitalističkog sveta suprotstavlja srećan, radostan život ljudi Sovjetskog Saveza, prestajem da mu verujem. Verujem mu dok piše o onome što zna. Prestajem da verujem kad počinje da piše o tome što ja znam. Eto, to je razlika između sledbenika sa Istoka i sledbenika sa Zapada. Komunisti sa Zapada potrebna je vizija zlatnog veka koji se v e ć ostvaruje na zemlji. Murti-bingista sa Istoka nastoji svim silama da tu viziju u umovima učvrsti, ali ne zaboravlja daje to korisna laž. Njegovo rezonovanje je ispravno. Razne revolucije su poznavale trenutke terora primenjenog na protivnicima novog poretka. Niko

danas ne plače za francuskim aristokratama čije su glave pale na giljotini. Dosadašnje revolucije bile su ipak sitni događaji u poređenju s revolucijom koja se danas vrši. One su smerale ka rušenju malobrojne klase koja stoji na putu stvaralačkim težnjama i veštački zaustavljanim snagama. Današnja revolucija ne može se zadovoljiti trenutkom terora potrebnim za učvršćivanje nove vlasti. Klasna borba traje dok ekonomska osnova, na koju može da se oslanja klasni neprijatelj, ne bude uklonjena: predmet revolucionarnih dejstava su mnogomilionske mase sitnih proizvođača, to jest seljaka i zanatlija, kao i privatnih prodavača usluga. Stalni otpor tih masa, nepokornost njihove psihe koja koristi svaku priliku za oživljavanje starih oblika privrede, zahteva odlučna sredstva. Tome treba dodati da je revolucija pobedila u zaostaloj zemlji i da svakoga trenutka, od 1917. godine, pretili regres, bilo u vidu unutrašnjeg raspada ili oružane intervencije spolja. Dakle, razumljivo je što se trenutak terora starih revolucija razvlači u Najvećoj revoluciji na duge decenije. A gde su teror i siromaštvo nikome ne može biti dobro. Zlatni vek pripada budućnosti. Centar je objavio da je već na etapi realizovanog socijalizma i da teži sledećoj etapi, to jest komunizmu. Treba, dakle, očekivati novu etapu. Sadašnji trenutak, posmatran sa distance, npr. iz 2950. godine, izgledaće podjednako kratak, kao što nam izgledaju godine terora Francuske revolucije, a broj od dvesta ili trista miliona žrtava neće izazvati veće interesovanje od bogzna koliko francuskih aristokrata.

Zamishmo susret dvojice ubeđenih sledbenika Centra (opis zasnivam na brižljivom posmatranju sličnih susreta). Jedan od njih potiče sa Istoka. Ima za sobom tri godine provedene iza kapija zatvora i logora prinudnog rada t a m o . Nije pokleknuo i nije promenio svoja uverenja. Mada je nevin, smatrao je gde drva seku, tu iverje leti, i da manji ili veći procenat nevinih među njegovim drugovima iz logora ne dokazuje ništa: bolje je osuditi dvadesetoro nevinih, nego pustiti jednog štetočinu. Povedničko izdržavanje ovog iskušenja je izvor moralne snage za njega i poštovanja, koje uživa među kolegama u Partiji. Zna on da je zemlja, koju je dobro upoznao preko mašinerije skrivene iza scene, dolina siromaštva i škrgutanja zubima. Ipak, sigurnost istorijske nužnosti i vizija dalekih plodova sutrašnjice čine da mu se stvamost koja postoji tokom nekohko decenija ne čini toliko važnom. Drugi je zapadni komunista. Njegova pažnja je usmerena pre svega prema bezakonjima sistema u kome živi. Pun je plemenitog negodovanja i čežnje za realizacijom koja se odvija tamo odakle dolazi njegov drug. Drug ga gleda blagonaklono i reči koje

izgovara tačno odgovaraju očekivanjima. Ponekad se samo u očima pojavi jedva приметna iskrica humora. To je ljudski, ne može mu se zbog toga zameriti. Humor je blago začinjen zavišću. Moralna pobuna i entuzijazam drugoga su za njega već samo nedostižan l u k s u z moralnog komoditeta. Kad bi čovek koji s njim razgovara z n a o , kad bi preživeo isto što i on, kako bi izgledala njegova vera? Iskustvo je pokazalo da većina tih zapadnjaka nervno ne izdržava duži boravak u Centru. Doza je za njih prejaka. Mogu biti veoma korisni kao misionari među paganima, ah onda kad je njihova zemlja zauzeta oslobodilačkom armijom. Kad nema odstupanja, njihove unutrašnje sumnje više neće naneti štetu Velikoj stvari.

Pomenuo sam Nerudu. Pitanje Balta je deset puta važnije za svakog savremenog pesnika od pitanja stila, metrike i metafore. Jedina poezija, dostojna tog imena, danas je eshatološka poezija, to jest takva koja poriče današnji neljudski svet u ime velike promene. Čitalac traži nadu i ne tiče ga se poezija koja shvata to što ga okružuje kao s t a l n o . Ako je neko obdaren tim bliže neistraženim unutrašnjim nabojem koji nosi ime poezije - neće uspeti da se odupre opštem očekivanju i tražiće - prevrćući se, ustajući, opet padajući i ponovo se dižući, jer zna da je to njegova obaveza. Poezija revolucionara, u umetničkom pogledu, uglavnom stoji više od poezije kamemih umetnika jer sadržina, bliska ljudskim željama, oslobađa reči iz povišja prolazne književne mode. Slabost fevolucionarne poezije pojavljuje se tamo gde ona počinje da slavi željenu budućnost već kao ostvarenu ili koja se ostvaruje na delu zemaljske lopte. Teškoća odobravanja se ne sastoji u tome što su „pozitivne“ vrednosti protivurečne samom načelu književnosti. Teškoća odobravanja je u tome što, da bi odobravanje bilo uspešno, mora biti zasnovano na istini. Nepodudarnost reči sa stvarnošću sveti se čak ako autor radi u dobroj nameri. Sentimentalizam, to jest takvo eksploatisanje osećanja da ona postaju cilj sama sebi, odvojena od predmeta koji ih je izazvao, ne vodi dobrom pisanju. Stvarnost proverava književnost pre ili kasnije. Smišljeni načini potpune izolacije od stvarnosti koju praktikuju pisci murti-bingisti su začuđujući. Poznat mi je pesnik koji se posle pakta Molotov-Ribentrop i izbijanja Drugog svetskog rata našao u jednom gradu koji je zauzela Crvena armija. Pesnik se mnogo bojao jer su u gradu izvršena brojna hapšenja i stalno je nestajao neko od njegovih prijatelja i poznanika. U panici je sedao da radi i ispod njegovog pera izlazile su vedre poeme koje su predstavljale blagodat mira i oduševljenje socijalističkom gradnjom. Zapamtio sam pesmu, u kojoj je hvalio „srećne, imućne kolhoze“ sov-

jetske Ukrajine. Nekoliko meseci kasnije, kad je nemačka armija započela invaziju, stanovništvo „srećnih, imućnih kolhoza" pozdravljalo je Nemce kao oslobodioce jarma i tek nerazumna svirepost osvajača uverila gaje da je bilo u zabludi, što nije nikakav argument protiv sistema: dve-tri decenije su suviše kratak vaspitni period. Međutim, to je argument protiv pesnikovih pesama.

Dvojnost etičkih mera, primenjivanih na to što se događa izvan Imperije i u njenim granicama, onemogućava poštnu književnost. Dijalektičko rezonovanje može biti sasvim u redu, ali umetnost ne nastaje iz dijalektičkog rezonovanja: ona čpe iz znatno dubljih i starijih naslaga, skupljanih u čoveku pokolenjima. Ova činjenica možda neće ići u prilog vladarima-fdozofima koji bi želeli da vide čisto dijalektičku književnost, koja se hrani razumevanjem istorijskih procesa. Pa ipak, ono što nagrađuju kao književnost samo je njen privid. Osećanja, silom utisnuta na površinu, truju čitavo delo i daju mu sjaj fabrikata. Ovaj sjaj upozorava čitaoca: pažnja, serijska proizvodnja. Najplemenitije reči imaju tada mrtvilo ornamenta.

Pretpostavimo da priznajemo nužnost terora u periodima revolucija i da bi Balti, kao antirevolucionarna grupa, trebalo da budu u neophodnoj meri uništeni. Ipak, odmah se javlja sumnja može li se izjednačavati trenumi, improvizovani teror s dugotrajnim terorom. Ne zna se da li će neko, posmatrajući iz hiljadugodišnje perspektive događaje našega veka, smatrati giljotinu i deportovanja čitavih nacionalnih grupa, praktikovana tokom nekoliko decenija, identičnim pojavama. Godina i decenija se ne izjednačuju. Element vremena menja kvalitet dela. Teror, primenjivan dugo, zahteva stalni aparat i dobija trajnost institucije. Deportovani mogu da požele da beže. Rođaci deportovanih nisu uopšte oduševljeni i uputno je i njih staviti na sledeću listu. Porodice rođaka su nesiguran element i mogu se održati u pokornosti samo pomoću straha da će ih snaći slična sudbina. Pošto seljaci, od kojih je stvorena radna snaga kolhoza, rade bez volje i dosta su nezainteresovani za dobit koji ne ide u njihove džepove, podsticaj može biti samo strah. Strah je uostalom odavno poznat cement društava. U liberalno-kapitalističkoj privredi strah od nedostatka novca, od gubitka posla, od pada na niži stepen društvenih lestvica gurao je čoveka na napor. Ovde se ipak pojavljuje g o l i strah. U kapitalističkom gradu, koji ima sto hiljada stanovnika, na primer, deset hiljada je moglo da strahuje zbog nezaposlenosti ili mogućnosti da izgubi posao. Taj strah im se predstavlja kao individualna situacija, tragična zbog ravnodušnosti

i neosetljivosti okoline. Ipak, ako sto hiljada ljudi živi stalno u strahu, oni proizvode kolektivnu atmosferu koja pritiska grad kao veliki oblak. Zlato otuđuje čoveka od njega samoga, čini ga kepecem. Goli strah, postavljen umesto kapitala, otuđuje čoveka ništa manje, a čak znatno efikasnije.

Protiv vlasti straha predviđena su sredstva: vaspitavanje novog čoveka, za koga bi rad prestao da bude Adamovo prokletstvo i postao radost i ponos. Ogromna literatura služi tom cilju. Časopisi, knjige, film, radio imaju za temu kako tu promenu čoveka, tako i buđenje mržnje prema neprijateljima koji bi tu promenu hteli da onemoguće. S vremenom kako čovek bude dobrovoljno i s radošću učio da izvršava svoje obaveze prema društvu, doze straha će se smanjivati. Tako će se najzad roditi slobodan čovek.

Da h će se roditi uz upotrebu primenjivanih metoda, pitanje je vere. Ako je sve na svetu podvrgnuto zakonima koji se mogu razumski upoznati, ako sloboda nije ništa više od razumevanja te opšte racionalne nužnosti, ako je čovek sposoban da postigne punu svest, za koju je to što je nužno i to što bi trebalo želiti, jedno te isto - tada je novo slobodno društvo moguće u budućnosti. U tom značenju je komunista, koji je proveo tri godine u zatvorima i logorima prinudnog rada, bio slobodan, jer je sredstva primenjivana prema njemu i njemu sličnima smatrao racionalnim i nužnim. U tom značenju su u pravu pisci narodnih demokratija kada tvrde da se slobodan čovek već rodio, a to je sovjetski čovek. Ako ipak božanska svest (za božanstvo ne postoji izbor jer onome ko vidi jasno nije potrebno da bira) nije čoveku dostupna, uvek će izvestan broj ljudi napraviti pogrešan izbor, s tačke gledišta vladajućih filozofa, a slabljenje napetosti straha, pretiće prevratom. Goli strah, dakle, biće isto tako malo sklon dobrovoljnoj abdikaciji kao Kapital. Mladi čovek u Moskvi, rođen i vaspitan u novom sistemu, nalazi se na lošem putu kada vrši izbor i poseže za Dostojevskim, koji je sličnu dilemu rešavao pesimistički.

Međutim, postoji ipak pitanje Balta. Postupanje prema njima nije uopšte nepromišljena glupa svirepost. Njihova sudbina je potpuno ista kao sudbina drugih naroda koji žive u granicama Sovjetskog Saveza. Ne vide se razlozi zbog čega bi ih trebalo tretirati drugačije. Jasnost slučaja sastoji se u tome što su oni naglo uključeni i uopšte nisu bili pripremljeni za nove uslove jer nisu prošli ni kroz kakve prelazne stadijume. Osim toga, u civilizacijskom pogledu bih su na znatno višem nivou od ostalih građana i, pošto nisu Sloveni, imaju teškoće s učenjem ruskog jezika

(video sam u sovjetskom filmu malu Estonku kako recituje Puškinove stihove; njen izgovor je bio veoma smešan). Nesumnjivo, nacionalne razlike su ovde ozbiljan problem.

U trenutku postizanja pobeđe i stadijuma socijalizma na čitavoj zemaljskoj kugli narodi će postepeno prestati da postoje; stvoriće se jedan univerzalni jezik koji, kako kaže On, neće biti ni ruski, ni nemački, ni engleski, već pre legura raznih jezika. Može se pretpostaviti da će, pre nego što se to dogodi, na znatnim prostranstvima zemaljske kugle biti prihvaćen ruski jezik koji će, uostalom, kasnije predstavljati osnovu novog univerzalnog jezika (kaže se da je francuski bio jezik feudalizma, engleski jezik kapitalizma, a ruski je jezik socijalizma). Postojanje naroda nije moguće racionalno obrazložiti, međutim, u sadašnjoj fazi treba na njega računati kao na činjenicu. Uputno je podržavanje razvoja nacionalnih kultura, pa ipak, samo u onoj meri u kojoj to priprema prelazak u sledeću fazu. Sve što u kultumom pogledu zbližava dati narod s ruskim narodom vredno je zaštititi. Takođe je vredno staranja sve što učvršćuje sistem. U naučnoj oblasti mogu se čak podsticati narodi na takmičenje, pod uslovom da poštovanje primata ruske nauke bude sačuvano (u jednoj od narodnih demokratija delikatno je odvrćana grupa naučnika od objavljivanja rezultata njihovih naučnih radova jer su ovi rezultati bili suviše dobri i to bi moglo da ostavi utisak konkurencije s ruskom naukom na tom polju). Stalno treba imati pred očima daleki cilj, to jest stapanje naroda u jednu celinu. Zbog toga nacionalizam zasluđuje apsolutno iskorenjivanje. Nacionalizam se može definisati kao uverenje da se nacionalna kultura zasniva na „nacionalnoj sadržini u nacionalnoj formi“, a poznato je da je sadržina nacionalnih kultura bila dosad uvek klasna. Suprotnost nacionalizmu je formula „nacionalna kultura po formi, socijalistička po sadržini“, a pošto je ruski narod izvršio revoluciju i odredio modele socijalističke kulture, **Специ** iz svojih dostignuća, nacionalizam se može kratko definisati kao suprotstavljanje svemu što je rusko. Manje nacionalne grupe, ako boluju od antiruskog nacionalizma, mogu se likvidirati u celini (npr. s Krimskog ostrva uspešno je deportovan ceo narod krimskih Tatara). Sto se tiče većih naroda, proces borbe s mržnjom prema svemu što je rusko razvučen je na duge etape. U Ukrajini se mogu zabeležiti značajni uspesi. Sve više ukrajinskih mladih pisaca prelazi u Moskvu i piše na ruskom. Ukrajinski pesnici i kritičari, koji bi hteli da stvaraju p o s e b n u ukrajinsku književnost, ne žive više. Ne žive ni glumci koji su bili ponosni na nacionalno pozorište i otišli suviše daleko, želeći da se takmiče s ruskim

pozorištem. U baltičkim zemljama stvar je na najboljem putu. Što se tiče narodnih demokratija, primenjena šema je drugačija i dugoročni program, uspešno realizovan, predstavlja modifikaciju ranije stvorenih iskustava.

Zadatak je težak jer pojedini narodi su opterećeni sopstvenom prošlošću i skloni da smatraju svojom kulturom - kulturu posedničkih klasa, na primer, baltički narodi - kulturu svojih kulaka. Suprotstavljaju tu kulturu ruskoj kulturi. Kako se ipak može porediti! Ruski narod je veliki narod; on je nosio u svojoj nutrini revoluciju, kao što majka nosi plod. Njegovu prošlost, opterećenu najvećim dostignućima u istoriji, samo bogohulnik će hteti da poredi s prošlošću naroda koje je ruski narod oslobodio. Ruski narod je izbavitelj sveta.

Nikakve svireposti se ne čine. Ubijaju se oni koje treba ubiti, muče se oni od kojih treba dobiti priznanja, deportuju se grupe koje treba deportovati. Ako lako ginu preseljeni u strane im uslove, za to su krivi klima, težak posao i nedovoljna ishrana - a to se ne može menjati u sadašnjoj etapi. Teško je zahtevati da zemlja, koja nosi na sebi tako veliki zadatak, snabdeva svoje zatvorenike onako kao što Engleska snabdeva svoje vojnike. Možda onda ne bi umirali tako brzo, ali njihov rad bi prestao da se isplati. Uostalom, pre nego što hrana stigne do zatvorenika, administracija logora je pokrade. Sve će se promeniti kad se životni standard poveća. Tada će i zatvorenicima biti bolje.

Prethodno izlaganje nije lišeno dalekovidosti, dostojne divljenja. Narodi Srednje i Istočne Evrope bili su do ludila nacionalistički i spremni da se međusobno masakriraju, samo da bi osvojili od svog suseda parče teritorije. Danas vide kohko je to bilo nerazumno (što ih, uostalom, verovatno ne bi zadržalo da šćepaju jedan drugog za gušu kad bi nestala kontrola Centra). Pod vlašću Centra prihvataju međusobne ustupke: Poljaci su ustupili svoje istočne teritorije, Nemci su prihvatili liniju Odra-Nisa, Česi i Mađari više nemaju pretenzije prema Zakařatskoj Ukrajini. U republikama išćezava problem manjine, sve one prihvataju jedinstven privredni i kulturni model iz Centra i ono što ih još razlikuje je jezik. Teško je negirati ispravnost velikog plana.

Jedini problem je pacijent koji se otima i viće. Flober u *Madam Bovari* opisuje operaciju „*pied boi*^“, koju je izvršio doktor Bovari. Ovaj provincijski lekar, uortaćen s apotekarom Omeom, odlučio je da izleči slugu iz mesne krćme, koji je bio hrom. Posle mnogo napora uspeli su da ga

nagovore da se podvrgne hirurškom zahvatu. Doktor Bovari se zatrpao medicinskim priručnicima i po njegovom nalogu konstruisana je drvena kutija težine osam fund, koja je unutra imala gvozdene kuke, zavrtnje i kožne remene. Operacija je izvrsno izvedena, posle čega je noga zašrafljena zavrtnjem u sandučić. „Hvala! Tri puta vam hvala! - izvikivao je lokalni dnevnik. - Ovo je prilika da se vikne da će slepi progledati, a hromi prohodati! Ali, ono što je nekada fanadzam obećavao svojim izabranicima, to nauka danas osigurava svim ljudima!" Nažalost, posle pet dana s pacijentom je počelo da se događa nešto loše. Urlao je od bola. Otvoren je sandučić i konstatovano da je noga otečena i prekrivena čirevima. Dva prijatelja su odlučila da je očigledno bio slabo zašrafljen. Pritegnud su šrafovi. A ipak, pacijent se osećao sve gore. Lekar, pozvan iz susedne varošice, konstatovao je gangrenu i amputirao nogu. Flober je očigledno bio pakosnik i ismevao kult napretka gospodina Omea. To uopšte ne znači da operacije koje vrše dobri lekari ne mogu da uspeju. Ipak, uvek ostaje sumnja da li je lekar, s kojim imamo posla dobar lekar.

„To je sve u stvari dosadno - rekao mi je visoki funkcioner iz zemalja narodne demokratije. - Video sam ga još u Rusiji. Etape su unapred odmerene i slede jedna za drugom s matematičkom tačnošću. Jedino je interesantno kako reaguje ljudski materijal."

Ljudski materijal izgleda da ima posebnu odliku: ne voli kad ga smatraju samo ljudskim materijalom. Osećanje da se treba potpuno pokoriti merama određenim u Centru i osloboditi se bilo kakvog uticaja na promene, istina, lake za logično tumačenje *ex post*, ali uvek iznenađujuće - za ljudski materijal je teško podnošljivo.

Parlamentarni sistem može biti u mnogim slučajevima fikcija koja osigurava vlast uvek istim društvenim grupama. Pa ipak, mogućnost odlaska do glasačkih kutija i davanja svog glasa protiv nekoga ima vrednost osvežavajućeg tonika. Takođe učešće u demonstraciji uperenoj protiv nekog ministra, štrajkačka akcija ili čitanje opozicione štampe daju trenutke emocionalnog pražnjenja, verovatno veoma potrebnih. Nacionalni ponos može biti apsurdno osećanje, ali ponos petla koji šeta po svom dvorištu među kokoškama, ništa manje apsurdan, biološki je koristan. Razumevanju psiholoških motiva treba pripisati sredstva koja utiču na mase, koja primenjuje vladajući Centar. Ogromne povorke, zastave, portreti vođa; propaganda za vreme izbora, koja je s tačke gledišta zdravog razuma bacanje novca jer postoji jedna lista i rezultat je unapred predviđen; manifestacije mržnje prema neprijateljima. Nacionalni ponos

takođe je uzet u obzir: treba da mu služe nacionalne zastave, svakodnevno saopštavane vesti o privrednim ili kulturnim dostignućima zemlje, novim zgradama, putevima, železnicama i uspešnom ostvarenju proizvodnih planova. Delovanje je uspešno zahvaljujući ponavljanju istih parola. Nedostaje ipak nekakav neuhvatljiv elemenat i ljudski materijal je mučen osećanjem fikcije. Ništa nije spontano. U svom profesionalnom radu može se steći opravdani ponos. Ipak, kad se ide dalje, sve je unapred određeno. Već sutradan, negde gore, može biti doneta odluka koja uklanja čitavu vladu, pomera granice zemlje - ili pak da se pojavi naredba da treba mrzeti one koji su do juče smatrani prijateljima. Izražavanje nacionalnog ponosa je očigledno nedovoljno, pošto duhovno stanje Estonaca, Litvanaca, Letonaca, Poljaka, Ceha, Mađara, Rumuna i Bugara opravdava pretpostavku da ih od klanja svakog Rusa, koji im padne u ruke, zadržava samo strah; i može se smatrati da se ni partijski kadrovi ovih zemalja ne bi odrekli tako velikog zadovoljstva. Može se žaliti zbog zaostalosti tih naroda i izražavati nada da će socijalističko vaspitanje to promeniti. Pa ipak, ne treba zatvarati oči pred neprijatnom stvarnošću. Što je još gore, slične pretpostavke mogle bi se izvlačiti o narodima koji su stđljivo i mnogo ranije bili vaspitavani.

Pripajanje baltičkih zemalja za stanovnika Čilea ili Meksika izgledaće kao beznačajan incident. Drugačiji je slučaj s mnogomilionskim masama stanovništva narodnih demokratija. Godinama one u mislima razmatraju taj, i pored svega, neobični postupak moćne velike države koja nalazi analogiju samo u politici kolonijalnih država. Ako je veliki Sovjetski Savez federacija i može da apsorbuje neograničen broj republika, onda jednom mora doći red na druge zemlje. Ako to što se tamo dogodilo posle priključivanja treba da bude *prefiguracija* stvari koje će nastati, onda treba očekivati masovne deportacije i naseljavanje gradova i sela došljacima iz dalekih krajeva evroazijskog kontinenta. Takav trenutak predstavlja se u svesti građana zemalja, o kojima propaganda voli da govori kao o suverenim, kao Strašni sud. Priključivanje baltičkih zemalja postalo je važan psihološki faktor. Praveći svoj svakodnevni proračun reči i dela, građanin ih možda ne meri toliko njihovom privremenom korisnošću, koliko time kako će se na njih gledati u budućnosti, onog odlučujućeg dana.

Prijatelj koji me je upozoravao na Zevsov gnev je filozof. Provodi život među knjigama i zna da mu, nezavisno od drhtanja ljudskog materijala, neće ponestati lepih izdanja Lukrecija, štampanih u Moskvi.

što više bude rasla Velika Građevina, to će se više pojavljivati izdanja klasičara i mudri čovek, koji prezire bednu savremenu književnost, sakupiće uvek mnogo slasti iz istorije fidozofije, iz starih pisaca i iz komplikovanih, ali interesantnih studija dijalektičkog materijalizma. U stvari, za filozofa ne može postojati ništa bolje od zemlje kojom upravljaju ljudi, u poređenju s kojima su predsednici, kraljevi i premijeri protekle ere bili jedva improvizatori. Svaki dan protiče mu u naporom intelektualnom radu, a kad se sretne s ljudima sebi shćnim, zna da su to naućnici koji ne traće vreme i kao on crpu znanja iz dijalektičkog izvora. Susreti tih ljudi nemaju u sebi ništa od jalovih i neobaveznih intelektualnih divagacija. To su susreti naućnika društvene građevine. Moj prijatelj ne veruje u „filozofiranje“. Čovek je društvena životinja, a njegovo razmišljanje je odraz kretanja materije. Tragaoci za istinom su pajaci, utoliko više dostojni prezira što pokušavaju da osporavaju daje to što misle samo odraz istorijskih procesa. To su reakcionari, jer služe interesima neprijateljskim proletarijatu koji je, podižući se, s neizbežnom nužnošću stvorio jedino ispravan metod dijalektičkog materijalizma. Pobjeda Sovjetskog Saveza je podjednako sigurna kao stoje sigurno to da drveće ispušta lišće u proleće. Čovek, koji je razumeo nužnost, srećan je i slobodan jer, osim razumevanja nužnosti, svaka druga sloboda je iluzija. Moj prijatelj smatra da su oni koji pate u novom sistemu sami sebi krivi. Ljudi koji su predmet hapšenja i deportacija su glupaći i ne treba ih žaliti. Njihova opterećenost prošlošću tako je velika da nisu sposobni da razumeju zakone razvoja. Kad bi razumeli, ništa loše im se ne bi desilo i njihov život bio bi stvaralački i vedar.

Moj prijatelj me je voleo, jer je video u meni veliku odvratnost prema buržoaziji, to jest prema tupom i maglovitom mentalitetu, za koji ne postoje oštre slike pojava, izražavanih u njihovim pokretima. Nije se varao, pripisujući mi unutrašnji plamen koji je ćitavog mog života bio razlog mojih patnji. Uvek sam ćeznuo za ćovekom koji bi bio ćvrst, svetao i ćist, a gledajući ćoveka kakav je, sa stidom sam skretao pogled sa sebe, jer bio sam mu slićan. Sva moja poezija bila je o d b a c i v a n j e , prezir prema sebi i drugima, zato što se raduju tome, što nije dostojno ljubavi, osećaju bol zbog nećega što je nedostojno bola. Zar samim tim nisam pripadao novim graditeljima sveta koji imaju viziju ćoveka nadljudske ćistoće? Bio sam sigurno „dobar paganin“, jer moja ogorćenost bila je ogorćenost boljševika. Svuda izvan zemaalja koje realizuju novoga ćoveka morao sam se osetiti beskućnikom.

Imao sam izgleda za pravu sreću. U Varšavi, obnovljenoj posle ratnih razaranja, radio bih u skladu sa zakonima Istorije, sežući pogledom u daleku budućnost. Prevodio bih Sekspira - kakvo uživanje je savladivati otpor jezika i pronalaziti rečenice isto tako sažete kao rečenice originala! Izvršio bih marksistička proučavanja istorije Engleske šesnaestog veka. Postao bih možda univerzitetki profesor. S vremena na vreme objavljivao bih pesme koje dokazuju moju privrženost Revoluciji i njenim tvorcima. Baveći se dijalektikom i boraveći u krugovima filozofa, mogao bih uostalom s velikom dozom omalovažavanja da se odnosim prema naporima književnika, muzičara i slikara, znajući da je umetnost koju su stvorili loša i da za to nema spasa. Slušao bih Baha i čitao Svifta ili Flobera.

A ipak, razočarao sam svoga prijatelja. Ono što me je na to navelo teško mi je da objasnim samome sebi. Kad bih to umeo da uradim, bio bih mudrac i mogao bih s pravom da postanem učitelj filozofa. Mislim da moji podvesni motivi idu daleko unazad, do jednog događaja koji ću opisati. U mojim putovanjima na početku Drugog svetskog rata dogodilo mi se, istina veoma kratko, da budem u Sovjetskom Savezu. Čekao sara voz na stanici jednog od velikih gradova Ukrajine. Bila je to ogromna zgrada. Zidovi su bili prekriveni portretima i transparentima neizrecive ružnoće. Zbijena svetina u kožusima, uniformama, s kapama s naušnicama i vunanim maramama, ispunjavala je svaki slobodan prostor i gnječila debeli sloj blata na podovima. Na mermernim stepenicama bilo je mnoštvo siromaha koji su spavali; njihove gole noge virile su iz dronja, mada je bila zima. Odozgo, iznad njih, zvučnici su urlali propagandne parole. Prolazeći, naglo sam se zaustavio, dirnut nečim. Kraj zida smestila se seljačka porodica: muž, žena i dvoje dece. Sedeli su na kořara i zaveřljajima. Žena je hranila mlađe dete, muž - tamne, naborane kože, sa spuštenim crnim brkovima, sipao je čaj iz čajnika u solju i pružao je starijem sinu. Razgovarali su tihim glasovima na poljskom. Gledao sam ih dugo i odjednom sam osetio da mi suze teku niz obraze. I to što sam upravo na njih skrenuo pažnju u masi, i moje naglo uzbuđenje bili su izazvani njihovom potpunom r a z l i č i t o š ć u . Bila je to ljudska porodica, kao ostrvo u masi, kojoj je nešto nedostajalo za običnu, malu ljudskost. Pokret ruke koja sipa čaj, pažljivo, nežno pružanje šolje detetu, brižljive reči, kojih sam se više dosećao po pokretima usta, njihovo izdvajanje, njihova privatnost u masi - eto šta me je potreslo. Tada sam za trenutak shvatio nešto što je ponovo odmah nestalo.

Poljski seljaci sigurno nisu stajali na vrhovima civilizacijskog razvoja. Možda su d koje sam posmatrao bili analfabete. Moj prijatelj bi sigurno rekao da su to odvratni smrdljivi glupači koje treba naučiti da misle. Ipak, zrno koje se u njima ili u Baltima, ili u Česima sačuvalo moglo je da se sačuva zato što nikada nisu izvgavani lečenju metodom gospodina Omea. Nisam siguran da li su nežnost s kakvom su baltičke žene negovale svoje vrtove, sujeverje poljskih seljanki koje su sakupljale razne vrste trava čudotvorne moći, ostavljanje praznog tanjira za putnika za badnju večeru - klice dobrih sila koje mogu biti razvijene, i ne vodi li posipanje zrnevlja kamenjem rezultatima, za koje treba pitati nemačke žene koje su preživjele 1945. godinu u Berlinu. Za krugove, u kojima boravi moj prijatelj, pretpostavka da je čovek tajna zvuči kao najgora uvreda. A, eto, žele da isklešu novog čoveka iz kamenog masiva, odvaljujući ono što je suvišno. Čini mi se da se varaju. Da je njihovo znanje, uz svu svoju savršenost, nedovoljno i da je pravo na život i smrt, koje drže u svojim rukama, uzurpacija.

Da li sam mogao, nalazeći se na strani mrmljanja i gundanja kojima se izražavaju bespomoćne i potresne ljudske čežnje, da koračam po mekom tepihu svoga stana, u kvartu privilegovanih, i uživam u Šekspiru? Umesto ruke, kojom vrela krv teče od srca do prstiju koja drže pero, bila bi mi data izvrsna proteza dijalektike. Videći da je u čoveku svetio, nikada ne bih mogao da za tim svetlom posegnem jer to svetio nije, kao što verujem, istoznačno sa socijalističkom svešću i nalazi se i u glupacima, monasima, dečacima koji izbegavaju društveni rad i kulacima. Znajući daje u čoveku zločin, ne bih mogao da na njega pokažem prstom jer, kao što veruje moj prijatelj, on je delo Istorije, a ne ljudi. Začutimo, pošto ne možemo da zaboravimo prošle zločine, stotine hiljada deportovanih Poljaka u periodu 1940-1941, one koji su ubijeni iU potopljeni u barkama Ledenog okeana. Treba se učiti opraštanju. Mishm na zločine koji postoje i kojih će biti. I uvek u ime novog, divnog čoveka, i uvek uz zvuke orkestrara, uz pesme, vike zvučnika i deklamacija optimističkih poema.

Sada sam beskućnik. Pravedna kazna. Ali, možda sam se rodio za to da bi mojim ustima progovorili „robovi zauvek"? Zašto bi trebalo da sebe previše štedim i da bih se našao u antologijama klasičara poljske poezije, koje izdaje državna izdavačka kuća, odričem se toga što je možda jedini poziv pesnika? Moj prijatelj prihvata nagu silu, dajući joj različita imena. Rastali smo se. Ne tiče me se da li sam se našao na strani budućih pobednika ili pobeđenih. Znam jedno: ako moj prijatelj bude jeo

slatke plodove pobede, zemaljska planeta biće planski uređena za duga stoleća, ali teško onima koji to dozive. Sada spavaju u svojim krevetima ili predaju se kretenskim zabavama i zaista svakim svojim delom nastoje da zasluže uništenje. Samo što to što će ih uništiti neće stvoriti u njima slobodnog čoveka. Ako moj prijatelj bude imao mogućnost da se uveri da sila, koju je obožavao, nije bila nužnost, naša planeta neće ući u period strašnih ratova i krvavih revolucija, ali traganje se neće završiti i nada će ostati sačuvana.

Neka se veliki pesnik Latinske Amerike Pablo Neruda bori za svoj narod. Loše bi ipak bilo kad bi sve glasove, koji stižu do njega iz Srednje i Istočne Evrope, smatrao simptomima davnih nacionalizama i jadikovkom ponižene reakcije. Oči koje su videle ne treba da budu zatvorene, ruke, koje su dotakle, ne treba da zaborave kad drže pero. Neka dozvoli nekim drugim piscima Srednje i Istočne Evrope da se pozabave problemima koje su daleko od toga što ga boli.

Kada, kako kaže moj prijatelj iz Varšave, stanem pred Zeusa (bez obzira na to da li ću umreti prirodnom smrću ili će me stići presuda Istorije), to ću manje-više moći da dam kao svoje opravdanje. Mnogi ljudi su proveli svoj život u sakupljanju poštanskih maraka, antičkog novca ili u uzgajanju retkih vrsta lala. Siguran sam da bi, makar to bile interesantne i beskorisne sklonosti, Zeus bio prema njima laskav, ako su u ta svoja zanimanja unosili svu svoju strast. Reći ću mu: „Nisam ja kriv što si me stvorio pesnikom i dao mi dar da istovremeno vidim šta se događa u Nebraski i u Pragu, u baltičkim zemljama i na obalama Ledenog okeana. Osećao sam da, ako nešto s tim darom ne učinim, moje pesme će biti za mene bez ukusa, a slava mrska. Oprosti mi". I možda će mi Zeus, koji nije nazvao idiotima kolekcionare starih moneta i odgajivače lala, oprostiti.

GLAS SAVESTI ZA ODBRANU MORALNIH VREDNOSTI

*Pisanje je bilo za mene zaštitna strategija
Brisanja tragova. Jer, ne može se dopadati ljudima
Onaj ko poseže za zabranjenim.
Česlav Miloš TO*

Česlav Miloš je uvek sebe smatrao pesnikom, i to hermetičnim pesnikom za malobrojne čitaoce, pa esejistom, a nikada romanopiscem. Ipak, postao je poznat kad mu je objavljena knjiga eseja *Zarobljeni um*. („...tek kad je *Zarobljeni um* izašao kod ‚Galimara‘ iskočio sam na površinu“). U eseju je, kako je više puta isticao, rekao sve ono što nije mogao da kaže u poeziji. Dugo je bio smatran političkim piscem i velikim antistaljinistom. Povod za to su dve njegove knjige: roman *Osvajanje vlasti* i knjiga eseja *Zarobljeni um*, u svetu poznata kao knjiga o komunističkom totalitarizmu. To je primer originalne esejistike s elementima autobiografije, introspekcije i duboke refleksije. Uostalom, sam Miloš je rekao daje „pohtički aspekt samo spoljašnji, u stvari, reč je o nekoj vrsti antropološke ili sociološke studije“*...“ koja pokazuje ponašanje intelektualaca u totalitarističkom sistemu.

Najveće zlo totalitarističkog sistema on je video u porobljavanju umova, u strašnom ideološkom pritisku vlasti da bi stvorile „novog čoveka“. Jedno od glavnih pitanja u ovom složenom delu je pitanje konverzije, naime, kako je moguće da već formirani, zreli ljudi postanu pristalice staljinizma, da se prilagode uslovima koji su im sasvim strani. Miloš predstavlja dva mehanizma koja čoveku iz zemalja Centra služe za prilagodavanje novoj situaciji koja ugrožava njegov identitet. Prvi je „Murti-Bing“, a drugi „ketman“. Prihvatanjem prvog on podleže „zarob-

* U knjizi razgovora s Renatom Gorčinjskom: Renata Gorczyńska, *Podroiny .świata* (SveLski putnik), Wydawnictwo Literackie, Krakovv, 1992, s. 77.

^Korespondencja Warikowicz-Miio.K (1952-1956), „Zdanie“, Krakovi^ 1988, nr 7-8, .s.108.

ljavanju" uma, menjanju ličnosti, dok se prihvatanjem drugoga bori protiv toga. Termin „Murd-Bing" Miloš je pozajmio iz romana Stanislava Ignacija Vitkjeviča *Nenasitost* da bi ilustrovao povodljivost intelektualaca za lepotama Nove vere. I drugi termin, „ketman", pozajmljen je iz literature, ovoga puta iz knjige Zozefa Artura Gobinoa *Religije i filozofije u Centralnoj Aziji*, nastale krajem devetnaestog veka. Iz nje je uzeo „priču" kojom je hteo da pokaže da ljudi o kojima piše Novu veru nisu prihvatili bezrezervno. Glumili su, odnosno prakukovali neku vrstu igre, u kojoj su se svi maskirali, i vladari, i oni koji su im podređeni. I svi su znali za to. Praktikujući ketman, dovodeći u zabludu predstavnike vlasti, čovek se osećao moralno čist. I tu dolazi do vrednosnog pomeranja. Niko nije osuđivao takvog čoveka, važno je da je bio „lojalan" vlasti. Osuđivan je onaj ko nije umeo vesto da se služi maskom.

Dejstvovanje ovih sila („Murti-Binga" i „ketmana"), pomoću kojih Nova vera porobljava ljudske umove, Miloš je pokazao na primeru četiri poljska pisca: Alfe", Bete", Game" i Delte" čiji su portreti po nuogo

"Alfa - Ježi Andžejevski (Jerzy Andrzejewski, 1909-1983) jedan od najvećih poljskih pisaca XX veka. Najpopularniji njegov roman, po kome je snimljen film. *Pepeo i dijamant* (1948) odigrao je posebnu ulogu u prvim posleratnim godinama, o kojima je Andžejevski i pisao. Pored ovog romana, kod nas je prevedeno još nekoliko njegovih knjiga: *Tama skriva zemlju*, *Vrata raja*. *Ide skačući po gorama*, *Zdruzgotina...*

"Beta - Tadeuš Borovski (Tadeusz Borowski, 1922-1951) debitovao je kao pesnik za vreme rata. On je tipični predstavnik »ratnog pokolenja«. Nadovezivao se na katastrofizam tzv. »druge avangarde«. Posle izlaska iz logora napisao je zbirku pripovedaka *Oproštaj s Marijom* i nešto kasnije - *Kameni svet*. Našoj čitlačkoj publici bio je nepoznat sve do 2002. godine kad su ove dve zbirke pripovedaka objavljene zajedno u knjizi *Oproštaj s Marijom*.

"Gama - Ježi Putrament (Jerzy Putrament, 1910-1986), književnik, publicista i političar. Kao pesnik debitovao je za vreme studija u Vilnu i do 1944. godine objavio tri knjige pesama. Posle toga pisao je isključivo prozna dela. Bio je jedan od organizatora Prve poljske armije u SSSR-u za vreme rata, član Centralne komisije partijske kontrole, poslanik u Sejmu. U periodu 1945-1950. radio je u diplomatskoj službi, kao poslanik Poljske u Svajcarskoj, a potom ambasador u Francuskoj. Pedesetih godina bio je generalni sekretar i zamenik predsednika Saveza poljskih pisaca. Dela: *Stvarnost*, *Septembar*, *Maloverni*, *Boldin...*

"Delta - Konstanti Ildefons Galčinjski (Konstanty Ildefons Gałczyński, 1905-1953) dugo je bio jedan od najomiljenijih pesnika široke poljske čitalačke publike. Svoje lirske doživljaje u pesmama izražavao je najčešće uz podsmehe, kroz grotesku i fantastiku. Uz to, njegovu poeziju krasi sočan i jedar humor. On je nesumnjivo bio najpopularniji poljski pesnik kod nas tokom šezdesetih i sedamdesetih godina (*Servus*, *Madotm*, *Začarana kočija*, *Var.mvski vetar*, *Nioha...*).

čemu paradigmatični. Poznavaoocima poljske književnosti neće biti teško da pogode ko su oni. Ali, ako je već tako, zašto Miloš nije dao njihova prava imena? Da h je možda time želeo da naglasi njihovu paradigmatičnost ili pak da pokaže da su oni do te mere obezličeni da im čak ni ime nije potrebno? Zato oni donekle podsećaju na „brojeve" ili „unife" iz Zamjatinovog romana *Mi*.

Stvarnost koju nam je Miloš pokazao možda je manje strašna od Orvelove imaginativne apokalipse, zastrašujuće vizije u *1984*, koja je pretekla istoriju. Miloševim junacima dovoljno je da prihvate Novu veru i budu lojalni prema Centru. Čak ne moraju da čine to iskreno, važno je samo da dobro „igraju". Umesto reči: Rusija, Moskva, Staljin, komunizam... Miloš govori: „Centar", „On", „Nova vera"... što odgovara orvelovskom novogovoru: „Okeanija", „Veliki brat", „Pohcija mish", „proli"... ili pak Zamjatinovom: „Jedinstvena Država", „Dobrotvor", „Čuvari", „brojevi" („unifi")... Miloš je o komunističkom totalitarizmu pisao u vreme njegovog najvećeg razvoja na istoku Evrope, kada je komunizam na Zapadu u nekim krugovima izazivao divljenje.

Veći deo svog života Česlav Miloš je proveo u emigraciji. Više od trideset godina njegove knjige iz političkih razloga u Poljskoj nisu objavljivane. Ni posle dobijanja Nobelove nagrade za književnost (1980) on u Poljskoj nije bio potpuno prihvaćen. Njegova dela su dugo bila nedostupna široj čitalačkoj publici.

Svoj prvi članak u emigraciji, pod naslovom *Ne*, Miloš je objavio 1951. godine, u majskom broju časopisa „Kultura"⁷ U njemu piše zašto i u kakavim okolnostima je doneo odluku, kako kaže, veoma bolnu i tešku, da napusti zemlju i ostane na Zapadu. Počinje ga recima: „To što ću vam ispričati može se nazvati istorijom jednog samoubistva." Priznaje daje bio cenjen poljski pesnik i prevodilac, da mu je ime izgovarano s poštovanjem, a književna karijera bila osigurana. Bio je „dobar paganin", za koga se verovalo da se može preobratiti. Smatrao je da gubljenje otadžbine za pesnika znači kraj književne karijere, pa ipak kaže: „Boraveći u Parizu, naglo sam presekao svoje veze s poljskom narodnom demokratijom i postao emigrant, svestan šta to znači. Učinio sam to u trenutku kad je oponašanje sovjetskih uzora u Poljskoj postalo obavezno za pisce... Tokom pet godina lojalno sam služio svojoj socijalističkoj otadžbini, trudeći se da što bolje

• „Kultura" - emigrantski časopis za kulturna, društvena i politička zbivanja, koji je najpre izlazio u Rimu (1945⁷), a od 1947. u Parizu.

ispunjavam svoje obaveze i kao pisac, i kao ataše za kultura u Sjedinjenim Američkim Državama i u Francuskoj. To mi je bilo utoliko lakše jer sam se radovao što je polufederalna struktura Poljske srušena, što su univerziteti puni radničke i seljačke omladine, što je izvršena agrarna reforma, a Poljska, iz poljoprivredne, pretvorena u industrijsko-poljoprivrednu zemlju. Osim toga, moj odnos prema poljskoj emigraciji bio je u najmanju ruku ironičan: na nekoga ko je razumeo dinamiku promena koje se odvijaju u Poljskoj, sporovi stranaka od po nekoliko ljudi ostavljali su utisak nekorisne zabave, a same ličnosti tih pohodčara hćile na figure iz vodvilja. Dakle, imao sam razloga da se držim nove Poljske koja se kretala ka socijalizmu i tako je bilo do trenutka kad su odlučih da me, kao i druge, meni slične, pisce pokrste. Tada sam rekao: Ne!"

Miloš govori i o poljskim piscima koji su razhćito reagovali na zahteve tzv. Nove vere. Jedni su postajali „simpatični cinici", drugi se trudili da uguše sve sumnje, a treći da se, odrićući se isodne, obrate u Novu veru. Nijednu od ovih mogućnosti on nije mogao da prihvati. Odgovarao je „verniciima": „Ako sloboda treba da se sastoji samo u shvatanju nužnosti, onda ja, bedni crv, stajem na put kojim će proći Istorija, uz tutnjavu tenkova i lepršanje zastava, i ne tiče me se što ću biti nazvan robom svojih predrasuda i nasleđenih navika." Neke misli iz članka *Ne* Miloš je kasnije razvio u *Zarobljenom umu*.

Na ovu dramadćnu isповest pesnika-emigranta, koji se teško rastajao od svoje zemlje, burno je reagovala poljska emigracija. Od tada, u stvari, nastaje „*casus* Miloš" na stranicama emigrantske štampe, kao i - u znatno manjoj meri - one u Poljskoj.

Dva najjaća kulturna centra poljske emigracije, londonski i pariški, poznata po svojim neslaganjima, sukobima i konkurenciji, veoma su različito reagovala na Milošev članak. Dok je za prve kolaboracija teška bolest, posle koje bolesnik mora provesti izvesno vreme u karantinu, za druge čak i najveći kolaborant, ako se pokaje, ima pravo na rehabilitaciju. Mada s distancom prema Miloševoj diplomatskoj službi, oni su cenili njegovu želju da se vrati na pravi put i verovali u njegovu iskrenost.

Londonska emigracija veoma je oštro reagovala. Organizovana je prava hajka na Miloša. Prvi se oglosio Mječislav Gridzevski, glavni urednik nedeljnika „Vjedomošći": „Ako je posle šest godina verne

" „Vjedomošći" „Ve.sti" - nedeljnik poljske emigracije u Londonu. Izlazio je od 1946-1981. godine. Bavio se političkim, društvenim i kulturnim pitanjima.

službe ropstvu gospodin Miloš izabrao slobodu, morao je zajedno s tom slobodom da izabere bar šestogodišnje ćutanje."

Pariška emigracija bila je mnogo umerenija, što se može videti iz tekstova, objavljivanih uporedo s tekstovima u londonskoj štampi. Pa ipak, samo malobrojni su ga branili. Jedan od njih bio je Juzef Mackjevič, inače veliki antikomunista. Smatrao je da, čak i uz saznanje da je Miloš imao pogrešan odnos prema situaciji u Poljskoj, novog emigranta treba primiti raširenih ruku jer koristi koje je donela njegova pronicljiva „analiza boljševizacije zemlje" daleko nadmašuju štetu koju je prethodno napravio.""

Dve emigrantske sredine (londonska i pariška) vodile su žestoku borbu oko samog Miloševog čina - napuštanja otadžbine koja se još žešće rasplamsala posle objavljivanja *Zarobljenog uma*, 1953. Pošto je Miloševo delo objavljeno istovremeno na francuskom i poljskom, a ubrzo i na svim svetskim jezicima, kritike nisu dolazile samo iz krugova poljske emigracije, već i drugih, npr. francuske levice. Francuski komunisti smatrali su da je Miloš verovatno psihički bolestan kad se odrekao mesta kakvo mu je obezbedila narodna demokratija.

I opet su najotrovnije strele odapinjane iz Londona. Miloševo delo nije odgovaralo njihovim očekivanjima. Ako je Miloš već napustio zemlju, a pre toga je radio u diplomatskoj službi nove Poljske, od njega se očekivalo potpuno ocrnjivanje svega što se događalo iza gvozdene zavese i prikazivanje isključivo terora i nasilja nad poljskim narodom. Kad već nije dobila u *Zarobljenom umu* crno-belu sliku, koju bi eventualno mogla da prihvati, konzervativna londonska emigracija sasula je vatru na njenog autora.

U pariškoj „Kulturi" povodom Miloševe knjige prevladaju uglavnom pozitivna mišljenja. Poznati nemački filozof Karl Jaspers naziva ovu knjigu „dokumentacijom i interpretacijom najvišeg reda", a njenu glavnu vrednost vidi u predstavljanju ljudi i njihovih sudbina kada su izloženi ogromnom pritisku, kao i šta se događa s ljudima u „trenutku preobraćaja, razbijenosti čoveka na dve hčnosti"."

Najviše pohvala o *Zarobljenom umu* izrekao je Vitold Gombrovič. U svom *Dnevniku* zapisao je: „Miloš je prvorazredna snaga... On ima nešto

"*Jozef Mackiewicz, *List do Redakcji* (Pi.smo Redakciji), „Kultura", Paryž 1954, nr 4. Juzef Mackjevič (1902-1985), pisac i publicista. Do 1945. živeo je u Vilnu, kasnije u Engleskoj i Nemačkoj.

" Karl Jaspers, *O ksiqice Milosza* (O Miloševoj knjizi), „Kultura", Paryž 1953, nr 6.

zlata vredno, što bih nazvao 'voljom za stvarnost' i, istovremeno, osećanje za drasdečne tačke naše krize. Spada u malobrojne čije reči imaju značenje...

Miloš je za mene doživljaj. Jedini od pisaca u emigraciji koga je ta bura zaista promočila. Druge nije. Bili su doduše na kiši, ah s kišobranima. Miloš je promočen do gole kože, a na kraju mu je uragan strgao s tela odeću - vratio se nag. ""

Hajka na Miloša u Poljskoj dobro je organizovana. Žestoko su ga napali poznati pisci, njegove kolege, od kojih su mu neki bih i prijatelji. Nekoliko meseci posle Miloševog odlaska u emigraciju svi su ćutah. Tek nakon jednog sastanka Saveza poljskih pisaca, krajem 1951. godine, objavljenje opširan izveštaj o njegovom slučaju u nedeljniku „Nova kultura“. Tada su usledili brojni napadi, da bi za izvesno vreme Miloševo ime na orvelovski način bilo gurnuto u zaborav. Međutim, diskusija vođena na stranicama poljske štampe, u periodu 1955-1956, pokazala je daje Miloš u Poljskoj sve vreme ipak bio prisutan. Ispostavilo se da je zvanično nepostojeća knjiga *Zarobljeni um* u užim intelektualnim krugovima bila dobro poznata i analizirana. U ovim diskusijama, shćno kao i u onim na Zapadu, u centru pažnje su dva problema: ocena Miloševe ličnosti u moralnom pogledu i ocena njegovog dela. Kao čovek, Miloš je u svojoj zemlji bio anatemisan. Njegov stav prema poljskom narodu ocenjen je kao „izdajnički“, on je nazivan „renegatom“ i „nezahvalnikom“. Uzroci njegovih postupaka traženi su u njegovoj sklonosti ka lagodnom i bogatom životu koji mu zemlja, „koja je s teškoćom gradila socijalizam“, nije mogla obezbediti. Zamerali su mu da je bio kukavica, da se pasivno držao za vreme rata. Za poljske publiciste on je čovek koji je iskoristio sve privilegije, a onda „ispljuvao i ocrnio“ svoj narod u *Zarobljenom umu*.

Posle 1956. godine opet dugo ništa nije pisano o Milošu i njegovom delu. Tek nakon dobijanja Nobelove nagrade Miloš je doputovao u Poljsku, gde su ga primili predstavnici najviših državnih i kulturnih vlasti. Pa ipak, u socijalističkoj Poljskoj *Zarobljeni um* zvanično nikada nije objavljen. To je učinjeno prvi put tek 1989, posle promene političkog sistema u ovoj zemlji. Tiraž od sto hiljada primeraka odmah je rasprodan. Već ova činjenica dovoljno govori s kakvim su je nestopljenjem poljski čitaoci čekali. Istina, sedamdesetih godina, zahvaljujući odličnom

"Vitold Gombrović, Dnevnik i (1953-1956), Presveta, Beograd 1985, str. 179. Prev. R Vujičić.

funkcionisanju „samizdata“, neki čitaoci imali su priliku da je i ranije upoznaju. Zvanična kritika u Poljskoj odnosila se prilično uzdržano prema svom nobelovcu, a prema njegovom delu nimalo naklonjeno. Neke kritike podsećale su na one iz 1956. iz pera Miloševih protivnika.

Posle 1989. godine, sve više su objavljivane i pozitivne kritike. Njihovi autori bih su najčešće kritičari i recenzenti srednjeg i mlađeg pokolenja. Poznati pesnik Stanislaw Barančak u članku „*Ko je za nas Miloš*“, napisanom odmah posle dobijanja Nobelove nagrade,* ističe da je Miloš jedan od malobrojnih koji su bili svesni na čemu je, u stvari, zasnovana katastrofa naše civilizacije: „čak ne toliko na masovnom uništenju tela, kohko na masovnom zarobljavanju duša. Zarobljavanju koje uz to zarobljenik vrši na samome sebi i na svojim bhskima, u uverenju da je to jedini put spasa i sigurnosti.“

Zanimljivo je Miloševo viđenje *Zarobljenog uma* sa izvesne vremenske distance. U razgovoru s poznatom novinarkom Renatom Gorčinjskom kaže da je ova knjiga daleko od njegovih pravih interesovanja, kao i da ju je pisao „u periodu velikog unutrašnjeg konflikta, u stvari, u borbi sa samim sobom“ jer je bio „dirnut tom istorijskom nužnošću, hegelijanizmom.“”

Mogli bismo navesti veliki broj autora koji se bave analizom Miloševog dela i o njemu uglavnom govore pozitivno. Izgledalo je da je spor oko Miloša i njegovog *Zarobljenog uma* u novoj Poljskoj konačno bio završen. Pa ipak, neki od njegovih kolega, poput pesnika Zbignjeva Herberta*, devedesetih godina ponovo su se oglašavali. Herbert, izrazito desničarske orijantacije, zamerio je Milošu što je bio levičar. Miloš nikada nije skrivao svoje levičarsko opredeljenje. Još 1959. govoreći o *Zarobljenom umu*, rekao je: „...predmet mog napada je Nova vera, staljinizam, sočrealizam, a ne 'komunizam'. Smatrao je da je komunizam veoma širok pojam, koji se u evropskoj književnosti pojavljuje još u XVI veku, i branio se da ga ne uvuku u 'antikomunizam' koji „vodi pravo u maniju i ludilo, ima dva džaka i mora sve da strpa u jedan od njih, a tada će svaki saveznik biti dobar, čak i

”Stani.stew Barariczak, *Kim jest dla nas Milosz*, „Tydzien Polski”, New York, 22-23. XI 1980.

Renata Gorczyńska, *Op. cit.* s. 77.

O tome u: Tadeusz Komendant, *Mindzj wieszczami* (Među bardima), „Polityka”, Warszawa 1995, nr3.

Gebels."*¹ Bio je to odgovor Gustavu-Herlingu Grudinjskom, koga Herbert naziva svojim „idejnim saveznikom“. Grudinjski je uporno tvrdio da komunizam u Poljskoj nije imao moć zarobljavanja umova, da se njegova moć zasnivala isključivo na teroru i strahu, a da su Miloševe tvrdnje samo ulepšavanje stvarnosti.[^] Ježi Gjedroć, osnivač i urednik pariške „Kulture“, ističe da je *Zarobljeni um* „značajno“ delo, ali smatra ga „lažnom knjigom“ zato što je „kreirala mit ketmana, dok se jednostavno radilo o običnom strahu i oportunističnosti.“ Miloš nikada nije priznao ispravnost ovih argumenata.

Jedinstven odgovor na ključno pitanje *Zarobljenog uma*, da li je staljinizam bio zasnovan isključivo na teroru i strahu i na manipulaciji, ne postoji. A kako nema prave ocene polidčke prošlosti u Poljskoj, ne može se jasno videti ni problem oslobađanja od komunizma. Ako u posleratnoj Poljskoj nije bilo komunista. Poljaci su se onda borili sa izmišljenim, a ne stvarnim protivnikom. Najpre je opozicija stvorila sliku totahtamog demona, ali je kasnije s tim istim demonom razgovarala za okruglim stolom, ironično konstatuje poljski fidozof Andžej Valicki**.

Odnos „Solidarnosti“ prema *Zarobljenom umu* uglavnom je bio negativan. Nije im odgovaralo to što je Miloš na prvo mesto stavljao problem intelektualnog zarobljavanja, a tek na drugo fizičku prinudu. Odbačena je Miloševa definicija totalitarizma kao efikasnog zarobljavanja umova, ali Miloš je slavjen kao nacionalni bard i idol. *Zarobljeni um* upravo zato i nije kritikovan, već samo prećutkivan.

Ulogom koju mu je dodelila „Solidarnost“ Miloš, izgleda, nije bio mnogo zadovoljan. U razgovoru sa Aleksanderom Fjutom kaže daje slika koju je opozicija stvorila o njemu „suviše plemenita“, a da on nije tako plemenit kao što ga predstavljaju. „Veoma je neprijatno biti takav primerak nesalomljivog... Pre svega, želeo bih ovde da podsetim na periode u mom životu kad sam se 'bavio prostitucijom'. Jer, biti u diplomatskoj

¹ Czesław Mitosz, *Odpowiedzi* (Odgovori), „Kultura“, Paryž 1959, nr 4, s. 34.

** Gustaw Herling-Grudziński, *Komentarz thiinacza* (Komentar prevodioca), „Kultura“, Paryž 1959, nr. 3.

Gustav-Herling Grudinjski (1919-2000), poznati prozni pisac, kritičar i publicista. Posle rata živeo je u emigraciji, u Napulju.

Jerzy Giedroyc, *Autobiografia na cztery mce* (Autobiografija na četiri ruke), Czytelnik, Warszawa 1994, s. 163.

Andrzej Walicki, *Zniewolony umysł po latach* (*Zarobljeni um posle više godim*), Czytelnik, Warszawa 1993, s. 346.

službi Narodne Republike Poljske neposredno posle rata bilo je nesumnjivo sraman posao. Ne zbog toga što sam radio tamo, jer ništa tako strašno nisam radio, već zbog same činjenice... Nisam uopšte bio svestan đavolske situacije u koju sam bio upleten" - priznaje i konstatuje da je kasnije „veoma strogo osudio te svoje manevre.”"

Za razliku od Poljske, *Zarobljeni um* je u Srbiji primljen bezrezervno i neosporno, mada ne uvek s razumevanjem. Od 1980, kad je Miloš dobio Nobelovu nagradu, do 1987. godine preveden je najveći broj njegovih eseja i pesama, a o njima i njihovom autoru napisani su brojni članci, prikazi i kritike. Od šest knjiga Miloševih eseja najveću pažnju privukao je *Zarobljeni um*, tada jedna od najčitanijih knjiga. Godine 1985. kada se pojavilo ovo delo, njegov autor je bio u zenitu popularnosti kod nas. Te i sledeće godine posetio je Beograd i tada je primljen u SANU.

Na kraju, možda treba podsetiti da su kod nas pre *Zarobljenog uma* objavljena dela Orvela, Štajnera, Solženjicina, Kestlera, Zinovjeva, Zamjatina i mnogih drugih, u zemljama Varšavskog pakta proskribovanih pisaca. Verovali smo da živimo u otvorenom, slobodourrmom društvu. Ako je bilo zaista tako, postavlja se pitanje - da li smo umeli i hteli da iskoristimo tu slobodu? Jedan od poznavalaca Miloševog proznog opusa kod nas jednom prilikom rekao je kako se „zalagao za prevođenje njegove knjige *Zarobljeni um* na srpski jezik"* . Ako je posle trideset i dve godine od njenog objavljivanja u Parizu, knjizi, jednoj od sto koje su „izvršile najveći uticaj na kulturu i civilizaciju Evrope"" bilo potrebno „zalaganje", a očigledno jeste, onda je jasno da ona zbog nečega nije odgovarala ondašnjem establišmentu. Logičan odgovor na postavljeno pitanje bio bi - ili nije bilo dovoljno slobode ili ljudi koji bi mogli da je koriste.

Ljubica Rosić

" Aleksander Fiut, *Czedawa Milosza autoportret przekorny* (Autoportret prkosnog Ceslava Miloša), Vv'ydawnictwo Literackie, Kraków 1994, str. 339.

"Nikola Milošević, *Zarobljena istina*, „Nin", Beograd, 22. 07. 1994. str 38.

"M.J.M., *Knjiga veka*. Politika, Beograd, 23. XII 1995, str. 17.

SADRŽAJ

Predgovor autora	7
I	
Murti-Bing	11
II	
Zapad	27
III	
Ketman	48
IV	
Alfa ili moralista	69
V	
Beta di nesrećni ljubavnik	90
VI	
Gama ili rob istorije	108
VII	
Delta ili trubadur	137
VIII	
Neprijatelj reda - čovek	149
IX	
Balti	171
Glas savesd za odbranu moralnih vrednosti (pogovor Ljubice Rosić)	191